BOLLAND

H·J· PARIS · AMSTERDAM

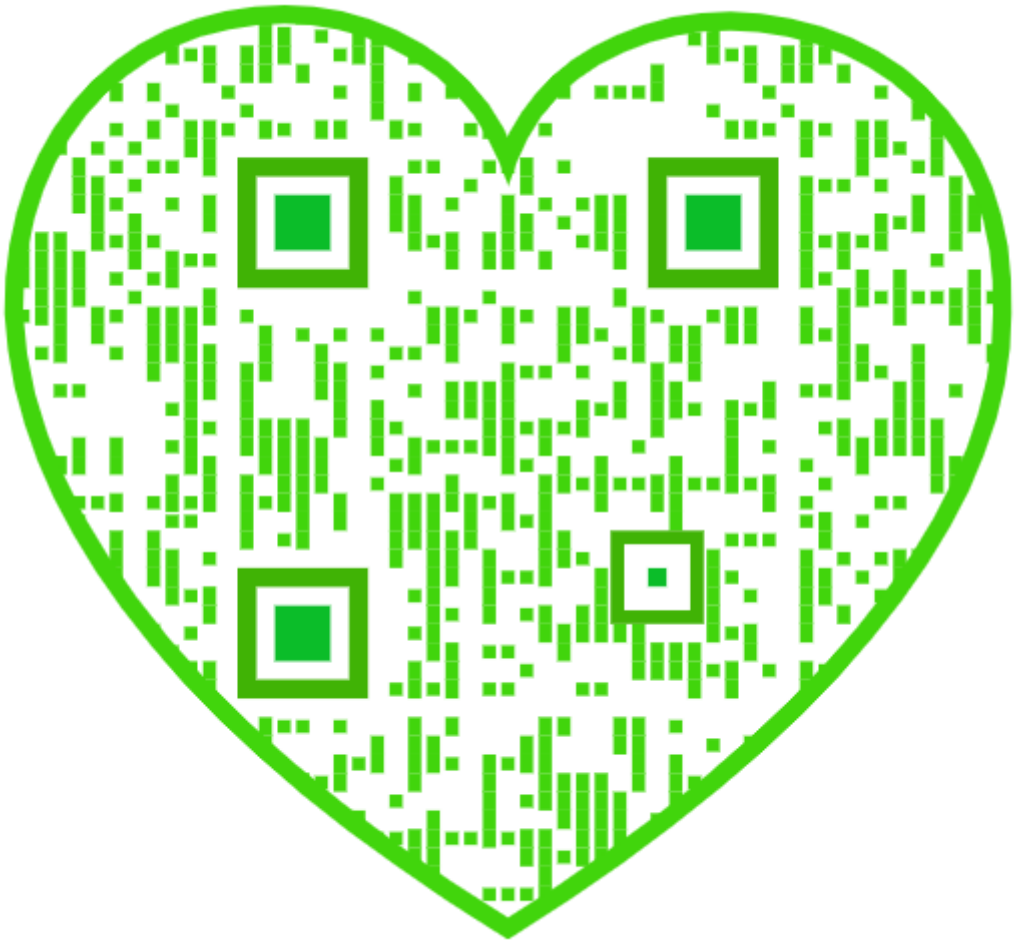

BOLLAND

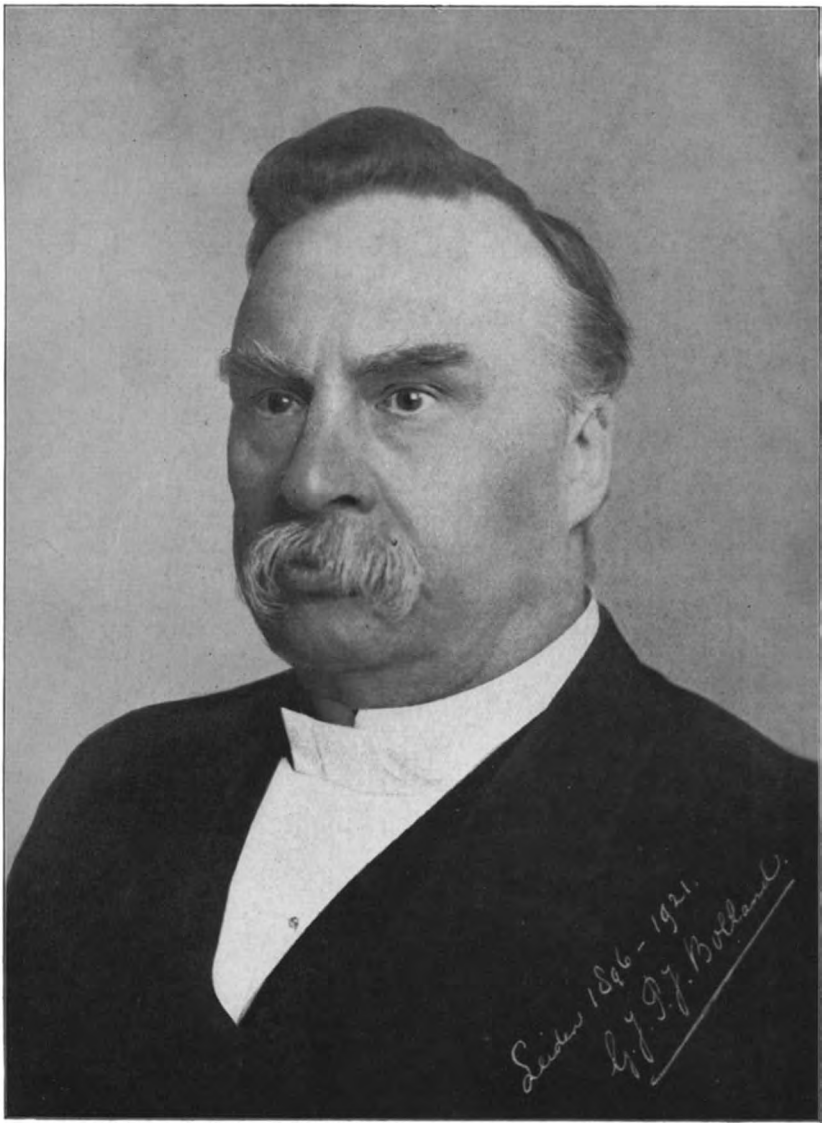
Leiden 1896 - 1921.
G. J. J. Boekhout

BOLLAND

MET EEN VOORREDE VAN
Ir. B. WIGERSMA

H. J. PARIS
AMSTERDAM — MCMXXVII

INHOUD

VOORREDE
Ir B. WIGERSMA

HEGEL-BOLLAND
J. HESSING

DE LOGICA VAN HEGEL EN BOLLAND
C. SYPKENS KYLSTRA

BOLLANDS TAAL
Dr H. G. TEN BRUGGENCATE

BOLLAND EN DE GODSDIENST
E. J. VAN DER BRUGH

BOLLAND ALS DOCENT
J. C. VAN ZELM

BOLLAND EN DE UNIVERSITEIT
Ir B. WIGERSMA

BOLLAND-BIBLIOGRAPHIE

VOORREDE

Dertig jaren is 't nu ruim geleden dat BOLLAND zijn intrêerede te Leiden hield en sedert zijn dood zijn ruim vijf jaren verstreken. Wel is in deze vijf jaren gebleken welk een machtigen invloed van hem is uitgegaan tot het geestesleven in ons land. Niet alleen konden zijne leerlingen twee tijdschriften uitgeven en in zijnen geest redigeeren (het eene meer wetenschappelijk, het andere meer voorbereidend) maar ook op het gebied van het onderwijs, van de literatuur, de politiek, het rechtswezen en het godsdienstige leven rijpen de vruchten van wat hij gezaaid heeft.

In het werk van anderen leeft BOLLAND, die noch het persoonlijke succes zocht, noch persoonlijk de hem toekomende waardeering oogste, na en in het werk van zijne leerlingen blijft zijn werk als den belangrijksten factor vooronderstelt en is zijn werk als moment 'opgeheven'.

Dit wil tevens zeggen dat het met *de eigen wijze*, waarop BOLLAND de wijsbegeerte voordroeg uit is, ja noodzakelijk uit *moest* zijn, wilde de philosophie niet ontaarden in een, hoe verdienstelijk dan ook, voorgedragen napraterij van den meester, wilde m.a.w. de philosophie niet verstarren tot een doode leer en dus niet blijven wat ze *wezenlijk* is: proces. Doch hoewel de nu in ons land groeiende wijze van philosopheeren, wat den vorm betreft, een andere is dan die van BOLLAND, dient men deze nieuwe wijze toch die van de Hegelisch-Bollandsche school te noemen.

Men bedenke echter wel dat Bolland's *school* niet de school van *Bolland*, niet *Bolland's* school is. Want juist hij heeft zijn leerlingen leeren bedenken, dat „de wijsheid stelselmatig in geen stelsel opgaat", ook dus niet in de stelligheden, die hijzelf heeft gepubliceerd, indien men deze op zich zelve neemt; dat „de waarheid zich niet laat vaststellen" maar „zichzelf bestendig verkeert"; dat „de waarheid nergens is en overal *geldt*"; dat, indien ze in een of ander stelsel te vangen zoude zijn, ze juist niet zou gelden. Immers „is het ware en werkelijke het zich verkeerende" dat,

wijl het besténdig zich verkeert, slechts als proces werkelijk *is*. 'Meeningen' of 'opvattingen' *over* de waarheid, hoe goed ze ook be-argumenteerd worden, zijn daarom nimmer *de* waarheid, nooit waarheden zonder onwaarheid en BOLLAND begreep, dat door zijnen „sterfelijken mond" slechts daarom *bewust* de waarheid sprak, omdat hij alle meeningen, overtuigingen e.d. (ook dus de eigene) begreep als vereindigde, betrekkelijke waarheden, door welker innerlijk-noodzakelijke bemiddeling, de 'absolute' waarheid zich als de zichzelve bemiddelende, oneindige waarheid beleeft. Met HEGEL had ook BOLLAND kunnen schrijven: „Wie würde ich meinen können, dasz nicht die Methode, die ich in diesem (meinem) Systeme befolgt — oder vielmehr die dies System an ihm selbst befolgt — noch vieler Vervollkommnung fähig sei, aber ich weisz zugleich dasz sie die einzig wahrhafte ist." *Waar* is zij áls methode, als dé methode, die, in het denken van allen, die denken, dezelfde is, ook als de denkers zich niet van dé denkmethode bewust zijn; en *onwaar* is zij als vorm, als deze bepaalde bijzonderheid, voor zoover zij als déze bepaalde vorm zou worden *vast*gehouden. Bij iederen philosoof is *zijne* wijze van philosopheeren 'slechts' het middel voor de waarheid om, volgens háre methode, zich als van zich bewuste waarheid te scheppen, zonder zich op iets anders te gronden dan op zichzelve, zonder iets buiten haarzelve noodig te hebben. Wie zóó de waarheid als voortdurend zich verwerkelijkende en in geen bepaalden vorm stolbare begrijpt, wie zóó *zich* als de werkzame waarheid begrijpt, kan met BOLLAND zeggen: „wie de waarheid leert begrijpen krijgt er genoeg van: hij komt van de eene onwaarheid tot de andere". Maar wie begrijpt dat het in de wereld alléén gaat om het zich in werkzaamheid verwerkelijken van dé waarheid, en dus *al* het bijzondere, als *verbijzonderde* waarheid, geofferd *moet* worden, die kan direct daarop met BOLLAND, laten volgen „dat men van de waarheid niets bijzonders heeft te verlangen, al mag men er alles voor over hebben."

BOLLAND heeft, zoo goed een mensch dat kan, het bijzondere voor de waarheid geofferd: eer, roem, gemak, welvaart zijn niet of in geringe mate zijn deel geweest; en al was ook hem de eerzucht niet vreemd, bewust deed hij van eer en roem afstand ter wille van de waarheid. 'Overtuigingen' e.d. van anderen waardeerde hij daarom ook slechts *in hun verband* met andere overtuigingen en de *vasthoudendheid* van velen, ook in de wetenschap, aan hunne bijzondere overtuigingen, waardeerde hij als „het 'onontbeerlijke' wanbegrip, waartoe de wijsheid van den geest onzer wereld zich verdwaast."

Dat zijne waardeering van bepaalde overtuigingen in hun onderling verband, niet gelijk te stellen is met de conventioneele, uiterlijke waardeering, welke de andere overtuigingen als naast of tegenover de eigen overtuiging duldt, doch deze andere overtuigingen niet ook *tevens door middel van eigen overtuiging rechtvaardigt*, behoeft geen betoog; en dat de aan eigen bijzondere overtuigingen vastgeklonkenen, de objectieve, al het bijzondere rechtvaardigende én afwijzende geesteshouding van BOLLAND met hunne subjectieve voorkeur niet konden vereenigen, ligt ook in de rede; dat derhalve BOLLAND, vooral in de kringen van de theorethiseerende wetenschap, als wijsgeer niet op prijs gesteld kan worden en dat men zoo goed als nimmer ernstig moeite heeft gedaan zijn werk, *zonder vooringenomenheid*, te bestudeeren, is een 'bedenkelijk' verschijnsel.

Wat er onder meer aan te bedenken valt, zal den opmerkzamen lezer uit de hier volgende opstellen kunnen blijken.

Deze, oorspronkelijk in *De Idee* (April 1927) verschenen opstellen over den meester der Nederlandsche wijsbegeerte, zijn met zoo groote belangstelling, ook buiten ons land, ontvangen, dat het de moeite waard is ze in een afzonderlijk werk uit te geven, 't welk zoowel door de uitvoering als door het afdrukken op den omslag van een minder bekend portret van BOLLAND, een aantrekkelijk uiterlijk heeft gekregen. Den uitgever PARIS zij een woord van dank gebracht voor de door hem daarvoor verrichte werkzaamheden.

Haarlem, Juni 1927. B. WIGERSMA

HEGEL-BOLLAND

DOOR

J. HESSING.

Den acht en twintigsten October van het jaar achttien honderd en zestien, ruim eene eeuw geleden dus, sprak HEGEL bij gelegenheid van de opening zijner lessen als hoogleeraar voor de wijsbegeerte te Heidelberg, de hoop uit, dat „neben dem Staate, der alles Interesse in sich verschlungen, auch *die Kirche* sich emporhebe, dass neben dem Reiche der Welt, worauf bisher die Gedanken und Anstrengungen gegangen, auch wieder an das *Reich Gottes* gedacht werde, mit anderen Worten, dass neben dem politischen und sonstigen an die gemeine Wirklichkeit gebundenen Interesse auch *die Wissenschaft, die freie vernünftige Welt des Geistes,* wieder emporblühe," eene verbinding van 'de Kerk' [1]), 'het Rijk Gods' en de 'Wetenschap' als 'de vrije redelijke wereld' des geestes, die teekenend is voor HEGEL's geesteshouding èn voor

[1]) *Kerk*: Zeer waarschijnlijk wel door het vulgair-Grieksch κυριϰόν, van κυριακός = den heer (κύριος) betreffend, behoorend. Bij kerkelijke schrijvers: κυριακόν = huis des Heeren; τὸ κυριακόν δεῖπνον = het maal des Heeren, Avondmaal; κυριακὴ ἡμέρα = de dag des Heeren, Zondag.

HEGEL, *Vorl. u. d. Philos. d. Religion* (W. W. 11, ausg. 1832) S. 4: „Die Völker überhaupt haben dann diesz religiöse Bewusztsein als ihre wahrhafte Würde, als den *Sontag des Lebens* (curs. v. mij) angesehen."

Ecclesia, ἐϰϰλησία = vergadering van saamgeroepen burgers, later = de Gemeente, d.i. de Kerk, het 'huis' Gods als het 'gezin', verder de 'staat' of het 'rijk' Gods, waarbij te bedenken, dat 'gemeente' duidt op eene grootere of kleinere menigte van menschen, die door den *heerschenden geest* eene *eenheid* is. De 'Kerk', waar HEGEL van sprak, is, als de ekklesia, de 'Gemeente', waarin de redelijke geest, de geest van zuivere rede, heerscht.

den tijdgeest, die als de geest 'HEGEL' tot bewustzijn van eigen diepere wezen kwam.

Wanneer wij, als HEGEL, den in de 'Kerk' heerschenden, heerschen moetenden geest van godsdienstige vroomheid en de 'Wetenschap' zoo gelijkbeduidend met en naast elkander noemen, — wanneer wij dit namelijk doen in den geest als HEGEL dit deed, — dan erkennen wij daarmede, dat het, wat de zuivere en volledige of *ware* menschelijkheid betreft, met nuttigen arbeid en de daarmede verder verband houdende geestelijke bedrijvigheid al evenmin bereikt is als met de aanvankelijk van deze 'gemeene' werkelijkheid bevrijdende schoone kunst. Want, zooals BOLLAND, besprekende *het nut der wijsbegeerte*, heeft gezegd [1]): „In zooverre de schoonheidszin zonder meer fungeert, fungeert niet de zin voor waarheid of zuivere redelijkheid en menschelijkheid; de schoonheidszin is de zin voor het hoogere en meer dan blootelijk natuurlijk, doch hij is de zin voor het bovennatuurlijke of geestelijke in den trant van gedachtelooze natuurlijkheid. Op zichzelven genomen en zonder meer is de schoonheidszin de laagste trap van verheffing boven het alledaagsche, hij is de zin voor het niet alledaagsche der alledaagschheden." En, voeg ik er bij, hij is de zin voor het niet alledaagsche onzer alledaagschheden, voor het voorname van wat, aan zichzelf overgelaten, geméén is, indien hij boven verlustiging aan fraaiigheden en mooiigheden en met de noodige onverschilligheid zelfs voor wat liefelijk is en mooi, zich den zin betoont te zijn voor het *treffende*, dat meer dan het aandoenlijke, het gemoed ontroerend schokt, om zoo neer te slaan èn te verheffen in eenen, eene verplettering des gemoeds in beleving van het 'hoogste', die, juist omdat zij beleving van het hóógste is, gemoedsvérheffing is als ópheffing tot het hoogste, die de slechts in kunstzinnigheid, in aesthetischen, lyrischen zwijmel bevangen blijvende ziel in zooverre van haar zielig lustgevoelen bevrijdt en ontheft aan die gedachtelooze natuurlijkheid, als zij schoonheidszin tot godsdienstzin alreeds vergéédstelijkt. Want juist omdat schoonheidszin de zin is voor het géédstelijke, maar op de wijze van het gedachtelooze natuurlijke of . . . alsnog geestelóóze, zal de 'echte' kunstenaar, de mensch, die dieper dan de dienst van het Schoone niet komen kan, — waarbij het de vraag kan zijn, of zulke menschen bestaan, — er ook nog niet toe komen, wat

[1]) *Zuivere Rede*, 3e uitg. blz. 5.

voor hem het Ware is, anders voor zich te stellen, te doen verschijnen of voorwerpelijk te maken, dan *aan* zicht- of hoorbare aanschouwelijkheden. En zelfs, wanneer het komt tot schoonklinkende rhytmisch deinende zeggelijkheden, die op dichterlijke wijze reeds iets te verstaan, te vernemen geven en zoo dan al niet meer gedachtelóós zijn, indien zij, wat te denken is te . . . raden geven, dan nog blijft het Ware ongezegd . . . Dit komt eerst tot zijne zeggelijkheid, wordt eerst mogelijker wijze zéggelijk, indien zelfkennis, zij het ook als ongewilde en onbedoelde kennis van zijn 'zelf', den godsdienstzin in den mensch doet ontwaken en deze hem noopt aan zijne tot bewustzijn komende gebrekkigheid en onvolmaaktheid, *de* menschelijkheid, zijne *eigene* menschelijkheid in hare volmaakte volledigheid of waarheid te stellen en, met meer of minder verbeelding en, laat het zijn, op nog zulk eene kinderlijke wijze, zich voor te stellen als het àndere wezen van zijn wezen en als de àndere staat van zijnen staat, opdat het menschelijke wezen door deze zelfvernedering, die zelfverheffing tevens is en aan deze zelfonderscheiding, tot het bewustzijn, tot het *weten* van de éénheid van zijn wezen en tot zijne vrijheid kome. Want als wij vragen, wat het *nut* is van de wijsbegeerte, kan slechts haar *doel* ter sprake komen, en dit is . . . niets, tenzij zelfbevrijding des geestes door zelfbewustwording, hetgeen in andere bewoording hetzelfde zegt als ,,ontwaken tot . . . menschwording," op welke wijze BOLLAND dit heeft gezegd in zijn *Nut der Wijsbegeerte* [1]), hetgeen dan beduidt, zooals de Nederlandsche redemeester dit zegt aan het slot van hetzelfde stuk (blz. 32), dat beoefening der wijsbegeerte moet leiden ,,tot veredeling en verfijning van eigen menschelijkheid. Wat wil men meer en beter? Er is niets beters!" Door en door *religieus*, als U wilt, *ethisch* gedacht, en toch (blz. 16): ,,Aan eene poging om stichtelijk te worden, denke men hier niet. Het nut der wijsbegeerte bestaat hierin, dat zij leert begrijpen; om begrijpen gaat het hier, en niet om mooi vinden, noch om aannemen, omdat het zoo stichtelijk klinkt." Wel gelooven wij hetgeen wij begrijpen, zooals wij ook om te beginnen en in alle aanvankelijke gebrek aan begrip van het begrip, hebben te gelóóven, te vertróúwen, dat wij begrijpen kunnen, dat veel tot nu toe onbegrepen, niets echter in den Hemel of op Aarde volstrekt onbegrijpelijk is, zoodat van den beginne met 't begrijpen 't gelooven mede doet, maar om ten slotte ontwikkeld

[1]) Zuivere Rede, 3e uitg. blz. 11.

te zijn tot de onmiddellijke zekerheid des begrips, onmiddellijk weten, niet echter zooals dit in zijne ònderdachtheid tusschen eigenlijk niet te onderscheiden meening en waan het midden houdt, maar — wat het denkende subject aangaat — als door na- en doordenken ontstaan. ,,Doch komt al niemand," zegt BOLLAND ter plaatse verder, ,,zonder geloof tot wijsheid, wie in het geloof eenvoudig blijft, komt ook niet tot wijsheid."

Maar juist omdat het in de wijsbegeerte om begrijpen gaat, omdat beoefening van wijsbegeerte begrijpen leert, daarom juist wordt schoonheidszin (als deze bijzondere bepaaldheid des geestes) begrepen als eene eindigheid, die terwillle daarvan en om zich waar te maken, dan ook eindigen moet en eindigt (hetgeen hier niet gezegd wordt bij wijze van 'historizeerende' mededeeling of voorspelling), indien hij zich ontgeeft tot godsdienstzin, die om te beginnen en dus 'vergeleken' met den schoonheidszin in zijn meest ontwikkelden, in zijn . . . waren vorm, eer een val dan een vooruitgang schijnen zal, ,,eene zelfvernedering, waarbij de mensch zich verlaagt tot knecht en dienaar van een zoogenaamd bovennatuurlijken doch eigenlijk onnatuurlijk verheven Heer, die zich in zijne openbaringen verbergt. In de godsdienstigheid blijft de menigte bijgeloovig, en God onbegrepen. En toch is zij *vooruitgang* (curs. v. mij) als overgang tót dat verhevene wezen, waaraan de zelfvernedering der eenzijdige zelfverdieping vanzelve weder zal omslaan in des menschen zelfverheffing tot de gevoelvolle voorstelling onzer eenheid met den vaderlijken Geest, die in ons zijnen Zoon heeft geopenbaard". Alzoo BOLLAND, § 85 van zijne *Aesthetische Geestelijkheid*, in *Zuivere Rede*, 13e uitg., blz. 610. HEGEL, *Encycl. d. philos. Wissensch.*, toevoegsel bij § 562 (van den meester zelf) = blz. 1052 ed. BOLLAND: ,,Die schöne Kunst hat von ihrer Seite dasselbe geleistet, was die Philosophie, — die Reinigung des Geistes von der Unfreiheit. Jene Religion, in welcher sich das Bedürfnis der schönen Kunst und eben deswegen erst erzeugt, hat in ihrem Princip ein gedankenloses und sinnliches Jenseits; die *andächtig* verehrten Bilder sind die unschönen Götzenbilder, als wunderthätige Talismane, die auf eine jenseitige geistlose Objectivität gehen und Knochen tun denselben oder selbst besseren Dienst, als solche Bilder. Aber die schöne Kunst ist nur eine Befreiungsstufe, nicht die höchste Befreiung selbst." § 563: ,,Die schöne Kunst (wie dessen eigentümliche Religion) hat ihre (zeitlose, H.) Zukunft in der wahrhaften Religion."

„Der Gegenstand der Religion," zoo lezen wij in HEGEL's *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (W. W. 11, Ausg. 1832, S. 5), — „der Gegenstand der Religion, wie der Philosophie, ist die ewige Wahrheit in ihrer Objektivität selbst, Gott und Nichts als Gott und die Explikation Gottes. De Philosophie explizirt nur sich, indem sie die Religion explizirt, und indem sie sich explizirt, explizirt sie die Religion." Van de zijde der zich zoo noemende philosophie èn van de zijde van de godsdienst, en, het spreekt van zelf, van elk dezer beide zijden op andere wijze, wordt echter ontkend, dat religie en philosophie, wat haar voorwerp betreft, één zijn. Van de zijde der God-geléérdheid wordt die eenheid ontkend op grond van wat ik met den besten wil om niets onaangenaams te zeggen, toch niet anders noemen kan dan wanbegrip aangaande God. Want, heet het, God is onkenbaar; met ophef wordt zoo hier en daar zelfs uitgeroepen, dat een begrepen God geen God kan zijn! HEGEL zegt recht bijbelsch: „Gott ist die Wahrheit," en juist omdat hij *als philosooph* niet alleen *gevoelt*, maar wat hij gevoelt *doordenkt*, laat hij zich het *begrip Gods*, wat wij dènken, wanneer wij zeggen, dat Gód de waarheid is, niet ontnemen, noch door de gedachtelooze gevoelsvroomheid, die, wat deze geesteshouding zelve aangaat, terecht zegt, dat God niet begrepen kan worden, — want wat slechts gevoeld kan worden is aan doordenking nog niet toe, niet omdat deze *inhoud* slechts gevoeld zou kunnen worden, en, als het ware, zijn begrip niet los zou willen laten, maar omdat het zoo sprekende *individu* niet verder dan deze slechtste vorm van... denken komen kan, — noch door die theologen en zoo genaamde philosophen, die dierbaar en gewichtig over God en waarheid in rustige eensgezindheid praten, bij gelegenheid twisten, juist daarom zelfs nog niet vermoeden, dat zij niet wéten wat zij zeggen. De *Schrift* getuigt echter tegen hen, waarin gezegd wordt (2 Cor. 13 : 8), dat „wij niets vermogen tegen de waarheid, maar wel voor de waarheid".

Wel zou, wanneer wij in het tweede hoofdstuk van den zoo gezegden eersten brief van PAULUS aan de gemeente te Corinthe lezen, dat (11) evenzeer als de geest des menschen weet wat des menschen is, zoo ook slechts de geest Gods, wat Gode is, dit de meening kunnen wekken dat de 'verborgen of mystieke wijsheid Gods', zeg, 'theosophie', predikende apostel hier scheidde wat elkander opvordert en daarom niet te scheiden is, te weten, de *goddelijke* en de *menschelijke* geest. Wel bedacht, weerlegt PAULUS zelf deze

meening echter door zijn *uitspreken* en *mededeelen* van de goddelijke wijsheid; want die den weg wijst om tot kennis te komen van wat verborgen heeft te blijven voor wien dien weg niet wil of niet kan bewandelen, geeft te kennen, dat het geheim geen geheim moet blijven. En zoo geeft PAULUS door zijn prediking alleen reeds te kennen, dat de goddelijke geest den menschelijken geest niet vreemd is, niet het 'volstrekte andere' van onzen geest kàn zijn [1]). Klaarblijkelijk moet de nadruk vallen op *geest* en sprak de apostel zoo, èn om te kennen te geven, dat het den mensch én Gode eigene, het wezenlijke des menschen én het wezenlijke Gods, slechts door den *geest*, op *geestelijke* wijze en niet op wat men noemen kan, *natuurlijke*, zegge, *zinnelijk-* of *aanschouwelijk-verstandelijke* wijze (ψυχικῶς) geweten kan worden, èn om door aanvullende, het gezegde verder voerende tegenspraak, de gedachte, dat het goddelijke en het menschelijke gescheiden zouden zijn, juist tot de gedachte van eenheid te verkeeren. Want (1 Cor. 2 : 12): ,,Wij hebben niet ontvangen den geest der wereld, máár den geest, die uit God is, opdat wij zouden weten hetgeen ons door God geschonken is." (ibid. : 14) ,,De ziellijke of natuurlijke mensch echter aanvaardt niet hetgeen des geestes Gods is, want het is hem dwaasheid en, omdat het geestelijk onderzocht wordt, kan hij het niet kennen." Een vereenigen van het goddelijke en menschelijke, om zoo het ménschelijke te onderscheiden naar zijn zielige verstandelijkheid, èn naar zijne geestelijkheid of bewuste, zélf-bewuste redelijkheid. (Zie 1 Cor. 15 : 45, 47).

Dat God de logos, de rede is — 'is' bij wijze van vereenzelviging — wordt in de vermoedelijk aan het vierde Evangelie toegevoegde voorrede eigenlijk . . . niet gezegd, voor zoover namelijk *'de* God *bij* wien de logos' van Joh. 1 : 1 niet vereenzelvigd zal mogen worden met 'de logos, die God is' (terzelfder plaatse), d.w.z. niet *de* God, maar toch ook *God* is, — voor zoover de Vader en de Zoon, die *een* zijn, *uit een* te denken zijn, [2]) — voor zoover Ik en Gij als

---

[1]) HEGEL, *Vorl. u. d. Philos. d. Religion* (W.W. 12) S. 168: ,,In der *Naturreligion* ist Gott als Anderes vorgestellt."

[2]) Joh. 10: 30: ,,Ik en de Vader, wij zijn één,— 14: 28: ,, . . . de Vader is meer dan ik." — Zie BOLLAND, *Het Evangelie*, 2e uitg. 1910, blz. 224. — Joh. 14 : 6 (Jezus zegt:) ,,Ik ben de weg, de waarheid en het leven; niemand komt tot den Vader dan door mij." 7: ,,Indien gij mij gekend hadt, zoudt gij ook mijnen Vader gekend hebben." 9: ,,Die mij gezien heeft, heeft den Vader gezien." 10: ,,Gelooft gij niet, dat ik in den Vader ben en de Vader

het subject en het object der goddelijke Liefde, *twee* en, als onderscheid bewarend 'Wij' tevens *een* zijn, 'Wij' dus niet alleen eenheid is van Ik en Gij, maar als deze eenheid . . . *een* is met Ik en Gij in hun onderscheid, hetgeen doet denken aan eenheid van hoogere orde, aan eenheid van de eenheid èn de tweeheid van Vader en Zoon, — aan de eenheid van de in hare onmiddellijkheid zuiver aan zich gelijke rede, die zonder verandering of zelfweerspreking, zonder ònredelijkheid, de ongeopenbaarde, niet verschijnende, derhalve onkenbare logos is, èn de rede, dezèlfde rede, zooals deze, als het ter wereld gekomen, vleesch geworden woord vereindigd, verschijnt, als eindige, d.w.z. eindigende, verschijning echter *vereindiging* en *verschijning* is van eigen oneindig aan zich gelijke wezen, hiermede dit onderscheid, deze tegenspraak zelve en het andere van eigen onmiddellijkheid of 'oorsprong' is om, als vereindiging en verschijning *van eigen wezen* tevens en meteen tot zijne 'oorspronkelijke' zuiverheid weder in te keeren en teruggekeerd te zijn [1]): De eenheid van Vader en Zoon als de *Geest*, die èn des Vaders èn des Zoons is: ,,Maar de tijd komt en is reeds aangebroken," zoo lezen wij weder in het Evangelie naar Johannes (4 : 23), ,,dat de ware vereerders zich voor den Vader zullen buigen in geest en in waarheid," want (24) ,,*de* God is *geest*." *De* God, dat is te zeggen, de Vader, is ver 'in den Hemel', en de Zoon, zonder wien niemand tot den Vader komt, gaat heen tot den Vader, maar, om . . . weder te komen, gezonden door den Vader als 'andere trooster', ,,opdat deze eeuwig met u zij," te weten, ,,de geest der waarheid", laat ons zeggen, de wáárheid van de waarheid als . . . de wàre waarheid, welken geest en welke waarheid ,,de wereld niet begrijpen kan, want zij aanschouwt hem niet en kent hem (derhalve) niet:" De 'wereld', de menschelijke wereld, de mensch van de wereld, opgaande in zijn wereldsche, aangename en onaangename, nuttige, overbodige en schadelijke bezigheid, als enkele verschijning van *de* rede, die *zijn eigene* rede is, de mensch, die de rede zelve is, maar zonder te weten wat hij wezenlijk is, kent

---

in mij is? De woorden, die ik tot u spreek, heb ik niet van mijzelven, maar de Vader, die in mij blijft, doet deze werken."

[1]) HEGEL, *Vorl. u. d. Philos. d. Religion* (W. W. 12, 1832) S. 482: ,,Die Entwickelung dieser Idee ist die absolute Wahrheit. In der christlichen Religion wird es gewuszt, dasz Gott sich geoffenbart hat, und Gott ist gerade dieses: sich zu offenbaren, offenbaren ist sich unterscheiden; das Offenbarte ist eben diezes, dasz Gott der offenbare ist."

slechts of waant althans slechts te kennen wat hij aanschouwt, zeg, tast en hoort en ziet, waarbij hem dan juist ontgaat, dat hetgeen hij zoo vlijtig waarneemt, het wàre niet is. Het ware echter van het zienlijke is, als het ware van zijn onzienlijkheid . . ., het ware onzienlijke van het in zuiverheid van rede denkbare en zich uitsprekende *begrip*. — Maar indien de tijd, die (niet bij gelegenheid zal aanbreken, maar altijd of tijdeloos) aangebroken is, voor u gekomen is, dan ,,zult gij weten, dat ik in mijnen Vader ben, gij in mij en ik in u [1])".

De Zoon en de Vader zijn één in den Geest en àls de Geest, in en als de zich wetende rede. Zoo 'is' God de rede en zoo 'is' de mensch God, namelijk in dien zin, dat hij, de mensch, als vereindigd en verenkeld geval van de rede, de rede 'is' op de wijze van enkel en eindig geval, om juist in zooverre hij dit, zijn wezen, kent, ook te weten, dat de rede als het volstrekt algemeen geldende en oneindige, in de eindigheid van haar geval en van hare gevallen niet opgaat. Niet, dat wij hier moeten denken, dat de eindige mensch iets, veel of weinig, te kort komt, wat aan het oneindige *buiten* hem zou toekomen, want het oneindige, eigen oneindigheid of . . . volledigheid van zich als *verhouding* tot zichzelven en tot anderen en het andere, zeg, tot de natuur, bestrevend, en juist indien hij zoo het oneindige *bestreeft*, is hij geene eindigheid alleen, maar als het *verkeeren* van de eindigheid zijner verschijning tot de oneindigheid zijns wezens, het oneindige mede, in zijne eindigheid reeds oneindig en, bij wijze van terugkeer, inkeer tot zijn wezen, om tevens nog eene eindigheid en slechts verschijning te zijn.

God 'is' de rede. Dit is het *begrip* Gods, niet slechts het begrip van het formeele begrijpen[2]), wat om den inhoud zich niet heeft te bekommeren, maar het begrip, wat de rede doet begrijpen, dus evenzeer het begrip, wat de rede (als subject) ons doet begrijpen, als het begrip, wat ons de rede (als object) doet begrijpen, — wat de rede doet begrijpen *als God*, laat ons zeggen, als het 'hoogste', als het absolute . . . subject èn object, als *de idee*, om zoo, wat deze námen betreft, in de taal der vroomheid èn in de taal der philosophie hetzelfde te zeggen.

Dat God de rede is, dit is het begrip Gods. Echter niet van den

---

[1]) Joh. 14 : 20,

[2]) Men merke op, dat dit 'formeele' begrijpen hier allerminst beduidt het formalisme van de zoo genaamde 'formeele' logica, in en door welke abstracte verstandigheid wezenlijk niets begrépen wordt.

God van den krachtens zijnen aard de voorstelling en het gelooven (in den zin van ondoordacht, niet waar gemaakt weten) niet te boven gaanden, daarom ook juist tot het *begrip* Gods niet komenden godsdienst. De 'Deus philosophorum' is niet (en . . . wel) de God van den geloovige. Hoewel echter het begrip Gods het begrip van den *God des geloofs* heeft te zijn, zal het in wijsgeerige zelfbezinning toch meteen het *begrip* van den God des geloofs moeten wezen[1]). Hetgeen beduidt, dat de godsdienst en de wijsbegeerte, wat den *inhoud* aangaat, één zijn, want van de wijsbegeerte uit is ook de inhoud van den godsdienst *de idee*, zooals van den godsdienst uit ook de inhoud van de wijsbegeerte *God* is, zoodat beide wat den *vorm* betreft, onderscheiden zijn en wel, naar de wijze van het bewustzijn en naar de 'geestelijke gedaante'[2]) van dezen eenzelvigen inhoud. Naar het bewustzijn: zooals *gelooven* in den zin van ondoordacht of onmiddellijk weten, en *weten* als doordacht, door denken voortgebracht gelooven, niet gescheiden, maar onderscheiden zijn, — naar de geestelijke gedaante: zoo als *voorstelling* in den zin van tot het zuivere teeken nog niet komende beeld, al evenmin te scheiden, maar te onderscheiden is van *begrip*, dat, als zuivere gedachte zichzelf beteekenend, niets (anders) meer te beteekenen heeft. Dit onderscheid maakt, dat de eenheid van godsdienst en wijsbegeerte geene eenzelvigheid is, want zooals voor het (niet wijsgeerige) godsdienstige bewustzijn wijsgeerige bezinning en nadenken wat ànders is en, althans in zake godsdienstige

---

[1]) HEGEL, W. W. 12, 2ter Bd. S 482: „Die Religion musz für *alle* Menschen sein, für die, welche ihr denken so gereinigt haben, dasz sie das, was ist, im reinen Elemente des Denkens wissen, die zur speculativen Erkenntnisz dessen, was Gott ist, gekommen sind, so wie für die, welche nicht über Gefühl und Vorstellung hinausgekommen sind".

Der Mensch ist nicht nur rein denkend, sondern das Denken selbst manifestirt sich als Anschauen, als Vorstellen; die absolute Wahrheit, die dem Menschen geoffenbart ist, musz also auch für ihn als Vorstellenden, als Anschauenden, für ihn als fühlenden, empfindenden Menschen sein; diesz ist die Form, nach der sich die Religion überhaupt von der Philosophie unterscheidet." —„Die, welche es der Philosophie verargen, dasz sie die Religion *denkt*, wissen nicht, was sie verlangen. Der Hasz und die Eitelkeit sind dabei zugleich im Spiel unter dem äuszern Schein der Demuth; die wahre Demuth besteht darin, den Geist in die Wahrheit zu verzenken, in das Innerste, den Gegenstand allein nur an sich zu haben, so verschwindet alles Subjektive, das noch im Empfinden vorhanden ist."

Zie: *Kritisch Verzet* in *De Idee* 4e jaarg., afl. 3, blz. 253—254 en 262—263.

[2]) *Gedaante* (met *gedoente*): wat *gedaan* is als resultaat.

aangelegenheden, als iets verkeerds geldt, dat men beter doet na te laten, zoo is dit anders-zijn in het wijsgeerige bewustzijn, tot hare begrepen waarheid opgeheven. Waarom ook, zooals BOLLAND zegt [1]), ,,de waarheid, die de mensch door de wijsbegeerte leert beleven, juist de wijsheid maakt tot de alles vooronderstellende volmaakte religie, waarin de godsdienst is ópgeheven, doordat hij zich tot zijne waarheid verhéven heeft."

De godsdienst, als het geloof en de voorstelling van het geloofde (de inhoud des geloofs), gaat met het *begrijpen*, d.i. het door denken voortgebrachte weten van de noodzakelijkheid of algemeene, niet van de subjectieve willekeur van het individu afhankelijke, 'objectieve' geldigheid, niet te niet, maar wordt *opgeheven*, d.w.z. dat de godsdienst, wat betreft de belangstelling van den geest voor de geloofde *voorstellingen*, voor zoover deze niet zonder hare toevalligheden zijn en als zoodanig met betrekking tot den in zijne noodzakelijkheid begrepen inhoud dan ook als uiterlijkheden gelden, te niet gaat, maar om in en door denzelfden geest, voor wien die *voorstellingen* bijkomstig zijn geworden, *in zijne waarheid*, d.w.z. *naar zijn begrip*, juist bevestigd te worden.

Den godsdienst in zijne waarheid bevestigen, d.w.z. begrijpen, beduidt de verhouding te begrijpen van mensch tot God en van God tot mensch, maar van den mensch als 'schepsel Góds', wat hierop neerkomt, dat den godsdienst begrijpen is God begrijpen: *God* begrijpen; dus niet slechts formeel logisch, het begrip in zijne, wat den bijzonderen inhoud betreft, onbepaalde algemeenheid denken, maar het begrip *van dien inhoud*, dezen *inhoud* naar *zijn* begrip, denken.

God *begrijpen* wil zeggen: God naar *zijn begrip* denken, wat niet op hetzelfde neerkomt als God verstandiger wijze te *verklaren* door naar wat ànders te verwijzen, want naar zijn begrip is Gód de rede zelve, die niet in wat anders is gegrond, maar in zichzelve, daarom door verwijzing naar wat anders, door te wijzen op wat anders of door 'bewijzen', niet te verklaren of, zooals men, als ware dit hetzelfde, ook wel zegt, te begrijpen, maar slechts te verduisteren is.

De rede is in zichzelve gegrond en slechts door zichzelve te begrijpen, waarom, indien eene bijzondere verhouding gedacht en gezegd wordt, 'in de rede' te liggen, dit beteekent, dat zij als die bijzondere en dáárom eindige verhouding, in het geheel van alle

[1]) *Zuivere Rede*, 3e uitg., blz. 785.

zich tot elkander verhoudende bijzonderheden, d.w.z. bijzondere verhoudingen, als mede geldend mede begrepen is, om in hare redelijke, logische of noodzakelijke geldigheid eerst begrepen te zijn en begrepen te worden door de rede (als subject), die zichzelve (als haar object) denkend, zich begrijpt als het noodzakelijk gelden moeten (terwille van zichzelve als het door de rede geeischte geheel) van 'alle' in het bijzonder denkbare en bepaalde verhoudingen . . . *in volledigheid van verhouding*, die niets anders is dan de *rede zelve*. Wanneer het denken niet meer slechts verstandelijk vasthoudt aan velerlei, als 'gegeven', 'er zijnde' of 'bestaande', als bepaaldheden aanvaarde voorstellingen, maar, als denken van de rede door de rede, d.w.z. als zelfbepaling der rede, in waarheid logisch, redelijk denken is, — dus niet meer, als het niet verder dan reflectie komende verstand, de eene vaste bepaaldheid betrekt tot de àndere, maar met de wederkeerigheid van betrekking, waar elke betrekking bij dóórdenking onvermijdelijk toe leidt, reeds tot de eenheid des begrips komt, dan wordt dat 'alle' (verhoudingen) ook ontheven aan de voorstelling, om verheven te worden tot wat genoemd kan worden 'het geheel', een slecht passende naam, in zooverre 'geheel' aan 'deelen' doet denken en de zich tot en in de ééne verhouding vereenigende bijzondere verhoudingen geen *deelen* zijn van de, d.w.z. van hàre volledige verhouding, maar *leden*. Wat wij gemakshalve — waardoor eene zekere slordigheid in woordgebruik zich laat verontschuldigen — 'geheel' noemen of 'totaliteit', beteekent daarom geen *geheel van deelen*, maar *organisme* als *eenheid van zijn organen*, waarvoor wij aan het *natuurlijk levende* organisme een 'bij voorbeeld', niet 'het', maar toch 'een' voorbeeldelijk 'bij voorbeeld' hebben. Zuiverder, in dieperen zin gelijk aan *het* voorbeeld van organisme, geeft de reeds niet meer aanschouwelijk voorstelbare, daarom niet meer natuurlijk kenbare, maar in vorm van gedachte begrijpbare, 'geestelijk te onderzoeken' mènschelijke samenleving in hare hoogste gestalte als *staat* zich te denken.

Het voorbeeld, de beeldlooze en, als zichzelve beteekenend, ook niets meer, niets ànders meer beteekenende, maar in zuiverheid van denking haar begrip *zijnde.... idee* van alle organische, (door zich) georganiseerde, eenheid, is echter de *zich* wetende en *zich* denkende *rede*, die, het moge hier van zelf spreken, zich denken *wil*, daarom, terwille van haar denkbáár zijn door en voor zichzelve, als principe volgens en krachtens hetwelk alle redelijk

zijn willende, dat is in waarheid philosophische denken, denken *moet*, hàre voorwaarde stelt als het vervullen waarvan zij zich dènkt. Redelijk denken is vervullen van den eisch der rede, de rede volgen. Maar dan is het de rede, die zichzelve volgt, die haar eigen gebod gehoorzaamt. Waarom *redelijk* denken *vrij* denken is [1]). Willen wij al spreken van een 'kategorische imperatief', van een onvoorwaardelijk te gehoorzamen gebod, dat gelden *moet* ongeacht ons *kunnen*, dan valt te erkennen, dat voor ons, als eindige gevallen van de rede, de réde dit gebod is. Wanneer wij ons *'kunnen'* tegenòver het redelijke *'moeten'* stellen en als niet toereikend, dan hebben wij te bedenken, dat wij, wat onszèlven betreft, het zelfs niet tot eene vraag maken hoe het met de vervulling van dien redelijken eisch staat, maar zonder dit eigenlijk te bedoelen, bewijzen, niet dat wij niet *kunnen*, maar veeleer, dat wij niet *willen*, dat wij onzen, door onze neiging en voorkeur bepaalden wil stellen tegenover den redelijken wil, hetgeen, in de taal der vroomheid gezegd, beduidt onze opstandigheid tegen God. Denken staat niet náást willen, want de rede denkt wat zij wil en wil wat zij denkt en dit *'wat'* is de rede zelve. Wederom in de taal der vroomheid: Slechts één is volstrekte gehoorzaamheid verschuldigd, namelijk: God. De wil Gods is, dat ons denken zijn denken, onze wil zijn wil zij. Dit is het opperste *moeten*, dat juist omdat en . . . in zooverre wij 'kinderen Gods' zijn en vrij, ons *kunnen* niet tegenover staat. Rom. 8 : 14: ,,Want zoovelen door den geest Gods geleid worden, die zijn kinderen Gods," en (15): ,,niet hebt gij gekregen den geest der dienstbaarheid, weder om te vreezen," waarmede onomwonden te kennen gegeven wordt, dat in *christelijken* geest God niet meer als een vreeswekkend, huiveringwekkend mysterium heeft te gelden.

Den eisch der rede vervullen, ex ductu rationis vivere [2]), is *hoogste zedelijke* plicht, die echter tevens geen *plicht* meer heeten mag, in zooverre *leven volgens de rede* het *vrije leven des geestes* is, waarin de mensch niet maar *'n* mensch, en als natuurlijk individu slechts een toevallig enkel geval, een exemplaar is van de menschelijkheid, die toch zijne eigene menschelijkheid is, maar waarin hij,

---

[1]) Wat het gebod, den eisch der rede betreft, herinner ik aan de hier en daar nu wel bekende formuleering: Dat *wij* elke bijzonderheid moeten laten gelden zooals *zij zichzelve* doet gelden.

[2]) SPINOZA, *Eth.* 4, prop. 35: Quatenus homines ex ductu rationis vivunt, eatenus tantum naturâ semper necessario conveniunt.

als zoo'n enkel geval en *in* zijn verschil en geschil met andere, dergelijke gevallen, *de* mensch tevens is en wéét, dat hij dit is, om zoo noodzakelijk — en onverschillig of de anderen het weten of niet, en dus het erkennen of niet — met anderen overeen te stemmen. Want één zijn allen door de rede, — wat de vele, eindige stervelingen aangaat, door het volgen van de rede.

Zedelijkheid pleegt men — vooral aan critische zijde — te vernederen, te vernauwen tot *moraliteit*, om dan te kunnen zeggen, dat het zedelijke moeten (zeg, moreele verplichting) in zake der wetenschap en der wijsbegeerte niet geldt en, dat 'zedelijke (zeg, moreele) waarde' heel wat anders is dan wetenschap of wijsbegeerte geven kan. Het laat zich zeggen: Moreele overwegingen verschaffen ons geene kennis, althans niet indien de waarheid er mee gemoeid is, en verstaan en begrijpen doen zij ons al evenmin en, wat al evenzeer in de rede ligt: Wetenschappelijk onderzoek is geen gewetensonderzoek, ook redeneeren wij ons niet braaf, zelfs niet indien we bij gelegenheid erg braaf en dierbaar redeneeren. Wat echter niet wegneemt, dat 'wetenschappelijk' denken, 'philosopheeren' om der waarheid het woord te geven, op zijne wijze eene *zedelijke*, meer nog en dieper, eene *religieuze* aangelegenheid is. Philosopheeren is geene bezigheid, die men zal kunnen doen en zal kunnen laten naar believe, in zooverre redelijk denken, leidende tot redelijkheid van begrip, toch voert tot het begrip van eigen ware wezen en daarmede tot die vrijheid des geestes, die het wáre en derhalve éénige doel des menschen is. Philosopheeren als het dienen der waarheid, heeft met het dienen der schoonheid en den Gods-dienst dit gemeen, dat de mensch, ofschoon hij zich 'van nature', d.i. als natuurlijk levend wezen, verzet tegen het hoogere en edele, dat in hem leeft, door zijne menschelijkheid, dat is te zeggen, door zijne géestelijke natuur, waarvan hij verstandiger wijze niets weten wil, gedreven wordt waar hij niet gaan wil, om achteraf te beseffen, dat hij toch niet gedreven wòrdt, in zooverre hij wezenlijk zichzelven drijft, zichzelven er toe drijft tot kennis van zichzelven te komen. 'Ken uzelven' is, zooals HEGEL zegt [1]), „*das absolute Gebot*, welches die Natur des Geistes ausdrückt." Geestelijk leven is een leven van zelfbevrijding, d.i. van zelfbepaling des geestes, die niets anders is dan de *zelfbewustwording* des geestes: De gang van de rede, zichzelve volgend, om zoo te verwerkelijken

[1]) *Encycl.* § 377 en *Vorl. ü. d. Geschichte d. Philos*, ausg. BOLLAND, S. 28.

en *voor zich* te zijn, wat zij 'van nature' of 'in aanleg', onmiddellijk (an sich) reeds is: De *organische eenheid* en *concrete* of *ware algemeenheid*, dit wil echter zeggen, *de volledige verhouding* harer eigene bijzondere bepaaldheden of *organen*, die, als bepaalde verbijzonderingen van het algemeene, dit algemeene in het bijzonder en, *als eindige organen, het oneindige organisme, het zichzelf ordenend stelsel of systeem* tevens zijn,[1]) wat stelsel 'is' indien het zich stelselmatig, redelijker wijze of logisch 'ontwikkelt' tot hetgeen het is. En, *stelselmatig* ontwikkelen is, in redelijkheid begrepen of, wat op hetzelfde neer komt, in Hegelisch-Bollandischen géést gedacht, *methodisch* ontwikkelen. ,,De idee", zegt HEGEL, ,,is wezenlijk proces," (*Encycl.* § 215), echter geene beweging in het onbepaalde en evenmin eene door wat anders, door eene van buiten komende kracht of macht bepaalde beweging, maar door zichzelve bepaald, *krachtens zichzelve* en *volgens zichzelve*. ,,Sie (die Methode) ist darum die *Seele* und *Substanz*, und irgend etwas ist nur begriffen und in seiner Wahrheit gewuszt, als es (nicht irgend einer, sondern H.) *'der' Methode vollkommen unterworfen ist*; sie ist die eigene Methode jeder Sache selbst, weil ihre Thätigkeit der *Begriff* ist." (Eben darum ist sie als die 'eigene' Methode 'jeder' Sache selbst, die 'allgemeine' und 'einzige' Methode, d. h. der 'algemeine' und 'einzige' Begriff. H.) ,,Diesz ist auch der wahrhaftere Sinn ihrer *Allgemeinheit*; nach der Reflexions-Allgemeinheit wird sie nur als die Methode für *Alles* genommen; nach der Allgemeinheit der Idee (d. h. die wahre, sich und das Andere ergreifende, übergreifende Einheit H.) aber ist sie sowohl die Art und Weise des Erkennens des *subjektiv* sich wissenden Begriffs, als die *objektive* Art und Weise, oder vielmehr die *Substantialität* der Dinge, — d. h. der Begriffe, insofern sie der *Vorstellung* und der *Reflexion* zunächst als *Andere* erscheinen[2]). Sie ist darum die höchste *Kraft* oder vielmehr die *einzige* und absolute *Kraft* der Vernunft nicht nur, sondern auch ihr höchster und einziger *Trieb, durch sich selbst in Allem sich selbst* zu finden und zu erkennen." En eenige regels

[1]) Men bedenke, dat, juist omdat in een zichzelf ordenend stelsel de orde, waardoor het stelsel stelsel is, dus, het stelsel zèlf, doorloopend aan zich gelijk blijft en 'zichzelf vindt', de ontwikkeling van het stelsel, dus, wederom het stelsel zelf, geen 'eindeloos' komen tot wat anders is, om zichzelf slechts te vinden bij wijze van onwerkelijk ideaal, d.i. van werkelooze idee.

[2]) Het gezegde, dat de *methode* ,,die Art und Weise ist, oder vielmehr die Substantialität der *Dinge*," zou critische verstandigheid er weer toe

daarvoor spreekt HEGEL van de *methode* als ,,der *sich selbst wissende, sich* als das absolute, sowohl Subjektive als Objektive, *zum Gegenstand habende Begriff* [1])". En BOLLAND heeft hetzelfde gedacht en doordacht, wederom doordacht, waarom hij hetzelfde ànders en in zekeren zin beter, zuiverder heeft gezegd, voorzoover doordenking van doordenking toch vanzelf tot zuivering en verbetering van het reeds gezegde voeren moet. Wat niet weg neemt, dat de eenheid der rede in hare verscheidenheid van 'HEGEL' en 'BOLLAND' zich te vernemen geeft, wanneer de Leidsche redemeester zegt [2]): ,,*De wijsbegeerte is de werkzaamheid van de rede, die het redelijke zoekt en alleen met het redelijke vrede hebben kan; zij is de werkzaamheid der rede, die aan iets anders tot zichzelve wil komen.* En," vervolgt BOLLAND, ,,wat kan dit anders beteekenen, dan dat de wijsbegeerte heeft te leiden tot wijsheid? *Wijsheid is de zelfkennis van de rede, die in hare zuiverheid zichzelve begrijpt als het ware,*" waarop dan volgt de welbekende, daarom hier niet weder af te drukken 'sacrosancte formule' van de waarheid, welke ,,formule van de wijsheid en het ware," lezen wij verder, ,,het ware niet eene zaak of zelfstandigheid noemt en het ware niet 'vaststelt' als of in eene bepaaldheid zonder meer, — in zooverre geen stand houdt, maar aan eigen einde op nieuw begint, om te spreken van *zelfbestendiging in zelfverkeering*" (curs. v. mij). Verderop in zijne *Zuivere Rede* (blz. 146) herhaalt BOLLAND de formule van de waarheid, met dit, wezenlijk géén verschil makende verschil, dat hij 'het ware' vervangt door 'het redelijke', om voort te gaan met te zeggen: ,,'Wat in de rede ligt', vertoont zich in de feiten, — eeuwig is in de werkelijkheid volstrekte rede werkzaam", zoodat BOLLAND hier met HEGEL leert, dat, wat werkelijk is, redelijk en, wat redelijk is, werkelijk is. In zijne *Zuivere Rede De Redeleer* besluitend: ,,Zoo onthult zich aan de veeleenigheid des Begrips in veeleenigheid van uiteen- en ineendenkingen, van verbijzonderingen en veralgemeeningen, van afleidingen en herleidingen, bij wijze van *absolute*

---

kunnen brengen HEGEL 'hypostazeering' van het begrip te ~~verwijten~~. Hier heeft HEGEL dit verwijt zelf weggeveegd, door bij wijze van commentaar toe te voegen, dat 'Dinge' hier te beteekenen heeft 'de begrippen', voor zoover deze namelijk *niet zuiver gedacht* en *begrepen* worden, maar zooals zij in de *voorstelling* en voor het *reflecteerende verstand* gelden als het *andere*, d.i. als het buiten en behalve de voorstelling en het verstand *zijnde*.

[1]) W. W. 5= Wissensch. d. Logik 2. S. 320—321.

[2]) *Zuivere Rede*, 3e uitg. blz. 20—21.

of niet bij eenzijdigheden blijvende) *Methode* (curs. v. mij) anders gezegd, de volledige Idee of idee van het Volledige en Ware, die dus idee is van zelfverkeering . . ." Zoo onthult zich dus met de zelfontwikkeling of zelf-'beweging' van het begrip op de absolute wijze van 'de' methode, die niets anders is dan de wijze dier zelfbeweging (der dialectiek) en die slechts àls deze zelfbeweging werkzaam en werkelijk is, de *volledige*, d.i. de *absolute idee*, die (HEGEL, W. W. 5. 2. blz. 318) ,,*zijn*, onvergankelijk *leven, zich wetende waarheid, alle waarheid*", en, als de idee van zelfverkeering, *zelfverkeering als de idee*, d.i. *als de methode is*.[1])

Het ware is de methode, namelijk, de *ware* methode, als de algemeene vorm of wijze [2]), die voor geene enkele bijzonderheid geldt . . . in het bijzonder of als iets bijzonders, juist omdat zij voor élke bijzonderheid geldt, — die 'wet' kan heeten, maar wet in volstrekten zin, de *absolute* wet van zelfbestendiging in zelfverkeering en door zelfverkeering, zooals BOLLAND gezegd zou kunnen hebben [3]). De ware methode is het ware, d. i. de idee zelve, die (HEGEL, W. W. 5. 2. blz. 235) ,,um der Freiheit willen, die der Begriff in ihr erreicht, auch den *härtesten Gegensatz* in sich (hat); ihre Ruhe besteht in der Sicherheit und Gewiszheit, womit sie ihn *ewig erzeugt und ewig überwindet, und in ihm mit sich selbst zusammengeht.*" (Curs. v. mij). En deze door het begrip bereikte vrijheid is zijn bevrijd zijn van zijne 'zijdigheid', in het algemeen gesproken, van subjectief tegenover objectief, van denken tegenover en met betrekking tot zijn, van 'logisch' en louter formeel, 'nur begrifflich', of metaphysisch of 'ontologisch' en 'inhaltlich' te zijn, — door als de *eenheid* dezer tegenheden de *tegenstrijdigheid* te zijn waarin zij elkànder vernietigen, als het *te niet doen van dit vernietigen* dat tegenòver zichzelf gesteld zijn niet eenvoudig te herstellen, maar boven zijne tegengesteldheid en derzelver tegenstrijdigheid èn de

---

[1]) De opmerking, dat de methode toch 'methodisch' moet zijn en, als zelfverkeering *zich* 'dus ook' zal hebben te verkeeren, heeft haren zin, krijgt haren zin, wanneer het verstand zich van de dialectiek meester maakt en bewijst te zijn, wat binnen de methode, dialectisch, de waarheid van het verstand blijkt.

[2]) HEGEL, W. W. 5. 2. S. 319: ,,Die Bestimmtheit (der Idee) hat nicht die Gestalt eines *Inhalts*, sondern schlechthin als *Form*," zoodat de idee in hare begaafdheid . . . *formeel* is, maar *als de idee*, die *eigen vorm tot inhoud heeft*. Zoo is zij de *algemeene* idee en ,,das Allgemeine seiner Form, — das ist die *Methode*."

[3]) Zie *Zuivere Rede*, 3e uitg. blz. 67.

negatie dier wederkeerige negatie, d.i. de eenzelvigheid zijner zelfgelijkheid, uit, dit algemeene, deze *volstrekt negatieve eenheid* te zijn, als dit 'zijn' met zichzelf samen te gaan door . . . zich tegenòver zichzelf te stellen, zich tot het andere van zichzelf te verkeeren en zich te bestrijden — den Gegensatz zu erzeugen —, en zoo zijn verkeerd-zijn te verkeeren — den Gegensatz zu überwinden —, om als dit zich formuleeren (waarbij te bedenken, dat 'formuleeren' al evenzeer den zin heeft of hebben moet van 'manifesteeren', 'objectiveeren') in geen bijzonder moment te blijven, maar (BOLLAND) aan eigen einde opnieuw te beginnen, als deze *kringloop* van zelfbestendiging in en door zelfverkeering en zelfbestrijding, 'de' methode, en als dit methodisch verloopend *proces* (HEGEL) *de idee* te zijn 'waarin' het begrip zijn vrijheid bereikt, die, als de vrijheid 'van' het begrip het begrip zelf is; wat het *denken* betreft en, indien wij dit willen onderscheiden (niet van, maar) in de idee, wat de sùbjectiviteit des begrips betreft, dus, tevens wat òns als het begrip denkende subjecten aangaat: het begrip, zooals dit in *zuiverheid van denking* de ware vorm is, waar-'in' de idee is, 'is', indien zij zich in en als òns denken dezen vorm geeft, tot begrip komt.

En zoo is, wel begrepen, de op velerlei wijzen uitspreekbare eisch der rede (men herdenke: eenheid, noodzakelijkheid, algemeenheid, organizeerende stelselmatigheid, *τὸ χάος κοσμεῖν*, . . .), wat òns denken aangaat: *zuivering* van het denken. In zooverre iemand zuiver denkt, denkt hij de waarheid, m.a.w. denkt hij volgens de rede, denkt hij redelijk. En door het hiervoor te bedenken gegevene moge nu verstaan worden, dat, wanneer iets slechts begrepen, in zijne waarheid geweten wordt, indien aan de methode volkomen onderworpen, *wij* eerst begrijpen en *ons* weten slechts waarheid is, indien ons begrip en weten voortbrengende denken zich aan *de* methode, die zijn eigen wezenlijke leven is, volkomen onderwerpt, d.w.z. indien *ons* denken *de* rede volgt, wat dan van zelf vóóronderstelt, dat wij van het wezenlijke leven van ons denken bewust worden, wat dan weder vooronderstelt, dat ons denken zich niet op een of ander, in zijne vrijheid reeds overwonnen, wijl doordacht, *standpunt* vaststelt. Want methodisch, redelijk of zuiver denken is, als vervulling van den zonder voorbehoud geldenden eisch der rede: denken zonder tot vooroordeelen verstijvende vooropzetsels en, *elke bijzondere* wijze van denken, *op zichzelve vast*gehouden en tot principe gemaakt, is een vooroordeel en eene eenzijdigheid of gebrekkigheid, juist omdat zij

op- of met betrekking tot zichzelve eigene waarheid onvermijdelijk *bevestigt* en 'slechts' waar is *als de ontkenning* van de waarheid van alle andere bijzondere denkwijzen, waardoor, niet wat haar zijn, maar wat haar wáár-zijn betreft, zij echter zelve ontkend wordt en aan welke ontkenning hare bijzondere, dus gebrekkige waarheid juist hare aanvulling, hare vervollediging tot de ware, niet 'slechts' bijzondere waarheid heeft. *Zuiver* denken is, neen, ik wil niet zeggen, álzijdig denken, wijl alzijdigheid zoo op zichzelve gesteld tegenòver eenzijdigheid, zelve . . . eene eenzijdigheid zoude zijn, — *zuiver* denken is, laat ik zeggen, zóó niet-eenzijdig, dat het de bijzonderheid van *elke* eenzijdigheid gelden laat zoo, als zij zich gelden doet (zie hierover de 'eisch der rede'), om niet te vragen, wèlke van die ongetelde vele eenzijdigheden nu wel 'waar' zoude zijn, en evenmin om alleen maar te onderzoeken, 'in hoeverre' of, 'in welk opzicht' *datgene*, wat op deze of gene bijzondere wijze wordt gedacht, waar is en 'hoe ver' de onwaarheid daarvan dus wel zal gaan, om, laat ons zeggen, zoodoende het gedachte in een stuk 'waarheid' en een stuk 'onwaarheid' te verdeelen en het te waardeeren al naar het ware stuk grooter is dan het onware. Zuiver, d.i. redelijk denken, als u wilt, zuiver redelijk denken, vraagt slechts, *wat de waarheid is* van zijne bijzondere denkwijzen, om, deze bedenkende, tevens te bedenken, dat eene *bijzondere* waarheid *op-* of *met betrekking tot zichzelve*, d.w.z. in dit 'opzicht' als zij die bepaalde bijzondere waarheid is, *onhoudbaar* is, als de onhoudbare *waarheid*, die zij 'is', echter niet 'niets' maar, *als het andere van zichzelve, verkeerd* is, verkeerd is met dat zij 'is', gedacht is, (niet onverschillig, tot de eene of andere waarheid, maar) tot *de* andere waarheid als tot *eigen* tegendeel, om als die bepaalde bijzondere waarheid zich aanvankelijk verder te doen bedenken *in betrekking tot haar eigen* tegenstelling als tot *andere*, zeg, betrekkelijk vreemde stel- en denkbaarheid. Blijft het denken bij dit 'in betrekking stellen', dan blijft het de ééne waarheid, en, elke bijzondere waarheid is als . . . *de* waarheid in het bijzonder, *de eene* waarheid op eenzijdige wijze, — dan blijft het de ééne waarheid uit-een denken tot vele, *met betrekking tot elkander vreemde* waarheden, die, altijd met betrekking tot elkànder, wisselend, gelden: de eene als de bepaaldheid, waartoe de andere betrokken en, van den anderen kant, de andere als de bepaaldheid, waartoe de eerste betrokken wordt, waarbij dus wisselend de eene en de andere, derhalve, zoowel de eene als de andere, gelijkelijk als *zijnde* wordt *voorop*

gezet en dit denken dus te maken heeft met verschillende, die gelijkelijk gelden als *zijnde* en verder met de *betrekking*, die, onderscheiden van dat (onmiddellijke) *zijn*, dan *niet als zijnde*, maar als 'slechts' *gedacht* geldt en dit, terwijl het juist de *wederkeerige betrekking* is (niet alleen waar-'in', maar veeleer) waar-'door' elk der betrokkene bepaaldelijk is wat en zooals het is. Het denken, dat zóó bij deze uit-een houdende en dus zichzelve tegensprekende betrekking blijft, dat met de wederkeerigheid zijn licht niet opgaat, heet : *reflecteerend verstand*, 'uiterlijk' denken, wijl het tusschen de als zijnde vooropgezette bepaaldheden met zijn verbinden of betrekken heen en weer blijft bewegen en tot het ware niet komt, dat, als het ware van de eene èn van de andere bijzonderheid, niet het ware van de eene òf de andere, maar beider ééne waarheid is: *Het begrip*, dat de in elke bijzonderheid, in elke bijzondere wijze van denken en weten, 'schuilende' waarheid is, en dat, indien het door de *algemeene* denkwijze aan de bijzondere denkwijzen wordt voorgehouden, afgewezen wordt en ook wel afgewezen moet worden; want juist omdat de *algemeene* denkwijze, d.i. de redelijke wijze van denken, niet wederom eene 'andere' bijzondere wijze van denken is, maar *niet* de eene òf de andere denkwijze zijnde, *tevens zoowel* de eene *als* de andere is, en dus voor *elke*, bij hare bijzonderheid blijvende denkwijze, *ontkenning* van de 'waarheid' dier bijzonderheid (op zichzelve) moet zijn, daarom kan die in en door hare algeméénheid zoo bijzondere denkwijze, het spreekt van zelf, ook door geen, bij zijne bijzondere bepaaldheid als bij *de* waarheid staan blijvend denken aanvaard worden.

Een en ander beduidt, dat zuiverheid van denken als redelijke eisch . . . *zelfverloochening* vordert, *offering*, terwille van het algemeen geldende, van eigen vooropzetsels en vooroordeelen, d.i. van eigen, voor zoover ondoordacht als 'de' waarheid geldende, bijzondere wijze van denken, van eigen meening, opvatting, overtuiging, juist indien dit 'eigen' duidt op de particulariteit dier denkwijzen, meeningen, opvattingen, overtuigingen om, door het uitspreken van zijn zuivere denken, zoo goed èn zoo kwaad als dit gaat, aan de andere zijde, aan de zijde van het 'gij', de in redelijkheid behoorlijke bereidwilligheid om zijne vooroordeelen op te geven, te vooronderstellen èn ook te vórderen, hetgeen aan die andere zijde over het algemeen opgenomen wordt als een aanval op de ,vrijheid' van denken en als bewijs van zich het 'hebben' der waarheid aanmatigende, dogmatische gezindheid.

En, zuiverheid van denken als zich zuiverend denken is, als het zich van zijne particulariteit *bevrijdende* denken, denken, dat tevens *reeds vrij is* en in den géést van HEGEL èn van BOLLAND *wetenschappelijk* denken heet, al sprak BOLLAND in plaats van *wetenschap*, in dit verband ook liever van *wijsheid*.

Duidelijk moge het zijn en, duidelijk kan het zijn voor een ieder, die, wat zijn begrip van zedelijkheid en religiositeit betreft, niet te bekrompen denkt, dat wetenschap of wijsheid, althans in den geest van beide grootmeesters der philosophie . . ., haren *zedelijken* eisch stelt en, even als de schoone kunst en de godsdienst, op hàre wijze *religie* is, welke religiositeit dan niet noodzakelijk behoeft te blijken aan dierbare spreekwijzen en het gevoel stichtende voorstellingen, — de vorm, waarin de religie voor 'alle' menschen is —, voor zoover degenen, die den vorm van gevoel (geloof in den zin van ondoordacht weten) en voorstelling te boven komen door *zuiver* te denken, toch ook tot die 'allen' behooren en ook mededoen (zie blz. 10, aant. 1).

Men pleegt wijsheid en wetenschap te onderscheiden en, ik voor mij wil hier niet vereenzelvigen. Evenwel, wanneer BOLLAND spreekt van wijsheid als de kennis in zuiverheid van rede, die, wat 'men' — d.z. 'alle' menschen — wetenschap noemt, te boven gaat, dan spreekt hij van de wetenschap van HEGEL, van, zooals deze in zijne *Phänomenologie des Geistes* zegt [1]), de ware gestalte der waarheid, die alleen ,,das wissenschaftliche System derselben" zijn kan. En wanneer HEGEL ter plaatse (blz. 4 ed. B.) verder zegt, dat hij zich tot taak gesteld heeft daaraan mede te werken, ,,dat de philosophie den vorm van wetenschap nader kome", dan bedoelt hij met dit 'nader komen' waarlijk niet, dat het wijsgeerige denken zich het niet-wijsgeerige, zoo genoemde 'wetenschappelijke' denken tot voorbeeld zou moeten kiezen, maar, dat de wijsbegeerte ,,haren naam van liefde tot weten zal kunnen afleggen om werkelijk weten te zijn."

De 'wetenschap' van HEGEL is de 'wijsheid' van BOLLAND. Die deze wetenschap en deze wijsheid tegenòver elkander stellen en, door beide in den vorm van aanhalingen náást elkander te stellen, meenen zoo eens te kunnen uitmaken, dat HEGEL, of, indien de voorkeur anders uitvalt, BOLLAND de 'grootere' is, die bewijzen hiermede alleen, dat zij bij eene niet te ontkennen, noch te mis-

[1]) Ed. BOLLAND p. 3. W. W. 2 (1832) S. 6.

kennen scherpzinnigheid, het ware in de wetenschap van HEGEL en het ware in de wijsheid van BOLLAND toch niet hebben verstaan. In zijne *Zuivere Rede* zegt BOLLAND zelf (3e uitg. blz. XIX): „Dat zijn (BOLLAND's) werk Hegels Logica en Encyclopaedie op zijne wijze achter zich laat èn wat de taal èn wat den rijkdom van nieuwe gegevens betreft, is voor hem geen grond tot persoonlijke zelfverheffing tegenover den *grooteren* (curs. v. mij) voorganger, dewijl het van zelf te vorderen was van den later gekomene, die den naam van vernieuwer of opvolger ook slechts eenigermate zoude mogen heeten te verdienen," en in een gesprek, dat ik in 1918 met BOLLAND mocht hebben, zei hij, toen de opmerking van GABLER ten aanzien van HEGEL's *Phänomenalogie* ter sprake kwam[1]): „nu ja, hij heeft in zekeren zin gelijk; epigonen van HEGEL zullen wij allemaal wel moeten blijven."

Groot en diepgaand is het onderscheid in de wijze, waarop de rede zich door HEGEL en door BOLLAND uitsprak. En alleen een domoor kan gelooven, dat ijdelheid BOLLAND deed zeggen (ibid.): „De Hegelische rede, die Hollandsch spreekt, spreekt Bollandsch." Moest het toch het woord van BOLLAND zijn, zijn machtig geweld van rede, dat zoo hier en daar Holland's slaperige onverschilligheid voor de hoogere aangelegenheden des geestes wakker schudde om der Hegelische rede gehoor te verschaffen, — wat wederom een domoor kan doen vragen, of er dan eene rede van HEGEL en van BOLLAND bestaat, misschien ook met eene 'andere' rede van hem, den domoor. Maar niet slechts zijn groot redenaarschap, want redenaar, geen praatvaar, was BOLLAND, en hij was het en zou het geweest zijn ook zonder HEGEL, zelfs zonder de philosophie, terwijl HEGEL, voor zoover deze het 'spreken' ooit geleerd heeft, dit toch geleerd heeft al philosopheerende en door zijne philosophie, waarmede ik weer niet zeggen wil, dat 'dus' BOLLAND de grootere was, — echter niet slechts zijn redenaarschap, maar zijn wèten, dat de spraak de rechtstreeksche en eigene verschijning is van den denkenden geest, zuiver en redelijk indien de geest zuiver en redelijk denkt, en daarom weet wat hij zegt, om zoo goed te kunnen zeggen wat hij weet (zie: BOLLAND, *Zuivere Rede*, 3e uitg. blz. 8), — zijn begrijpen, wat het zeggen wil, dat 'de naam de zaak is' en dat 'de (zuivere) gedachte geene beteekenis meer heeft' (wijl zij, als het zuivere begrip, zichzelve beteekent[2]), en

[1]) G. A. GABLER, *Kritik des Bewusstseins*, ausg. BOLLAND, S. 59.

[2]) Zie: HEGEL, *Encycl.* § 462 en 464.

zijn spreken (en schrijven) ten bewijze van zijn weten en begrijpen, — dit deed hem met groot recht zeggen (*Zuivere Rede*, 3e uitg. blz. XIX), dat ,,met het onderhavige boek (*Zuivere Rede*) voor oogen ieder ontwikkeld Hollander onzer dagen er onomwonden roem op dragen moest, dat in ons gewest eene zelfstandig sprekende redelijkheid ontloken is en opgegroeid, die alvast in de leer van zuivere rede zelve tot eene vloeiendheid en helderheid is gekomen, welke in Hegels werken nog te vergeefs wordt gezocht." Hierbij zou ik nog willen doen opmerken, dat *zuiver* spreken niets heeft uit te staan met fraai en dierbaar babbelen; het wel doordachte, redelijke woord is niet bepaald het fraaie woord, zoomin als de wel doordachte, redelijke zin bepaaldelijk een mooie zin is.

Groot en diepgaand is het onderscheid in de wijze, waarop de rede zich door HEGEL en door BOLLAND uitsprak, want groot en diepgaand is het onderscheid in wat wij noemen kunnen, het 'temperament' van HEGEL en van BOLLAND, en groot en diepgaand is het onderscheid in den tijdgeest van HEGEL en BOLLAND en dus beider opgaaf en taak, — maar oneindig meer is de geest gebaat, die in plaats van ijverig naar verschil te zoeken, in (en dus toch ook niet zonder) dit onderscheid de identiteit weet vast te houden. Want, indien ,,uit den leeraar der wijsheid de géést der wijsheid spreekt", dan spreekt uit en door hem ,,de geest, waarin de geest van vorige geslachten opgenomen is en voorondersteld, zoodat uit hem met bewustzijn de geest der eeuwen spreekt"[1]) en, het *ware* in de 'wetenschap' van HEGEL is het *ware* in de 'wijsheid' van BOLLAND: Het volstrekt algemeen geldende, dat van àlle tijden is.

Van een werk, dat slèchts persoonlijk is en alleen maar gedragen wordt door de tendens van zijn tijd, te zeggen, dat het eindig en voorbijgaand is en slechts van 'historische waarde', beduidt eigenlijk niet veel. Beteekenisvol wordt zoo'n oordeel, wanneer gezegd van werk als van HEGEL en BOLLAND, want juist omdat het *ware* van de philosophie van den Duitschen en van de philosophie van den Hollandschen redemeester het algemeene en van alle tijden is, is beider *uitvoering*, in zooverre toch van HEGEL en van BOLLAND en met de middelen van hunnen tijd gedacht en uitgesproken voor menschen van hunnen tijd, voorbijgaande, 'historische' gestalte van het eeuwige, maar, van het *eeuwige* en *bestendige*, dat, als het alle historie doortrekkende, zelf niet wederom historisch stollen

[1]) Zuivere Rede, 3e uitg. blz. 32.

gaat, maar als het zijne eigene gestalten verterende, blijvend herleeft om, als hetzelfde eeuwiglijk anders te verschijnen. De idee is, ook in dezen zin, proces. Het begrip hiervan geeft het rustige weten, dat ,,die Füsse derer, die dich hinaustragen werden, schon vor der Türe stehen", zooals HEGEL in de 'geharnaste' voorrede zijner *Phaenomenologie* met ietwat verder gaande bijgedachte zegt [1]) en wat BOLLAND in zijn *Nut der Wijsbegeerte* [2]) doet zeggen, dat ,,de leermeester der wijsheid geloof tracht te vinden en vertrouwen te wekken, om zijne leerlingen waarlijk vrij te maken; hij is slechts de wekker en de aanwijzer, die voorondersteld blijft, *om te worden verlaten*" (curs. v. mij).

Tijdens zijn leven heeft HEGEL, voorzoover mij althans bekend is, weinig of geen last gehad van bedilzieke criticasters. Met critiek of wat voor critiek doorgaat, met begrip en zelfs verstandige ernst vervangenden hoon en spot, kwamen de uitdragers eerst toen hij overleden was. Voeten, die BOLLAND wel graag uitgedragen zouden hebben, deden dan reeds tijdens zijn leven eenige malen hun geschuifel hooren. Wijsgeerig en wetenschappelijk de moeite waard was dit alles echter niet, al moet erkend worden, dat elke, ook de slechtste critiek haar nuttigen kant heeft hieraan, dat zij aanleiding kan geven zoo hier en daar geregeld misverstand veroorzakende spreekwijzen zoo mogelijk te verduidelijken en geregeld wanbegrip wekkende begripsverhoudingen nader toe te lichten, wat deze beoordeelaars van hetgeen zij niet verstaan met hunne critiek allicht niet voorhebben, in zooverre zij, ook wanneer zij met de beste bedoeling, maar toch altijd van hun bijzonder standpunt uit, hunne bedenkingen richten tègen hetgeen HEGEL en BOLLAND geleerd hebben. Wat zij wezenlijk of eigenlijk bedoelen, wat zij door de wijze hunner beoordeeling als hunne eigenlijke bedoeling te verstaan geven, is de meening, dat HEGEL en BOLLAND er ook 'meeningen' op na houden, en, gewichtig genoeg achten zij het te kennen te geven, dat zij met hen in meening verschillen, wat onvermijdelijk is en dit alleen reeds hierdoor, omdat elke meening, als *meening* moet verschillen met het niet wederom als meening gedachte *begrip*, wat naar de meening van hen, die niet begrijpen, maar slechts meeningen en persoonlijke opvattingen koesteren — ook al schijnen deze soms erg 'wetenschappelijk' —, echter alleen

---

[1]) Ed. BOLLAND, p. 43; W. W. 2, S. 57.

[2]) Zuivere Rede, 3e uitg., blz. 17.

maar eene andere méening is. En zoo heeft een ieder zijne meening en zijne manier om zijne meening uit te spreken.

Eisch van 'bescheidenheid' is echter het met zijne meening niet al te ernstig te meenen, maar zoo bij gelegenheid en als het zijn nut kan hebben, zijne meening voor eene 'betere' te ruilen, opdat met den strijd der meeningen de meening bestaan blijve en de waarheid aan het licht kome, die men wel is waar niet meent, namelijk dat elke meening, hoe 'gegrond' ook, toch maar eene . . . méening is, die, wanneer met zaak ernst wordt gemaakt, juist goed genoeg is om veronachtzaamd, genegeerd te worden. Hierbij te bedenken, dat eene meening . . . meening blijft, ook indien zij met een anderen, meer deftigen naam versierd, 'hypothese', laat ons maar zeggen, 'veronderstelling' wordt geheeten. Die waarheid, dat de meening, bij alle verschil en geschil, en ondanks alle argumenten voor en tegen, eene meening blijft, mag men dan echter niet uitspreken door te kennen te geven, wat door elke meening . . . geméénd, maar (bij alle ernst) toch niet gewéten wordt, om te beginnen, met afzien van den toevalligen inhoud der meening: de bijzondere denkwijze, zeg, het 'standpunt', waardoor elke meening wezenlijk bepaald wordt en die, juist, voor zoover niet de meening maar slechts de gemeende zaak tot bewustzijn komt, niet gewéten wordt als de bijzonderheid, die door hare gesteldheid op zichzelve de meening, elke meening, tot eene gebrekkigheid maakt. En dit is nu juist het den eigenwaan der eigenwaarde zoo onaangenaam treffende en ergerende van de leer van zuivere rede, dat zij, zoo goed èn zoo slecht als zij dit telkens kan, den eisch der rede, elke bijzonderheid van denken te laten gelden zoo als zij zich gelden doet, vervullende, dien 'persoonlijken' meeningen niet de minste eerbied betoont, maar, ook zonder wat men noemen kan, polemische bedoeling en zonder aanzien van den toevalligen persoon en de toevallige zaak, de waarheid van de bijzondere denkwijze in hare verhouding tot zichzelve èn tot andere bedenkt en niet verzwijgt wat daarmede als de waarheid van de meening aan den dag komt.

Aangezien de leer van HEGEL en BOLLAND voor de meening ook maar eene meening is en ieder zijne eigene meening heeft, ook omtrent anderer meening, bestaat er onder de beoordeelaars ook verschil van meening omtrent de leer van zuivere rede en omtrent de 'waarde' van de philosophie van HEGEL en die van BOLLAND. Maar de meeste, om niet te zeggen, alle be- en veroor-

deelaars en ongeacht of zij op geloovig of ongeloovig standpunt, staan, zijn het hierover wel eens, dat deze beide wijsgeeren daarom reeds ongelijk hebben, wijl zij 'hunne' philosophie en dus 'hun' denken te hoog aanslaan. Want, zoo lees ik ergens: „Philosophie is iets zeer hoogs, maar niet het hoogste in ons geestesleven. De diepste behoeften der menschelijke ziel kan zij niet bevredigen", wat, zeg ik, ook minder hare bedoeling is, in zooverre zij, als het diepste en zuiverste *geestes*-leven, den *geest* te bevredigen heeft. En, lees ik ergens anders: „Volgens HEGEL (en dit geldt voor BOLLAND mede) is noch de zedelijkheid, noch de kunst, maar de philosophie de hoogste vorm der cultuur". Deze philosophie is echter geen bloot theoretische zaak, — zeg, alleen maar het verstand bevredigend, — „maar summum sacrum, evenals voor ARISTOTELES", — dus de Hegelaars bewegen zich toch niet in slecht gezelschap, — „het zaligste en beste, een religieuze boodschap, een modern itinerarium mentis in Deum". Dit laatste haalt de door mij hier aangehaalde en ongenoemd blijven mogende schrijver aan uit *Hegel en onze tijd* (1908) van toen nog Dr. A. J. DE SOPPER, thans professor en de opvolger van... BOLLAND[1]). „De philosophie", zoo lees ik in m'n boekje verder, „is niet een wetenschap van abstracte begrippen, die tegenover het absolute staan, maar deze wetenschap is de absolute Geest zelf. En ook het absolute is geen abstractum, want, bij HEGEL is 't het Totaal". En verder: „In de sophistische zelfverzekerdheid bestreed SOCRATES zichzelf. Ook hij was subjectief zeker van zijn zaak, maar *de idee*, waarheen hij zich richtte, was niet *zijn* overtuiging, maar de *bovenmenschelijke waarheid*, het *absolute*. En juist het absolute in den zin van het bovenmenschelijke kent HEGEL

---

[1]) Blz. 40. Daar wordt verder gezegd: „HEGEL was geenszins de droge begrippenkluiver, waarvoor hij wordt aangezien. Dat is trouwens geen enkel groot denker geweest." — „Ook HEGEL is 'n diep religieuze natuur geweest." — „De geheele grondstemming (sic!) van het Hegelianisme is religieus." — „'t Is dan ook als zoodanig, dat het nieuw-Hegelianisme zich aandient. Prof. BOLLAND's ideaal (!) is academieprediker, de dominee van de geleerden te zijn. Hij geeft catechisatie in de wijsheid." — „De groote vraag is deze: brengt HEGEL's philosophie inderdaad wat zij aanbiedt?" — „De bedoeling was (hier komt het wanbegrip, H.): niet aan de ervaring ontleende..., maar mathematisch-zekere, bewijsbare kennis, en — in zuivere rede wordt niets bewezen" (uiteraard, maar anders te bedenken, dan de schrijver dit bedoelt, H.). „Zuivere rede is zuiver empirisme" (juist, maar weder anders, dan de schrijver meent, H.) — „Het rationalisme, tot zijn uiterste doorgevoerd, levert het dringendst bewijs, dat de mensch abso-

(en met hem BOLLAND) niet"! Dit moet gelden, zoowel voor het zijn geloof niet doordenkende denken, als voor het — laat ik zeggen — naturalistisch 'wetenschappelijke' denken, want voor beide denkwijzen is het *algemeene* niets dan een abstractum en slechts het onmiddellijk zijnde enkele concreet en werkelijk, met het onderscheid, dat voor dit geloof dat Zijnde, als God, een 'geestelijk' wezen . . . genóémd wordt, voor die wetenschap dat Zijnde . . . Natuur heet. Overeenstemmen doen beide hierin, dat het Zijnde of Absolute noch als God, noch als de Natuur kenbaar is, tenzij dan, wat de natuur betreft, voor een niet al te scherpzinnigen empirist, die er zijn ideaal van maakt, bij gelegenheid eens 'alles' te weten en voor een zich heel wat verbeeldend geloovige, die het er voor houdt, dat de verheerlijkte ziel in het Hiernamaals God van aangezicht tot aangezicht zal . . . zien. Dat het absolute, hetzij als God of als de Natuur, niet kenbaar is, zal wel waar zijn, indien 'kennen' beduidt: 'kennen van enkele feiten', want noch God, noch de Natuur is 'n feit, — eene opmerking, die herhaaldelijk reeds gemaakt werd, om blijkbaar veronachtzaamd te blijven aan die zijde, waar men van redelijke zelfbezinning nu eenmaal niets weten wil. Het blijft er bij, menschen als HEGEL en BOLLAND, die zich inbeelden het absolute te kunnen kennen, absoluut te kunnen weten, zijn overspannen geesten, die allerlei 'interessante' dingen geschreven hebben, niet zonder geleerdheid waren en, hoewel niet bepaald gek, toch zielszieken, daarom juist belangwekkende gevallen voor den psychiater, mits deze niet geheel onkundig is van de philosophie en haar 'dialect', althans terwille van zijn onderzoek bereid is de geschriften van HEGEL en BOLLAND te onderzoeken, waar deze — zijnde de patienten niet meer voorhanden — toch het eenige materiaal bieden om die merkwaardige

---

lute kennis van het Absolute alleen kan verkrijgen op voorwaarde, dat de goddelijke en de menschelijke rede geidentificeerd, dat de mensch tot God gemaakt wordt." —„De apotheose van het rationalisme is tevens z'n bankroet." Op de volgende blz. ontwikkelt het wanbegrip zich dan aan de 'dialectiek': (49) „Zuivere rede is zuivere willekeur." (53) „Hegelarij 'n soort van 'dieventaal', ter misleiding der oningewijden." — „Das wahrhafte Ideal *soll* nicht wirklich sein, sondern *ist* wirklich," een woord van HEGEL, waarop DE SOPPER zegt (62): „Genoeg om U tot het inzicht te brengen, dat onze tijd bij de Hegelarij te vergeefs zal zoeken naar de zoo onmisbare waarden en normen van het zedelijk leven." DE SOPPER in 1922: BOLLAND's verdienste voor het wijsgeerig leven in Nederland kan men moeilijk overschatten" (!!!)

afwijking van het menschelijke verstand na te gaan. Indien men FREUD er eens bij riep . . . ? 'Vergelijkend onderzoek van de philosophie van HEGEL en BOLLAND' zou inderdaad een schoone titel zijn voor een geleerd boek van iemand, die zich boven de philosophie verheven waant, — maar die inderdaad den ootmoed mist, die zelfs voor de meest aanvankelijke zelfbezinning voorwaarde is: Door vergelijking van naast elkaar geplaatste aanhalingen uit beide philosophieën te constateeren. . . nu ja, wat hij maar constateeren wil. Door uitspraken van HEGEL en BOLLAND te *vergelijken* komt men echter niet tot *begrijpen*, maar op zijn best tot het besef, dat beide vergelijkender wijze hetzelfde èn wat anders hebben gezegd.

Om te besluiten: HEGEL zoowel als BOLLAND waren *religieuze* 'naturen', tevens echter naturen, die bij de geloovigheid zonder meer niet bleven staan, — niet benèden het geloof zakten, maar daar boven uit gingen, door gelooven en het geloofde, het dogma, te bevestigen door het in het begrip te rechtvaardigen, om zoo doende tot de erkenning te komen, dat de ware religie de christelijke religie is als de religie, waarin God . . . als de géést en de waarheid geldt, die dáárom in alle onderscheid van vorm een is met de wijsbegeerte, waarin de *rede, de idee, als wetend, denkend en willend subject* zich gelden doet.

Met behoorlijk begrip van wat hieraan te begrijpen is, hebben wij te zeggen, dat èn HEGEL èn BOLLAND (niet van de mathematische natuurkunde, maar) van de (christelijke) religie uitgaande tot begrip kwamen.

Jan. 1927.

DE LOGICA VAN HEGEL EN BOLLAND

DOOR

C. SYPKENS KYLSTRA.

Eene bespreking van de logica brengt deze moeilijkheid mede, dat zij wezenlijk niet als een gegeven zaak te beoordeelen is, omdat zij als de zich zelf denkende, dus zich vormende en daardoor zich inhoud gevende rede proces is; en hoe zou zich dit proces, dat als bepaalde wijze van voortgang één is met de methode, laten bespreken zonder het meteen uit te voeren? De logica bespreken kan niets anders zijn dan de logica te ontwikkelen. Daarbij valt te bedenken, dat de rede het spreken bij uitnemendheid is, dat zij zich heeft uit te spreken, dat zij dit uitspreken, het *zich bespreken* is. De rede bespreekt zich en is zoo één met de methode, om in die eenheid het verschil blijvend in te houden en te stellen, zooals bijv. iemand die loopt, loopend is in eenheid van onderscheid. De moeilijkheid is dus het bespreken van het eigene doen der rede, van het zich bespreken zelve, wat toch weer in redelijkheid heeft te gebeuren. In redelijkheid wil echter zeggen, volgens de rede, zooals zij werkzaam is, zichzelve bespreekt; de ware bespreking zal, als reeds werd opgemerkt, de logica zelve blijken en het ware oordeel, waarin het denken zich zelf oordeelt, zich zelf kritiseert, *over* de logica, hetzij door HEGEL, hetzij door BOLLAND ontvouwd, zal slechts door dengeen te geven zijn, die, evenals deze groote redemeesters, in staat is, de rede in zich haren gang te laten gaan. Het zelf doen der rede is de eenige ware kritiek. Deze kritiek zal uit den aard der zaak slechts door zeer weinigen kunnen worden gegeven; dit inzicht zij dan voor hen, die het begrijpen, aanleiding

om naar de mate hunner krachten in den geest dezer kritiek het hunne te zeggen.

Hier zal dus geen oordeel uitgesproken worden in den vorm van waar of onwaar, goed of slecht, maar worden eenige gedachten neergeschreven naar aanleiding der logica. Denken is oordeelen, maar oordeelen alleen geeft in zijne subjectiviteit aanleiding tot subjectieve beoordeeling, waarbij bijv. één en dezelfde zaak aanleiding geeft tot verschillende oordeelen, die, wanneer deze oordeelen zich over personen verdeelen, meestal tegenover elkaar blijven staan, terwijl zij eerst in hun ware verband, in het licht der zaak zelve hunne geldigheid, maar ook hunne betrekkelijkheid vertoonen. Buiten dit verband, dat weder niets is dan de logica zelve, is het resultaat van zulk beoordeelen een òf — òf, gestaafd door citaten van verschillende schrijvers betreffende één en dezelfde zaak. Het subjectieve oordeel doet in alles mee, maar aan den strijd om de juistheid of onjuistheid van het dagelijksch leven hebben wij niet te toetsen het ware oordeel der zuivere rede, die als overgrijpende eenheid van sub- en objectiviteit, de zaak naar het subjectieve *begrip* en naar het objectieve *zijn* ontwikkelt.

Het gaat om de methode; zonder deze zou de logica van HEGEL, noch die van BOLLAND zijn, wat zij zijn. Ieder, die de logica doordenkt, zal het weer op andere wijze doen, zoo is ook HEGEL's wijze niet die van BOLLAND en omgekeerd, maar de *methode* is de onveranderlijke wijze, waarop deze verschillende wijzen haren gang gaan. „Wie würde ich meinen können, dass nicht die Methode, die ich in diesem Systeme der Logik befolge — oder vielmehr die dies System aus ihm selbst befolgt — noch vieler Vervollkommnung, vieler Durchbildung im einzeln fähig ist, aber ich weiss zugleich, dass sie die einzig wahrhafte ist," zegt HEGEL in zijn voorrede van de groote Logica (Gr. L. uitg. LASSON blz. 36). En BOLLAND, aan 't einde van zijn Collegium logicum (blz. 958): „. . . . En wat wil dit anders zeggen, dan dat de absolute Idee, de idee van waarheid en het Ware, ongescheiden onderscheiden blijkt van d'r denk- en werkingswijze of methode? Hebben we de absolute Logica doordacht, dan hebben we de absolute Idee doordacht en meteen hebben we dan bij absolute methode gedacht."

Het verschil, het anders zijn ligt dan in de wijze waarop de onveranderlijke wijze wordt ontvouwd, beter: waarop zij zich te kennen geeft; dit kan, zooals wij bij HEGEL zien, zuiverder of minder zuiver, beter of minder goed gebeuren, de meer of minder vol-

komen of gelukte wijze blijft echter de wijze van de methode, in zooverre de methode daarin tot uiting komt. Van deze methode, van dit doen van de rede lezen wij aan het slot van de groote Logica het volgende: (Gr. L. uitg. LASSON, blz. 485). „Was also hier noch zu betrachten kommt, ist somit nicht ein Inhalt als solcher, sondern das Allgemeine seiner Form, — d.i. die *Methode*. Die *Methode* kann zunächst als die blosse *Art* und *Weise* des Erkennens erscheinen, und sie hat in der Tat die Natur einer solchen. Aber die Art und Weise ist als Methode nicht nur eine *an und für sich bestimmte* Modalität des *Seins*, sondern als Modalität des Erkennens gesetzt als durch den *Begriff* bestimmt und als die Form, insofern sie die Seele aller Objectivität ist und aller sonst bestimmte Inhalt seine Wahrheit allein in der Form hat." Dit moet niet weer verkeerd begrepen worden, daarom laat HEGEL er op volgen: „Wenn der Inhalt wieder der Methode als gegeben und als von eigentümlicher Natur genommen wird, so ist sie wie das Logische überhaupt in solcher Bestimmung eine bloss *äusserliche* Form. Aber es kann hiegegen nicht nur auf den Grundbegriff vom Logischen sich berufen werden, sondern der ganze Verlauf desselben, worin alle Gestalten eines gegebenen Inhalts und der Objekte vorgekommen sind, hat ihren Uebergang und Unwahrheit gezeigt und statt dass ein gegebenes Object die Grundlage sein könnte, zu der sich die absolute Form nur als äusserliche und zufällige Bestimmung verhielte, hat sich diese vielmehr als die absolute Grundlage und letzte Wahrheit erwiesen. Die Methode ist daraus als *der sich selbst wissende, sich* als das Absolute, sowohl Subjective als Objective, *zum Gegenstande habende Begriff*, somit als das reine Entsprechen des Begriffs und seiner Realität, als eine Existenz die er selbst ist, hervorgegangen." Verderop nog: „. . . .nach der Allgemeinheit der Idee aber ist sie so wohl die Art und Weise des Erkennens, des *subjectiv* sich wissenden Begriffs, als die *objective* Art und Weise oder viel mehr die *Substantialität der Dinge* — d. h. der Begriffe, insofern sie der *Vorstellung* und der *Reflexion* zunächst als *Andere* scheinen. Sie ist darum die höchste *Kraft* oder vielmehr die *einzige* und absolute *Kraft* der Vernunft nicht nur, sondern auch ihr höchster und einziger *Trieb, durch sich selbst in allem sich selbst* wieder zu finden und zu erkennen." Verder spreekt HEGEL dan nog van haar als: „Instrument und Mittel der erkennenden Tätigkeit", wel te onderscheiden van de methode als werktuig „im suchenden Erkennen", een subjectief middel waardoor be-

trekking op een object ontstaat. De methode is dus geen toepassing van subjectief denken op objectief gegeven, begrip toegepast op gegeven zaak, maar het zich zelf bewerkend begrip. ,,Sie ist die eigene Methode jeder Sache selbst, weil ihre Tätigkeit der Begriff ist." (ibid.)

HEGEL was de eerste, die deze geweldige taak, de zelfontvouwing, de zelfkritiek, de zelfobjectiveering der rede, der Idee uitgevoerd heeft en BOLLAND heeft hetzelfde in Nederland gedaan. Beide deden hetzelfde, beide lieten in en door zich de Idee tot spreken komen en beide deden het op andere wijze. Hier is overeenkomst èn verschil. Dit verschil kan punt van bespreking, van vergelijking, van goed- of afkeuring worden, toch hebben wij telkens weer te bedenken, dat het verschil, verschil aan hetzelfde is, dat het verschil van hetzelfde doortrokken is. Het zal altijd weer zijn de ,,andere" wijze, waarop de onveranderlijke wijze zich vertoont, en in zooverre deze zich aan en in de verschillende wijzen vertoont, blijken de verschillende wijzen eigen te zijn aan die onveranderlijke wijze, laat zij zich zoowel op deze als op die wijze ontvouwen, om meteen toch niet in een der bijzondere wijzen vast te loopen als de eenige en uitsluitende wijze. Ook de methode als de ééne die zij is, is absoluut-negatief en houdt daarom met het ,,zoowel-als", tevens het ,,niet-niet" in. Dit bedenkende, zouden wij kunnen zeggen, dat de logica zich evenzeer op de wijze van HEGEL laat ontvouwen en doordenken als op de wijze van BOLLAND, een uitspraak, die oogenschijnlijk eenvoudig lijkt en niet de lange voorrede behoefde, maar waaruit zich deze conclusie laat trekken, dat de logica zich dus ook nog op andere wijze kan bepalen (logica toch is zelfbepaling van den logos), om daaraan te begrijpen, dat het verschil zich niet zonder meer laat beoordeelen met den maatstaf van bijv. waar of onwaar, zuiver of onzuiver, niet: of de logica van HEGEL of van BOLLAND waar (of onwaar) is, maar *wat de waarheid is* èn van de logica van HEGEL èn van de logica van BOLLAND. Hier is meteen verband te denken met de vraag: ,,is de logica af," waarin ook de quantiteitsquestie besloten ligt. De logica, zooals wij ze in haar monumentalen opbouw van HEGEL en BOLLAND kennen, ligt als geheel, als voltooid voor ons; maar dan ware dus de logos en de methode tot beslag gekomen, en zou o.a. GENTILE betrekkelijk gelijk hebben, wanneer hij HEGELS logica abstracte logos noemt. Abstract noemt hij n.l. het denken als gedacht denken in tegenstelling met het denkende denken, den concreten logos. Die tot beslag

gekomen logos zou inderdaad de tot object geworden logos zijn, maar juist hierdoor wordt duidelijk hoe GENTILE's oordeel over HEGEL's logica van niet begrijpen blijk geeft. Het ware aan HEGEL's en BOLLAND's logica is juist de zelfbepaling, de zelfverwerkelijking van den logos, het proces, dat werkzaamheid en resultaat beteekent, een niet eindigend zich bepalen en zich bepaald hebben, een doorloopend zich verwerkelijken en zich verwerkelijkt hebben. Zoo is de logos in deze beide logica's als dit geheel, zonder zich daarmee te vereenzelvigen, zonder zich ook gevangen te geven in een bepaald aantal zelfbepalingen (categorieën), die het geheel vormen. Hoe zou de logos zich kristalliseeren in één zijner momenten, de quantiteit? Het gaat niet om een bepaald aantal, een uiterlijk tellen van wat slechts in verhouding te denken en te begrijpen is. Het is er mee als met de opschriften die HEGEL's *Logica* indeelen en waarvan HEGEL zelf zegt, dat zij slechts terwille van een voorloopig overzicht zijn gemaakt en *slechts* historische waarde hebben. „Sie gehören nicht zum Inhalte und Körper der Wissenschaft, sondern sind Zusammenstellungen der äussern Reflexion, welche das Ganze der Ausführung schon durchlaufen hat, daher die Folgen seiner Momente vorher weiss und angibt ehe sie noch durch die Sache selbst sich herbeiführen." (Gr. L. uitg. Lasson I, blz. 36). De momenten laten zich in het proces als resultaat vasthouden, zich als indeelingen stellen, en zij laten zich tellen, wat echter iets anders is dan de categorieën in hunne wezenlijke en ware verhouding te denken. De zelfbepalingen van den logos zijn niet in een getal te vangen. In principe bepaalt de logos, de idee, zich eindeloos en elke bepaling (categorie), als de idee in deze bijzondere bepaaldheid, kan weer subject zijn van eindeloos vele praedicaten. Deze eindeloosheid is echter niet op te vatten als bijv. een eindeloos aantal categorieën, die „ten slotte" de idee zouden zijn, een „beweging naar buiten" dus, een slechts gericht zijn op de idee als voltalligheid(!) [1]). Wij hebben haar te begrijpen als de eindelooze verbijzondering in zich zelve, d.w.z. als het niet eindigen van de idee, zich als de oneindige waarheid, waar te maken, en dit niet „aan heteind," maar voortdurend: de idee maakt zich als de oneindige waarheid oneindiglijk en op eindeloos vele wijzen waar. Zoo is de logos de bepaalbaarheid, die *elk* aantal van bepalingen toelaat om daaraan juist voor elk aantal onverschillig te zijn, want de logos verwerkelijkt zich

[1]) Kantisch. (C.S.K.)

in elk zijner praedicaten, m.a.w.: het getal wordt onverschillig.

In dit licht hebben wij dan weer te bedenken, hoe zich geen oordeel zonder meer van waar of onwaar laat uitspreken, wanneer het aantal categorieën bij HEGEL of bij BOLLAND anders blijkt, hetgeen tevens geldt voor de verschillende volgorde en benamingen.

Als voorbeeld zou de ontwikkeling van het oordeel bij beiden genomen kunnen worden, waarbij juist de andere wijze is aan te toonen. Deze korte samenvatting verwijst daarbij stilzwijgend naar de volledige ontwikkeling in HEGEL's groote en kleine *Logica* en in BOLLAND's *Collegium logicum, Zuivere Rede* en *Leiddraad*, terwijl ook de door ESTER VAS NUNES uitgegeven logica: G. J. P. J. BOLLAND's *Colleges*, hierbij genoemd moeten worden. Bij wijze van overzicht in den geest zooals HEGEL dat bedoelt, zij dan om te beginnen het verschil der benamingen op te merken. HEGEL spreekt van het oordeel van het aanzijn, dat zich ontwikkelt tot het oordeel der reflexie. In de reflexie is verdubbeling in de verhouding van het voorondersteld onmiddellijke en middellijk gestelde; zoo gaat het oordeel uiteen tot het onmiddellijke en tot het noodzakelijke van de spiegeling om in het oordeel van het begrip tot zijne waarheid te komen. In den ,,Zusatz" van par. 171 *Encycl.* wordt gewezen op den logischen grond van deze indeeling, wij lezen daar: ,,Der innere Grund dieser Systematik des Urteils ist darin zu suchen, dass da der Begriff die ideelle Einheit des Seins und des Wesens ist, seine im Urteile zu Stande kommende Entfaltung auch zunächst diese beiden Stufen in begriffsmässiger Umbildung zu reproducieren hat, während er selbst, der Begriff, sich dann als das wahrhafte Urteil bestimmend erweist."

De ontwikkeling der oordeelen, die als ,,Beispiel" van het daarin geldende oordeel gelden, is ook als een uit elkaar voortkomen te begrijpen. ,,Die verschiedenen Arten des Urteils sind nicht bloss als eine empirische Mannigfaltigkeit, sondern als eine durch das Denken bestimmte Totalität aufzufassen, und es gehört zu den grossen Verdiensten Kant's zuerst diese Forderung geltend gemacht zu haben. Ob nun schon die von Kant aufgestellte Einteilung der Urteile nach dem Schema seiner Kategorientafel in Urteile der Qualität, der Quantität, der Relation und der Modalität teils wegen der bloss formalen Anwendung des Schemas dieser Kategorien, teils auch um ihres Inhalts willen, nicht als genügend anerkannt werden kann, liegt doch derselben die wahrhafte Anschauung zu Grunde, dass es die allgemeinen Formen der logischen Idee

selbst sind, wodurch die verschiedenen Arten des Urteils bestimmt werden; wir erhalten demgemäss zunächst drei Hauptarten des Urteils, welche den Stufen des Seins, des Wesens und des Begriffes entsprechen. Die zweite dieser Hauptarten ist dann dem Character des Wesens [1]) als der Stufe der Differenz entsprechend, noch wieder in sich gedoppelt."

BOLLAND benoemt zijne oordeelsontvouwing naar het oude schema van de qualiteit, quantiteit, relatie en modaliteit, maar, wat bij KANT nog formeel was, is hier in samenhang en immanente ontwikkeling doordacht.

Volgens het reeds genoemde werk van E. VAS NUNES zegt BOLLAND zelf hieromtrent (blz. 177 onderaan): ,,Dat we aan het oordeel *vier* categorieën hebben — qualiteit, quantiteit, relatie en modaliteit, levert 'n moeilijkheid. Hoe vaak ik me ook ontworstel aan het geërfde gebruik, hier moet ik me er aan onderwerpen, maar de relatie *is* de modaliteit." De traditie, het neergeslagen begrip, wordt door BOLLAND nieuw leven ingeblazen, zoo verschijnen aan het oordeel de oude namen in nieuwen vorm, hebben zij daardoor anders te gelden.

Gaan wij nu in het kort de ontwikkeling na.

Naar den logischen gang noemt HEGEL dus het onmiddellijke oordeel het oordeel van het aanzijn; subject, praedicaat en betrekking zijn nog abstract, (abstract als leeg), een abstract verenkelde betrokken op een abstracte algemeenheid; de betrekking komt eerst uit aan de voortbeweging van het praedikaat, het verenkelde blijkt niet het algemeene, het is als het abstract bepaald algemeene, het bijzondere algemeene; maar ook dit bijzondere heeft zich te negeeren als niet identisch met het subject, dat zich slechts als ,,het verenkelde is het verenkelde" laat qualificeeren. Het begrip buigt zich na zijne ontplooiing in zich terug, echter met het resultaat, dat in zijn wederom uiteengaan heeft te verschijnen.

BOLLAND noemt dit onmiddellijke oordeel, de qualiteit van het oordeel, het is de bepaaldheid (watheid) van het oordeel, dit uiteengaan der begripsmomenten te zijn: ,,het verenkelde is het algemeene", zoo stelt zich *het* oordeel. Deze stelling moet zich laten ontkennen, het verenkelde is niet het algemeene, waarbij blijkt, dat ook de ontkenning, (het niet algemeene als het bijzondere) niet identisch blijkt met het subject, welke identiteit toch door

[1]) d. h. der Reflexion (C. S. K.)

de copula wordt gesteld, en zoo slechts de ontkenning der ontkenning, de bevestiging meebrengt van het verenkelde als: ,,het verenkelde is het verenkelde."

Op verschillende wijze beweegt zich hier het begrip voort om in zijn in zich terug buigen hetzelfde resultaat te geven, echter met dit gevolg, dat ook aan hetzelfde resultaat het voortschrijden anders verschijnt. Daar bij HEGEL het accent ligt op het oordeel, zooals het zich in zijne verschillende bepalingen, als bepaalde oordeelen, zal ontwikkelen, heeft het oordeel eerst in zijne onmiddellijk heid, in zijn ,,Dasein" te gelden. BOLLAND stelt het oordeel, zooals het onmiddellijk bepaald kan worden, *wat* het, *als oordeel*, in deze bepaaldheid is.

Het resultaat, als inhoud van het in zich teruggekeerde begrip, heeft in het volgend uiteengaan, het oordeel van tweeden aanleg, mee te doen in de verhouding van subject en praedikaat, van het verenkelde en het algemeene.

HEGEL noemt dit oordeel het oordeel der reflexie, omdat subject en praedikaat hier aan elkaar gaan schijnen, zich aan elkaar spiegelen. In hare onmiddellijkheid is deze spiegeling een samenhang van het verenkelde met het andere van zich zelf, de algemeenheid, die hier het begrip der omvattendheid doet blijken, wat aan de singuliere, particuliere en universeele oordeelen uitkomt. Die algemeenheid als alheid, uiterlijk genomen, laat zich ook bepalen als quantiteit, de verhouding van het verenkelde tot het algemeene, houdt het enkelvoudige, het meervoudige en het veeleenige in, zoodat BOLLAND hier spreekt van de quantiteit van het oordeel.

In deze spiegeling is echter het subject niet het onmiddellijke uit het eerste oordeel maar ,,durch die dialektische Bewegung des Urteils des Daseins überhaupt entstanden; sie war schon bestimmt, die negative Identität der Bestimmungen jenes Urteils zu sein." (Gr. L. uitg. Lasson II, blz. 292). In de spiegeling blijkt een wezenlijke verhouding, eene bemiddeling, waarbij de uiterlijkheid verdwijnt, de beide extremen van het oordeel opgeheven worden. Het reflexieoordeel verdiept zich tot het oordeel der noodzakelijkheid, subject en praedikaat zijn verbonden door hunne innerlijke natuur; de copula, als onmiddellijke samenhang, ontwikkelt zich door de bemiddeling der reflexie tot innerlijke natuur, waarin subject en praedikaat noodzakelijk verbonden zijn. ,,Die Bestimmung, zu der sich die Allgemeinheit fortgebildet hat, ist, wie sich ergeben, die an-und-fur sich seiende oder objective Allgemeinheit, der in der

Sphäre des Wesens die Substantialität entspricht" (Gr. L. uitg. Lasson II, blz. 293). Maar er is in zooverre verschil, dat in het begrip alle verhoudingen eigen verhoudingen zijn, die als eigen momenten immanent zijn, in hunne gesteldheid niet meer buiten het begrip vallen, zooals de accidentiën buiten de substantie. Het begrip als innerlijke natuur van zijne uiteengaande momenten, bepaalt zich in het noodzakelijkheidsoordeel tot het kategorische, hypothetische en disjunctieve oordeel. Aan de innerlijke natuur, waar de algemeenheid de beteekenis van het geslacht heeft, zijn de twee extremen, waaraan deze natuur zich openbaart, zijn subject en praedikaat betrekkelijk onverschillig, de substantieële identiteit is hier het noodzakelijke. De algemeenheid van het praedikaat is nu het geslacht, dat ook in geslachten en soorten uiteengaat: ,,das Praedikat enthält teils die Substanz, oder Natur des Subjects, das concrete Allgemeine, — ,,die Gattung", — teils indem dies Allgemeine ebenso die Bestimmtheit als negative in sich enthält die ausschliessende wesentliche Bestimmtheit — die Art." Hegel *Encycl.* par. 177. Het categorische oordeel zegt dit uit, maar het subject is hier een verenkelde bijzonderheid, een bijzondere verenkeldheid van het praedikaat; zoo bepaald tegenover het praedikaat is het nog slechts toevallig. De wezenlijke verhouding blijkt echter deze, dat de betrekkelijke onverschilligheid der extremen, waarbij zij als zelfstandigheden hunne substantialiteit nog slechts onmiddellijk toonen, (toevallig lijken) zich opheft in eene verhouding waarbij beider zelfstandigheid slechts door elkaar werkelijk is: ,,Nach ihrer Substantialität erhalten die beiden Seiten die Gestalt selbstständiger Wirklichkeit, deren Identität nur eine innere, damit die Wirklichkeit des einen zugleich nicht seine, sondern das Sein des andren ist: hypothetisches Urteil." *Encycl.* par. 177. De innerlijke samenhang die in het categorische oordeel slechts onmiddellijk is, komt hier ook aan de extremen uit, er wordt niet gezegd dat de extremen zijn, maar als het eene is, is ook het andere. Het begrip als deze innerlijke identiteit van innerlijk onderscheid gaat uiteen in zijne zijden: ,,An dieser Entäusserung des Begriffs die Indentität zugleich ,,gesetzt", so ist das Allgemeine die Gattung, die in ihrer ausschliessenden Einzelnheit identisch mit sich ist; das Urteil, welches dies Allgemeine zu seinen, beiden Seiten hat, das einemal als solches, das andremal als den Kreis seiner sich ausschliessenden Besonderung, deren Entweder-Oder ebensosehr als Sowohl — Als die Gattung ist, — ist das disjunctive Urteil. Die Allgemeinheit

zunächst als Gattung, und nun auch als der Umkreis ihrer Arten ist hiemit als Totalität bestimmt und gesetzt." *Encycl.* par. 177. Het praedikaat, als het algemeene, ontwikkelt zich door de subjectieve algemeenheid, als gemeenschappelijkheid, tot de objectieve algemeenheid, die als concrete identiteit van het begrip eigen bepalingen stelt, welke slechts in en door deze identiteit bepaald zijn. Het oordeel der noodzakelijkheid loopt uit op het oordeel des begrips, waarin het begrip niet meer in z'n onmiddellijkheid, niet meer in reflecteerende bemiddeling, maar in zijn werkelijke gesteldheid uitkomt.

Het oordeel der noodzakelijkheid in zijne drie phasen, wordt bij BOLLAND anders ontwikkeld. Het oordeel der quantiteit, beter gezegd de quantiteit van het oordeel, verdiept zich tot de relatie van het oordeel. De quantiteit bracht reeds spiegeling mee; naar deze spiegeling verhouden zich subject en praedikaat, onthullen zij hunne relatie. Deze relatie ontplooit zich aan het categorische, het disjunctieve en het hypothetische oordeel, waarbij subject tot zijn praedikaat in betrekking te denken is als tot zijne categorie, zijn rubriek; hierbij wordt de identiteit der relatie van beide zijden bedacht, om deze identiteit ook in haar onderscheid te stellen, waarbij subject en praedikaat in deze relatie uiteengaan in het disjunctieve oordeel. De relatie van de categorie en van de disjunctie heft zich op in de relatie als eenheid en onderscheid, in het hypothetische oordeel, dat alles vooronderstelt, wat in en door de relatie wordt meegebracht. Het ware oordeel blijkt hier het hypothetische te zijn, dat echter inzooverre het hypothetisch is, niet waargemaakt *is*, maar zich altijd heeft waar te maken, en zoo ,,problematisch" blijft, wat z'n waarheid betreft. Bij HEGEL bleek het disjunctieve oordeel als de gesteldheid van het begrip in zijn identiteit en onderscheid het oordeel van het begrip. Het subject is op zijn begrip betrokken, waarbij het begrip als een ,,sollen" fungeert, waaraan het subject voldoet of niet. Deze verhouding van het *sollen* brengt mee de vraag en de twijfel. Naar alle richtingen laat zich dit *sollen* bepalen in het assertorisch en in het problematisch oordeel, de overeenstemming of niet overeenstemming van het verenkelde met zijn algemeenheid, van het subject met zijn praedikaat. Die overeenstemming wijst naar, wat HEGEL noemt, de ,,Beschaffenheit" van het subject. In het assertorisch oordeel is het subject een nog uiterlijke toevalligheid en juist door die toevalligheid van het subject is er de twijfel. Maar het subject

heeft op bepaalde wijze te zijn, wil het overeenstemmen met zijn begrip. ,,Die objective Particularität an dem Subjecte gesetzt, seine Besonderheit als die Beschaffenheit seines Daseins, so drückt das Subject nun die Beziehung derselben auf seine Beschaffenheit, d. h. auf seine Gattung, und hiemit dasjenige aus was (vorher) den Inhalt des Praedicats ausmacht." *Encycl.* par. 179.

In het apodiktische oordeel is zoo het subject en het praedikaat beide het geheele oordeel. ,,Die unmittelbare Beschaffenheit des Subjekts zeigt sich zunächst als ,,der vermittelnde Grund" zwischen der Einzelnheit des Wirklichen und seiner Allgemeinheit, als der Grund des Urteils; was in der Tat gesetzt worden, ist die Einheit des Subjekts und des Begriffs als der Begriff selbst. Er ist die Erfüllung des leeren ,,ist" der Copula, und indem seine Momente zugleich als Subjekt und Praedikat unterschieden sind, ist er als Einheit derselben, als die sie vermittelnde Beziehung gesetzt, — der Schluss. *Encycl.* par. 180.

BOLLAND doordenkt de relatie van het oordeel om aan het eigen waarheid vooronderstellend oordeel te komen tot de modaliteit van het oordeel, de wijze waarop dit zich verwerkelijkt.

De verwerkelijking blijkt dan de modaliteit van het oordeel. (*Z. R.* blz. 172): ,,Het-oordeel als bewering, als bewering zonder meer, is ook al weer niet het ware; het is het oordeel, dat zich waar heeft te maken en daarom onafscheidelijk van het niet en toch wel ontkennende oordeel des twijfels, dat dan met de bewering en als bewering in het oordeel der zekerheid voorondersteld is en opgeheven," (blz. 786): ,,Was het oordeel reeds aan zijne verhouding uiteengegaan tot iets, wat niet meer ,,een" oordeel zonder meer mocht heeten, — ten leste blijkt de wijze zijner denkbaarheid niet eens meer stelbaar aan den oordeelsvorm op zich zelven, zoodat het oordeel op zich zelf en in het afgetrokkene niet het begrip weergeeft van de bewering, den twijfel en de zekerheid, waardoor het wordt bezield." Het oordeel maakt zich tot moment van eigen verscheidenheid in samenhang in de sluitrede.

In dit verkort ontwikkelingsschema is getracht het verschil bij alle overeenkomst uit te laten komen. Terugwijzende naar alles wat vooraf is gegaan, naar alle momenten, die in de uitkomst het begrip onthullen, en in het begrip dus blijven voorondersteld, gaat het oordeel bij HEGEL uiteen tot bepaalde oordeelen, die, als zelfbepalingen van *het* oordeel meteen het zich uiteendeelen en het in zich teruggaan van het begrip doen blijken. De verhouding van

subject en praedikaat wordt naar alle kanten analyseerend en synthetiseerend ontvouwd, stap voor stap laat deze verhouding blijken wat zij inhoudt, waarbij de verhouding steeds rijker bepaald wordt, steeds meer zijden onthult, elke zijde weer subject van praedikaat wordt. Het begrip oordeelt zich, geeft zich rijker inhoud, welke inhoud ten slotte eigen vorm doorbreekt om zich verder in den vorm der sluitrede te bepalen.

BOLLAND laat niet het oordeel tot bepaalde oordeelen uiteengaan, maar ontwikkelt het oordeel in alle kleurloosheid als de wijze van zijn. Wanneer hij op de boven aangehaalde plaats over de moeilijkheid van de *vier* kategorieën spreekt, gaat daaraan het volgende vooraf: „. . . dat in de eerste afdeeling der logica begrepen is dat qualiteit en quantiteit één zijn in de modaliteit. Is dit waar gebleken, dan moet het ook hier waar blijken. De relatie van het oordeel *is* de modaliteit." Ook BOLLAND wijst dus terug naar wat aan het begrip in de logica voorafgaat, om daarin opgeheven te zijn en aan het begrip weer te verschijnen. Hij wijst terug naar het eerste deel der logica, de categorieën van het zijn, en zij komen terug aan het zijn van het oordeel. De wijze van zijn (niet het zijn in zijn onmiddellijkheid maar), de modaliteit, blijktqualiteit,quantiteit en relatie te vooronderstellen, de verhouding van het begrip in zijne momenten, de verhouding van subject en praedikaat als qualitatief, quantitatief en in relatie, geeft zich te denken als de wijze waarop het oordeel zijn *zijn* (in zijne verwerkelijking) te kennen geeft. De wijze van zijn heft zich op in de sluitrede, de vorm van het oordeel blijkt niet bij machte, het begrip waar te maken.

Geeft het verschil van de wijze waarop de oordeelsontwikkeling zich te kennen gaf aanleiding tot een oordeel in den trant van beter of slechter, waar of onwaar, zuiver of onzuiver, of hebben wij hier in redelijkheid te begrijpen, dat zoowel het eene als het andere aan het oordeel is te denken, dat het oordeel als subject zich naar alle zijden laat bepalen en zich bepaalt om zich daarin als het oordeel in zijne wijze van verwerkelijking te bestendigen. Dat ook de eindelooze bepaalbaarheid van het oordeel zich *niet èn wel* in de bepaaldheden gevangen geeft. Geen oordeel dus en geen kritiek? Zeer zeker, naar alle richtingen, maar methodisch, door de logica zelve. 't Rythme van de methode zijn gang laten gaan. Dat rythme kan van buiten af als een formule, bijv, als een leegen drieslag worden gequalificeerd, wie het in de zelfwerkzaamheid des begrips volgt, zal het als levend rythme herkennen. „Doe 't me na", placht

BOLLAND wel eens te zeggen. Geen kritiek van buiten af, geen kritiek van voor of tegen, maar zelfkritiek van het denken met en aan hetgeen HEGEL en BOLLAND beide in hunnen grootschen arbeid brachten, in hunnen geest de rede in zich laten spreken. Zoo eeren wij de meesters en worden hunne werken levend gehouden, deelen zij het rythme mede, dat in HEGEL's ,,übergreifende Subjectivität" is onthuld, dat in BOLLAND's waarheidsformule is vervat.

,,Die Idee ist wesentlich Process."

,,Het ware is dit, zich in zich zelf te onderscheiden, van zich zelf het andere te stellen, om daarin tot zich zelf te komen, het te verkeeren en voor zich te zijn."

BOLLANDS TAAL

DOOR

Dr. H. G. TEN BRUGGENCATE.

> Wie der wahrhafte Gedanke die Sache ist, so auch das Wort, wenn es vom wahrhaften Denken gebraucht wird. HEGEL.

Opdat de lezer in het volgende niet zoekt wat er niet in te vinden is, zij hier vooraf kortelijk herinnerd aan wat onder taal moet worden verstaan.

Zij is de verneembaarheid van het denken, de uitwendige zijde van de dubbelzijdige rede; ,,een aanzijn in den tijd, een verdwijnen van hetaanzijn terwijl het is", zooals HEGEL zegt (1); een tijdelijk aanzijn derhalve onzer intelligentie; een systeem van woordklanken of woordteekens, die iets anders, n.l. een beteekenis, tot 'ziel' hebben; maar die, juist doordat zij aanzijn zijn, een eigen, afzonderlijk klankleven openbaren. Want gevormd door middel van de eigen natuurlijkheid der intelligentie, de eigen spraakmiddelen, kunnen zij een nieuwe 'beteekenis' krijgen, weerspiegelend de 'natuurlijke' zijde van den spreker, zijn gemoed, zijn temperament. Zij toonen die spiegeling in klankhoedanigheid, in quantiteit van klank (zwaarte) en in toonhoogte; en, omdat de klanken een ,,verdwijnen van het aanzijn" zijn, in den aard hunner beweging (lengte en snelheid).

Zoo zijn de woorden een dubbelzijdigheid: vertolkers van het gedachte, uitende den vorm en den inhoud van het denken zelf, en daarnaast geluiden, uit de natuurzijde van het denkende wezen voortspruitend.

Een onderzoek naar iemands taal moet beide zijden in het licht stellen, al zal de laatstgenoemde zijde meer in de schaduw moeten blijven, wanneer het onderzoek de taal betreft van een wijsgeer, van een denker of „redemeester" en niet van een dichter of redenaar. Maar Bollands gemoedsleven was te sterk, dan dat deze zijde geheel in het donker kon worden gelaten, al was hij op mooie geluiden niet uit.

De andere zijde, die de denkwijze weerspiegelt, moet in het volle licht staan. Daarbij komt dan wederom een dubbelzijdigheid aan den dag: de taal is een vormsel van eeuwen, wordt overgeleverd van geslacht op geslacht: om te beginnen heeft men de taal over te nemen die men aantreft. Maar het denken is proces, en zoo kunnen de overgeleverde woorden te kort schieten, wat zij inderdaad bij Bolland gedaan hebben. Daarom moet bij het onderzoek in de eerste plaats worden gevraagd: wat heeft Bolland met de overgeleverde taal gedaan, hoe heeft hij haar behandeld? en in de tweede plaats: waar en hoe is hij scheppend werkzaam geweest?

Wanneer dan het volgende hoofdstukken moet hebben en deze hoofdstukken namen, dan kan dat aldus gebeuren:

I. Bollands taal naar haar innerlijke, geestelijke zijde, als uiting van zijn wijsgeerig denken; A. Het gebruik der overlevering, B. De nieuwe schepping.
II. Bollands woordenspel.
III. Bollands taal naar haar uiterlijke, natuurlijke zijde; haar klankenspel en haar rhythme.

Hoofdstuk II is een grenshoofdstuk, in zooverre woordenspel berust op een eigenaardige betrekking tusschen beteekenis en klank, met name op het dooréénspelen van verschillende beteekenissen der zelfde klanken. Dit is niet alleen mogelijk, doordat dezelfde klanken toevallig verschillende beteekenissen hebben (b.v. gouw — gauw, dit is van geen wijsgeerig belang), maar vooral doordat zich uit de oorspronkelijke of z.g. letterlijke beteekenis, een andere, een z.g. figuurlijke heeft ontwikkeld, die met de oorspronkelijke dikwijls zeer treffend contrasteert, n.l. ervan verschilt en er toch verband mee houdt, zooals het Begrip zich uit zinlijk bewustzijn ontwikkelt, waarin het potentiëel aanwezig is.

INLEIDING.

Bolland had een innige liefde voor zijn „moedertaal", zooals hij bij voorkeur zeide, en een diepen eerbied voor wat de geest

des voorgeslachts in haar aan wijsheid had neergelegd. Hij vond ze niet alleen ,,liefelijk", maar vooral ook ,,fijn dialektisch", ,,de fijnste taal die er ooit gesproken is" (2); en hij verfijnde die fijnheid nog: ,,spreekwijze is denkwijze en verfijning van spraak, verfijning van woordkunst, is verfijning van wijsheid" (3).

Hij ,,vond" die taal, zei ik; 'vinden' ook in de beteekenis van 'aantreffen': ,,Onze taal was er al; de taal gemaakt heb ik niet, maar" (zoo zeide hij met rechtmatigen trots) ,,ik heb er voor mijn doel en voor den kring der philosophanten in ons land een stempel op gezet, dien ze er niet zoo makkelijk weer uit zullen wegvlakken" (4). Daartoe moest hij verfijnen: ,,in het algemeen is in zuivere rede de onzuiverheid voorondersteld van benamingen, waarin de spraak makende gemeente van tast- en zichtbaarheden is uitgegaan, zonder zich meteen en aanstonds tot begrip van begrip te verheffen" (5).

Allerinnigst is bij hem het verband tusschen rede-ratio en rede-oratio; vandaar dat hij, die in het Duitsch of Engelsch had kunnen schrijven — zie zijn voorredes en commentaren van door hem bezorgde uitgaven —, in het Duitsch, de taal van het ,,volk der philosophen" gelijk men zegt, niet heeft willen schrijven (6), al werd het door ambtgenooten ijverig gedaan en al heeft hij zich daarmee dan ook ,,vermoord", naar hij gezegd moet hebben (7).

Inderdaad heeft Bolland onze taal volstrektelijk doordacht en met de uiterste nauwkeurigheid gehanteerd: ,,Onontbeerlijk is wetenschappelijke nauwlettendheid. En zonder haar geen echte kennis. Maar eerst in zuiverheid van rede beleeft men de waarheid" (8). Hoe nauwkeurig hij te werk ging, kan blijken uit deze schijnbare kleinigheden — waaraan intusschen bijna niemand denkt — dat hij zeide ,,nolentes volentes" in het meervoud, wanneer het onderwerp meervoudig was; of ,,notate bene", wanneer hij tot een meervoudig gehoor sprak (9). Hij kende het Nederlandsch zoo door en door, dat hij schreef: ,,wat bij aanschouwing het oog onmiddellijk *leed* doet, heet voorloopig *leelijk*" (10), en dat hij kwâlijk niet zonder kapje liet passeeren (11). Hij kende de afleiding van lichaam (vleeschhulsel, 12), en schreef, etymologisch volmaakt juist, 'likteeken' voor litteeken (13) en even juist 'veroorbaren' voor verorberen (nuttigen, 14). Hij etymologiseerde gaarne, evenals HEGEL en JOH. E. ERDMANN (15) en hield ervan overeenkomsten te doen hooren, ook al wist hij, dat de wetenschap een wezenlijk verband niet toeliet; zoo heet het ergens (16): ,,'Mooi,' zoude men kunnen zeggen, is 'id quod *movet* nos'"; maar het werkelijk verband

tusschen 'schoon' en 'schouwen' ontging hem niet (17), evenmin als de oorsprong van het woord ‚weefsel' van het dierlijk organisme (18), terwijl zijn duizelingwekkend diepe kennis der Oudheid hem deed beseffen, waarom de hemel 'uitspansel' wordt genoemd (19). Hij teekende verzet aan tegen 'desnoods', dat 'des nood zijnde' moest wezen (20), want de slot-s is geen bijwoordelijk achtervoegsel en nog veel minder een genitief gelijk 'des', maar wellicht het bewaard begin van 'zijnde'? Hij zeide niet, dat dit of dat 'zoek', maar dat het 'te zoek' was (21), zooals wij zeggen: te koop, te geef e.d.

Zelfs de meest gewone uitheemsche woorden (hij kende ook de minder gewone als 'banausie') werden vóór gebruik aandachtig gemonsterd en een eventueel verduisterende, d.w.z. den uitheemschen oorsprong verduisterende, spelling opgeklaard. De ae moest de latijnsche herkomst blijven uitdrukken van praecies, praetendeeren, enz., terwijl 'spheren' door zijn ph, maar vooral ook door zijn ee of ae zijn griekschen oorsprong niet bedekken mocht, evenmin als b.v. 'Aegyptenaren'. De t van 'appretiëeren' moest den samenhang vasthouden met 'pretium', en het latijnsche 'ante' werd niet met het grieksche 'anti' verward in 'antecipeeren'. 'Kras' werd 'cras' gespeld, want het is het latijnsche crassus: vet, dik, waarom geschreven werd: „dikke of crasse hegelloosheid" (22). Waren de woorden met k-klank van griekschen oorsprong, dan werden ze met k gespeld, b.v. krystal (steeds ook met y!), elektriciteit, krisis, enz., maar in latijnsche of romaansche woorden werd de c gebruikt: caduc, cannibaal, caste, America, coionneeren, e.d. 'Voicen' moest met zijn c aan dezelfde herkomst herinneren, en 'text' had x omdat het latijn was, maar 'ekstase' niet, want het grieksch kende geen x. — Tegen de officiëele spelling in schreef Bolland 'persifflage' (22*a*), vermoedelijk om den band met 'siffler' niet los te laten; en zoo schreef hij niet 'Parijsche', want 'Parijs' en het achtervoegsel sch moesten beide hun s hebben, zoodat 'Parijssche' alleen goed was, evenals wijsste. — Het 'Kollewijnsch' was uit den booze, maar De Vries en Te Winkel waren blijkbaar ook niet geheel zuiver op de graat.

„Vreemde woorden, dwaze woorden" en Bolland gebruikte ze dan ook buitengewoon weinig. 'Kubus' zeide hij niet, maar 'teerling'; hij versmaadde niet b.v. 'identiteit' en 'indifferentie', maar de z.g. denkwetten van identiteit en contradictie werden de 'stellingen van eenzelvigheid en tegenspraak' genoemd. En hoe verder Bolland kwam, hoe meer hij het beginsel Nederlandsch in Nederland-

sche wijsbegeerte toepaste. Er was een omstandigheid die tot het gebruik van uitheemsche woorden dwong: eerbied voor het Nederlandsch, waaraan geen geweld mocht worden gedaan. Zoo konden 'subjectief' en 'objectief' en vele andere niet gemist worden(men kan toch moeilijk spreken b.v. van een 'onderwerpelijke' meening of een 'voorwerpelijk' oordeel?), maar oeconomie en oeconomisch heetten volkshuishouding en volkshuishoudelijk, terwijl het lichte en luchtige L. S. niet wordt aangetroffen, maar alleen D. L. H., zwaar, in overeenstemming met het profetisch en ernstig woord betreffende de eeuwige waarheid. En omdat de Idee subject en dus scheppend is, in tegenstelling met het, bovendien mystiek aandoende, 'Substantie', werd dit laatste woord drastisch en onvervaard vervangen door . . . 'onderstandigheid' (23), evenals 'substraat' door 'onderlaag' of nog beter door 'onderstrooisel' — schitterende vondsten ten aanzien van metaphysica's, die met vaste ,,grondslagen" werkten. Menigen grimmigen uitval heeft Bolland zich in dit verband, d.i. ten aanzien van een zekere 'bovennatuurlijkheidsleer', veroorloofd: ik herinner aan de benamingen 'zielig', 'zieligheid', 'alzieligheidsleer' voor een wijsbegeerte, die den géést niet kende; aan 'Genootschap voor zielig onderzoek'; aan 'vergezellings- of aansluitings-theorie' in zake de 'associatie' van 'ideeën', opgesteld door een psychologie, die op deze wijze eenigermate werd ten toongesteld in haar armoede, waarin zij met haar ,,mechanische" voorstellingen nog benéden haar zieligheid bleef. — Het woord 'meerwaarde' werd gezuiverd tot 'overwaarde'.

Zoo werd ieder woord, dat BOLLAND aanwezig vond, doorstraald met het zoeklicht van zijn scherpen geest. Dit was het, dat hem het Nederlandsch op en top (,,op ende op", zei hij) deed kennen. Hier, in het voorspel, dat Bollands nauwkeurigheid tot onderwerp heeft, zij nog gewezen op een betrekkelijke kleinigheid als het gebruik van het achtervoegsel -aar met zijn ietwat minachtende beteekenis: naast prullaar (24) vindt men 'schrijvelaar', ,,de verstandige schrijvelaars" (25), een bestaand, maar, volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal,* Zuidnederlandsch woord; vindt men 'reinlevenaar' (26) en 'vrouwelarij' (27); zoo onderscheidde Bolland bij gelegenheid 'hegelaar' en 'hegeling': ,,Iemand die zich door oefening langzamerhand tot een zoon naar den geest van den Meester heeft gemaakt, die zoo lang heeft gehegeld, dat hij behoorlijk doorhegeld is, mag zich noemen Hegeling" (28).

Maar — was BOLLANDS taal wel zoo nauwkeurig, althans zoo

zuiver als hier wordt beweerd? Zegt men niet, dat Bolland meer germanismen gebruikte dan oirbaar was? Nu kan men niet op al wat 'men' zegt ingaan, en hier in het bijzonder niet, want het is heel lastig, germanismen van oeroude Nederlandsche vormingen te onderscheiden; en nog lastiger is het, te beoordeelen, of een woord, dat ook in het Duitsch voorkomt, een vorming heeft die tegen den géést onzer taal indruischt. 'Men' verwijt BOLLAND het „germanisme" 'zich verliezen', maar het Middelnederlandsch kende reeds 'hem verliezen' (hem = zich)! 'Voorlage', in „de oorspronkelijke voorlage der evangeliën" (29), is ongetwijfeld een Duitsch philologenwoord, zou men zoo zeggen; maar het Middelnederlandsch heeft 'vorelage' gehad, zij het met andere beteekenis, n.l. 'voorpost', even 'figuurlijk' als BOLLANDS woord. 'Tegenstuk' (30) schijnt zóó uit het Duitsch te zijn vertaald en is dat misschien ook wel; maar is het minder goed dan het uitheemsche 'pendant', dat op de laatst genoemde plaats niet bruikbaar is? 'Hopelijk' (31) lijkt Duitsch, maar komt, als adjectief althans, bij KILIAEN voor. 'Daadwerkelijk' *is* volgens het bovengenoemde woordenboek een germanisme; maar 'inschrift' niet, evenmin 'schrift' in den zin van 'geschrift', dus evenmin 'schriftverzameling', 'schriftenbundel' en 'handschriftelijk', of, om wat heel anders te noemen: 'onderslagen' in „het onderslagen verschijnsel" (32): 'onderslaan' is reeds Middelnederlandsch. BOLLAND had inderdaad een verbluffende algemeene, ook een groote historische kennis onzer taal. Het is bijv. opvallend, dat hij 'ruimelijk', 'onruimelijk' en 'ruimelijkheid' gebruikte; dat zijn dan toch zeker germanismen? Neen, 'ruimelijk' staat vermeld in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, maar het heet daar verouderd. Welnu, dan heeft BOLLAND, in buitengewone voorzichtigheid en eerbied voor den overgeleverden taalschat, het woord weer opgenomen en niet willen vervangen door 'ruimtelijk', ofschoon hij consequent 'ruimteloos' gebruikte. — Is 'bemiddeling' een germanisme? Neen, evenmin als 'bemiddelen' en 'bemiddelend'; maar wel het andere, het verleden deelwoord 'bemiddeld' (aldus gebruikt: het eene is door het andere bemiddeld)? Vermoedelijk wel; maar er is niet altijd een Nederlandsch woord voor, want er zijn gedachtengangen, waarin 'bewerkstelligd', 'veroorzaakt' e.d. niet de zuivere uitdrukking zouden geven. Zijn dus 'bemiddeld', 'tegenstuk' en 'daadwerkelijk' — maar zie, hoe praegnant BOLLAND dit woord gebruikt, als hij zegt: „de daadwerkelijke en werkdadige gemeenschap" (33) — inderdaad germanismen, even-

als 'slaglichten', ,,verrassende slaglichten" (34) — maar is 'slagschaduw' dan geen goed Nederlandsch? —, dan heeft een zorgvuldig onderzoek toch hoogstens een viertal germanismen opgeleverd bij het ontzag wekkend vele dat BOLLAND geschreven heeft. Het is dan ook onkunde of vitterij, hem germanismen te verwijten. — ,,Voor de grootere helft" en ,,de kleinere helft" (35) zijn wellicht latinismen?

Wel zijn er woorden en uitdrukkingen, nu niet zoozeer typeerend voor zijn nauwkeurigheid of kennis als wel voor zijn temperament en afkomst; zij mogen hier een plaatsje vinden. 'Flous' in ,,zich met flouzen van Bolland afmaken" (37) is wellicht een volkswoord, en komisch is: ,,Hegel in zijn zwabische grutterigheid is geen gewone mysticus" ,een snelschriftelijk vastgelegde zin in het *Collegium Logicum*. Geïmproviseerd en gestenographeerd zijn ook: ,,je kunt er d . . . er op zeggen", ,,hij zal mij niet lijmen", of: ,,ik verdraai het" en andere oubolligheden, voorkomend in de improvisatie *In den Voorhof der Schoonheid*, bij welke gelegenheid de Meester een bijzondere bui gehad moet hebben. Trouwens, de merkwaardige man kon af en toe, laat ons zeggen, 'raar' doen: ,,Zalig zijn de zuiveren van harte, want zij zullen God zien", haalt hij aan uit het Evangelie, om er pardoes achter te plaatsen: ,,in hunne verbeelding namelijk, en niet met benul" (38). Zoo sprak hij van ,,onze lieve heer Hegel" (38*a*), met een ietwat dubbelzinnige woordspeling, door theologische tegenstanders niet ongebruikt gelaten! Bij gelegenheid sprak hij van ,,de heilige geest van vrome kudden" (39), waarin echter ,,heilige geest" in vollen ernst was bedoeld; dat ging heel goed bij BOLLAND. Veel krasser is deze vergelijking: ,,de dieren des velds kennen geene verheffing en onze natuurgeleerden geene wijsheid" (40). Dat is een uiting van een zeer levendig temperament, evenals ,,het door verloopen intellectueelen grinnikend bevorderde en aangevuurde geloof van Jan Rap" (41); of ,,het door allen nagegeilde bijzondere" (42); en bitter is ,,de allen bezielende geile zelfzucht" (43).

Hoe gaarne BOLLAND zelf met woorden goochelde, men leest bij hem: ,,ik laat me door geen woordvergoochelingen verlakken" (44); 'niemedal' gebruikte hij dikwijls en tegen de verbinding ,,schunnige thesen" (45) zag hij niet op; en hij wilde noch voor feiten, noch voor denkwetten ,,op den buik vallen" (46). Niet fraai? Hoe teekenend toch voor den absoluten idealist!

HOOFDSTUK I.

BOLLANDS TAAL ALS UITING VAN ZIJN WIJSGEERIG DENKEN.

A. Het gebruik der overlevering.

Indien iemand BOLLANDS taal in vele opzichten ouderwetsch noemt, van ,,vóór '80", dan is die bewering niet absoluut tegen te spreken. Maar heeft zij als afkeuring eenige beteekenis? Zijn wij het eenzijdig naturalisme niet te boven? In ieder geval is zij niet uitsluitend ouderwetsch, al heeft de stijl der ,,heilige schriften" veel invloed gehad op dien van hem, die zich ,,eigenlijk theoloog" heeft genoemd; dikwijls b.v. sprak hij van ,,hen daarbuiten", welke zegswijs blijkt overgenomen uit het Nieuwe Testament (47). — Laat mij hier eenige archaïsmen vermelden, die echter toch maar zeer betrekkelijk archaïsmen zullen blijken.

BOLLAND gebruikte gaarne, ofschoon niet overmatig veel, *genitieven*; niet alleen wanneer hij sprak of schreef over wat plechtig en verheven kan heeten, zooals ,,de duisterheden dezes levens" (48), ,,de gemeenschap des heiligen geestes" (49), ,,van den rand des grafs" (50), ,,de meester des begrips" (51), maar hij gebruikte die genitieven ook in meer neutrale denkwijze: ,,van den schrijver des boeks" of ,,de bijzonderheden dezes boeks" (52), ,,de bloesem eens booms" (53), ,,de ontkenning des lichts" (54), e.d. Een ouden genitief als vorm van het z.g. oorzakelijk voorwerp vindt men in deze verbinding: ,,of men zich des bewust zij ofte niet" (55).

Oude *datieven* zijn: ,,der wereld en haren dwaasheden af te sterven" (56); ,,ook zoude het der ervarenheid te Groningen eer aandoen" (57); ,,hij had zijner psychologie gegeven wat haar toekomt" (58); ,,gelooven zit der wetenschap in merg en been" (59); enz.

Oude *substantieven* komen bij hem weer tot eere: ‚eene wijle' waarvoor een 'gewoon' mensch 'een poosje' gebruiken zou; of 'spraak' in ,,de spraak der ouderlijke woning" (60); of 'stonde' in ,,beseft met mij in deze stonde, geliefde broeders en zusters" (61), ook in heel nuchter, niet-plechtig verband: ,,zooals wijzelf hier in deze stonde ons in ons zelf zitten te onderscheiden" (62). De spiritisten moeten in gewichtsveranderingen e.d. geen ,,kondgevingen" (63) van het hoogere zien. Valt men over dit woord? Kent men een ander dat beter is? 'Manifestatie' is geen Nederlandsch.

Ouderwetsch zijn de *voornaamwoorden* 'iet ofte wat', 'een iegelijk', dewelke', 'dezulken', 'hetzelve', 'deszelfs' en 'derzelver'; de

bijwoorden 'ten leste', 'wijders', 'edoch', 'somwijlen', 'velerwegen', het vroegere en etymologisch onjuiste 'bijkants' (64), en de *werkwoorden* 'redekavelen', 'erlangen', 'genaken'.

Conjunctieven zijn schering en inslag bij BOLLAND, b.v.: ,,de intellectueel is niet verantwoord, zoo hij geene zorg draagt voor dit beste in hem, . . . opdat hij der goddelijke genade deelachtig worde" (65); de schrijver ,,ware" allicht blijven opzien tegen de vervaardiging van een register des boeks; het ,,hebbe" zijn nut en aan den maker 'zij' de dank der vriendschap gebracht (66). 'Zoude' en 'konde' komen vooral veel voor: ,,de speel- en badplaatsen van den jachtlievenden rijkdom laten zien, wat de gemeenheid van Jan Alleman zoude zijn, zoo ze zich konde uitleven" (67). — Als laatste voorbeeld moge dienen de strenge, straffe, maar aandoenlijke, want van zwaar gevoel geladene, als het ware gebeeldhouwde opdracht van *Zuivere Rede en hare Werkelijkheid*, waarbij men opmerke dat ook de eerste werkwoordsvorm een conjunctief had kunnen zijn, indien daardoor het zware rhythme niet zou zijn verbroken: ,,Voor Klazina Harmanna, die getrouw had geschraagd, zonder wie de kracht voorheen ware bezweken, zij thans dit boek op hare lijdenssponde ten teeken van verknochtheid en echtelijke liefde."

Tot de oude vormen, die echter wellicht onder invloed van het Engelsch herleefd zijn, reken ik ook de van adjectieven afgeleide bijwoorden op -lijk, b.v. blootelijk, eenzijdiglijk, doffelijk (,,doffelijk in zichzelf zijn", vertaling van dumpfes in sich sein (68)), (on)bewustelijk, concretelijk, e.a., waarvan ik alleen nog 'wijselijk' noem, omdat dit weer even laat zien, hoe BOLLAND de woorden doorzag; immers, hij gebruikte dat woord eenigszins anders dan men dat gewoonlijk doet, maar daarom niet minder ,,goed"; letterlijk beteekent het: op de manier van den wijze, op wijze manier, maar in het dagelijksch gebruik wil het zeggen: listiglijk, niet zonder egoïstische berekening, b.v.: dat heeft hij wijselijk verzwegen. BOLLAND echter stoort zich niet aan die bijkomstige beteekenis; als hij uiteenzet, hoe de Godmensch in de Idee te begrijpen is, dan zegt hij: ,,Zoo spreekt de Gnosis onverholen; dat ziet U hoop ik dit oogenblik wijselijk met mij in" (69). Hier beteekent het woord ook: meer dan gewoon verstandig, maar 'in bonam partem'.

Dit vrijere, maar toch niet te vrije, immers tot de kern der beteekenis doordringende gebruik van bestaande woorden, leidt ons tot een nieuwe afdeeling.

B. De nieuwe schepping.

Bespraken wij in het voorafgaande hoofdzakelijk BOLLANDS gebruik van den overgeleverden taalschat, in het nu volgende bespreken wij het belangrijkste van ons onderwerp. Dat betreft BOLLANDS scheppende taalwerkzaamheid en bewijst nog meer, niet alleen zijn uitgebreide kennis onzer taal, maar ook zijn diep inzicht in haar organisch type. Daardoor kon hij in vrije macht woorden bouwen, zonder ontrouw te worden aan het organen scheppend type dat de Nederlandsche gedachte eigen is. Wie iets van onze taal weet, HEGELS werken en die van BOLLAND heeft gelezen, beâamt wat BOLLAND zelf — wie deed het anders? — heeft geschreven in het voorbericht van *Zuivere Rede*: „met het onderhavige boek voor oogen moest ieder ontwikkeld Hollander onzer dagen er onomwonden roem op dragen, dat in ons gewest eene zelfstandig sprekende redelijkheid ontloken is en opgegroeid, die alvast in de leer van zuivere rede zelve tot eene vloeiendheid en helderheid is gekomen, welke in Hegels werken nog te vergeefs wordt gezocht". Of: „gelijk de teekens der wiskunde hunne geschiedenis hebben, gelijk er voor die rekenmiddelen eeuwen zijn van noode geweest, om ze tot het stel te maken, dat nu de hoogere wiskunde mogelijk maakt, zoo zoude men ook bij Nederlandsche redekundigen van vroegere dagen tevergeefs zoeken naar het meerendeel der benamingen, die hier den leergang van zuivere rede mogelijk maken, doch door de zich zuiverende rede zelve bedacht zijn."

Populair is de virtuositeit waarmee BOLLAND van den naam Hegel het werkwoord hegelen vormde, en daarvan gehegeld, onbehegeld, onverhegeld, en ondoorhegeld; zuivere formaties in den trant van: werk, werken, gewerkt, onbewerkt, onverwerkt en ondoorwerkt, enz. Maar deze woorden reiken niet ver of diep. Dieper en minder voor de hand liggend is het volgende:

Het voorvoegsel 'ver' beteekent in denominatieven o.a. 'worden tot': verdampen, verkolen, enz. Zoo vormde BOLLAND 'vernaturen' = tot natuur worden: „de genezing dier hysterie laat haren geest weer vernaturen" (70); of: „Identiteit van persoon vernatuurt in gewoonte" (71). — In de tweede plaats komt 'ver' ook in transitieven voor en beteekent dan o.a. 'verkeerd': iemand verleiden. Zoo schreef BOLLAND, dat de evenwijdigheidstheorie „de levende natuurlijkheden verdenkt tot beweeglijkheden zonder meer" (72); voorts beteekent 'ver': weg, b.v. in: zijn geld verspelen; op die

wijze vormde Bolland 'verredeneeren' toen hij schreef: de zielkunde ,,heeft gemeend dat zij den wil konde verredeneeren tot eene zaak van gewaarwording en gevoel" (73). Ten vierde beteekent 'ver': maken b.v. verfraaien. Daarnaar vormde BOLLAND 'verleelijken' (74). Maar hij ging verder: naar '(zich) vergeestelijken' vormde hij '(zich) verzakelijken' en sprak zoo van ,,zelfverzakelijking des geestes en zelfvergeestelijking der natuur" (75); of van ,,ondoordachte zielverzakelijking" (76); en zoo noemde hij de zelfkristalliseering der Natuur ,,de zelfverzakelijking eener zelfverzaking" (77). Dit is een zegswijze waarbij de beginner zijn hoofd voorloopig kan kwijtraken, wat BOLLAND trouwens niet zoo heel erg zou vinden: allicht is men in woorden en dus in gedachten vastgeloopen en moet de methodische twijfel ook hier vernietigen, om een volmaakt doorzichtigen herbouw, of, wil men een andere beeldspraak, om het weven van het diamanten net, zooals HEGEL het geheel der categorieën noemde, mogelijk te maken. Het woord 'zelfverzaking' heeft dan zijn gewone beteekenis van zelfverloochening, zelfontkenning en BOLLAND hield verzaking (zich verzaken) en verzakelijking (zich verzakelijken) nauwkeurig uiteen: ,,Wie zich eenzijdig op zaken en verzakelijking toelegt, verzaakt zichzelf" (78), of ,,de objectiviteit is realiteit en de zakelijkheid van het begrip, dat er zich aan verzaakt heeft" (79). Zoo lezen wij, dat ,,de Natuur als geheel of Heelal eene verzaking en verzakelijking of belichaming des Geestes" is (80); men lette op de verschillende voegwoorden 'en' en 'of'; zoo heet de paradijsslang bij gelegenheid de verzakelijking van de slang in de vrouw (81), en is de klassieke kunst verzakelijkend, omdat de idee der schoonheid daarin werd *bereikt* (82), wat niet anders kan zijn dan: gerealiseerd of belichaamd, maar niet: verzaakt of verloochend. — Nu heeft BOLLAND eenige malen verzakelijking *of* verzaking geschreven (,,doen drukken", zou de nauwkeurige man gezegd hebben): *Zuivere Rede,* bl. 249 en 1110 en *De Natuur,* bl. 42. Deze drie plaatsen spreken over de verhouding van theosophie (een ,,spoken- of schillenleer"! 83), wetenschap en zuivere rede (resp. wijsheid); en zij zeggen dat deze drie zich verhouden als voorspel (resp. kinderlijk voorspel), verzakelijking *of* verzaking (resp. verstandige verzakelijking *of* verzaking) en vergeestelijking of eindelijke zuiverheid van werkelijk weten (resp. ware kennis, werkelijke kennis). Is verzakelijking nu hetzelfde als verzaking? Neen; maar het eerste *leidt tot, wordt* het tweede; zie b.v. ,,in de levenlooze geestelijkheid van de lucht" (die al geen

'zakelijkheid' meer is, 84) ,,verhardt en verzaakt zich de vloeibare natuur" (85); aangezien de vloeibare natuur reeds zakelijk is, moet 'zich verzaken' hier als elders 'zich prijsgeven, verloochenen of verliezen' beteekenen. Elders vindt men, dat het leven eenheid is, o.a. van zelfbedoeling en zelfverzaking (86), waarmee alleen zelfverloochening kan zijn bedoeld (97), evenals in deze woorden: ,,Levenloosheid, leven en dood verhouden zich als natuurlijke onverschilligheid" (dit is: zakelijkheid) ,,natuurlijke zelfbedoeling en natuurlijke zelfverzaking" (88); zoo moet de zelfbedoeling ,,hare zelfverzaking openbaren", want ,,de levende zelfbedoeling" moet ,,zichzelve tot middel maken voor ander leven, zichzelve 'vermiddelen', ofwel zich verkeeren in ,,zelfvermiddeling of zelfverzaking en zelfopheffing" (89).

Besluiten wij deze bespreking, om haar niet te lang te maken, met de beginwoorden van de *Spreuken* 182 en 183, waar Bolland de beteekenis van 'zich verzaken' zelf aangeeft: ,,Wees objectief! Verzaak uzelf." — ,,Objectief worden is zich prijs geven en verliezen" (90), waarbij aansluiten *Spreuk* 186: ,,Doel der natuur is zelfvergeestelijking, doel des geestes de zelfverzakelijking, en zoo is het doel de zelfverzaking", en *Spreuk* 188: ,,Het doel is de zelfverzaking, die niet ten volle gelukt. Het eene vindt zich in het andere weder."

Het spreekt achteraf van zelf, dat BOLLAND veel gebruik maakte van het besproken voorvoegsel 'ver', al of niet voorafgegaan door 'zelf', want het is in onze taal *het* middel ter uitdrukking van de ver-vloeiing, ver-andering, ver-keering en zelf-ver-keering van alles in zijn tegendeel.

Maar ook 'ont' drukt verandering uit, n.l. door wegneming: ontplooien, ontsmetten, e.t.q. Ook hiermee heeft BOLLAND vele nieuwe woorden gevormd; hier herinner ik alleen aan 'ontfabelen': ,,De aionische goden . . . blijken . . . tot onpersoonlijke machten of wereldfactoren ontfabeld" (91); aan 'ontlijfde' metaorganismen (92), en vooral aan 'ontgeven': ,,het wezen ontgeeft zich aan het verschijnsel, waarin het zich weervindt" (93).

Maar het geniaalste is wel het gebruik van de vormingsmiddelen 'baar(heid)' en 'lijk(heid)', zooals wij die kennen in toerekenbaar(heid), onbegrijpelijk(heid), e.d. — Het ,,geniaalste", want deze vormbeginselen doen een reeks woorden aan de hand, die, wijsgeerig gesproken, tot de voortreffelijkste behooren. Is ,,denkbaarheid" geen fraaie Nederlandsche zegging voor (in bepaalden zin

bedoelde) subjectiviteit, evenals 'waarneembaarheid' voor (in bepaalden zin bedoelde) objectiviteit? 'Baar' drukt mogelijkheid uit, d.w.z. geen vastigheid, verstardheid, maar vloeibaarheid. Zoo is 'stelbaarheid' een schitterend woord in deze voorloopige omschrijving: ,,waarheid is stelbaarheid van blijvende geldigheid". Stel*baar*heid, geen stel*lig*heid of gesteldheid; want wij zijn bereid, zei BOLLAND, ,,eene denkbaarheid, van wier stelbaarheid wij een gesteldheid hebben gemaakt, ook weer te laten varen" (94): een blijvende stelbaarheid is geen blijvende 'houdbaarheid' (95). Weer een fraaie vondst. En is er een beter antwoord op de vraag, hoe waarheid is te denken dan dit: ,,De waarheid is te denken als denkbaarheid"? Inderdaad, BOLLAND mocht zeggen: ,,Hoe kinderachtig, hoe van zelf sprekend klinkt dit" en ,,toch vooronderstelt het een ontzettenden arbeid" (96). — Een stelbaarheid heet dan verder een 'zeggelijkheid' (97) en deze een 'uitsprekelijkheid' (98). Ging BOLLAND met dit laatste woord iets te ver? Dat kan dan niet dikwijls worden gezegd! Hoe talrijk zijn nieuwe formaties zijn, ze zijn buitengewoon helder en fraai, binnen de grenzen onzer taal blijvend. — Met de vier vormingsmiddelen 'ver', 'ont', 'baar' en 'lijk' en met het woord 'zelf' heeft hij gewoekerd en er de doelmatigste, de schoonste woorden mee geschapen.

Hoe groot zijn verdienste in dit opzicht is, zal het best kunnen blijken, wanneer wij de categorieën, d.i. de 'begripsverbijzonderingen' — weer een geniale formatie — der logica, der natuur- en der geestesleer in gedachten doorloopen en daarvan opteekenen de woorden door BOLLAND gevormd.

Welnu dan, beginnen wij met de waarheid: ,,de waarheid is een ónding, want zij is gedáchte, — de wáre gedachte" (99), een spreuk, waarin 'onding' tusschen merkteekens staat, want in dèze beteekenis is het woord een vinding van BOLLAND: onding beteekent overigens: een niets, of een iets van geen of weinig waarde. De waarheid is 'denkbaarheid', 'zeggelijkheid', 'uitsprekelijkheid', of, met het meest klassieke woord, zij is om te beginnen 'noembaarheid', HEGELS 'Qualität'. (100). Het begin, het 'Zijn', is onmiddellijke onbepaaldheid, maar . . . 'bepaaldbaarheid', tevens 'ontkenbaarheid' (101). In Nietzijn is dan Zijn 'voorondersteld' (naar het Engelsche 'presup-posed'?). ,,Vooronderstellen is verloochenen, nu 'iets anders' stellen; veronderstellen is verkéérd onderstellen", (102). Over Worden heen komen wij tot 'aanzijn' (voor het Duitsche 'Dasein'), en hebben daarna ,,in zijn, aanzijn en éénzijn de groote 'zelfonder-

scheiding' en 'zelfhereeniging' van het denken doordacht" (103), waarbij wij dan de eenheid begrijpen in het licht der 'zelfbegrenzing' en 'zelfvergrenzing' (104). Die eenheid is een 'veeleenigheid', bij welk woord BOLLAND nauwgezet opmerkte: ,,ik weet sinds lang, hoe ik dit woord bedoel, hoewel ik niet recht meer weet, of het wel zoo gangbaar is, als ik het zelf zeg te moeten denken" (105). Nu, wij kunnen hem niet erkentelijk genoeg zijn voor dit woord, evenals voor de volgende omschrijvingen van de Duitsche woorden Sein, Dasein, Fürsichsein: ,,*stelbaar* onbepaald *zijn, gesteld* bepaald *zijn,* en *door zichzelf* bepaald *zijn*"; in deze drie gedachten, zei hij (106) ,,ligt wat wij *in zuiver Hollandsch* als zin der wijsheid van meetaf kunnen uitspreken."

Intusschen is aan de veeleenigheid (voor quantiteit) de waarheid als noembaarheid 'verkeerd', ,,een kostbaar woord" (107); zij is ,telbaarheid', 'herhaalbaarheid' (108) geworden. ,,Is tellen 'verveling'... van het eene of vereeniging . . . van het vele? Tellend 'verveelt' zich onze eenheid" (109); Bolland kon niet nalaten er achter te zeggen: ,,ze wordt er slaperig van"; maar hij maakte dit als het het ware weer goed, door deze opmerking: ,,in elk woord schuilt een geheim, dat er zich in het gewone gebruik niet aan kan onthullen". Het ranggetal heet 'telgrens' of 'getalgrens'.

Het derde hoofdstuk der zijnsleer is dat der 'zijnswijze' of der 'meetbaarheid'; HEGELS woord 'maat' is foutief, want de maat is bepaald, de meetbaarheid onbepaald (110); 'modaliteit' wilde BOLLAND niet gebruiken, omdat anders, door de grootere bekendheid van de Kantische spreekwijze in dezen, verwarring zou worden gesticht (111). — Zoo voorzichtig was Bolland, zoo fijn, zoo teer in zijn taalgebruik! — In deze afdeeling treffen wij dan verder 'meet- en maatgrens' aan.

Het wezen van het Zijn blijkt dan 'zelfverdubbeling'. Daarmee komen wij in de wezensleer met haar drie afdeelingen: grond, verschijnsel en hun beider eenheid 'werkelijkheid'. BOLLAND onderscheidde 'werkelijkheid' scherp van 'realiteit': deze is de wereld der verschijnselen als zoodanig. HEGEL onderscheidde hier niet met de gewenschte consequentie. — In de wezensleer treffen ons dan de woorden 'eenzelvigheid' voor abstracte identiteit, het reeds genoemde 'onding' met 'ondinglijk', 'zelfverdeeling' van het geheel en 'zelfvergeheeling' van het deel en 'zelfverdeeling' als de màcht, 'zelfbestendiging' als de wét van het wezen; de werkelijkheid — waarin alle realiteit is opgeheven — is de eenheid van bewerkte

lijdelijkheid en bewerkende bedrijvigheid of werkzaamheid; en de werkeloosheid 'verwerkzaamt' zich (112). Zoo verdiepte BOLLAND de beteekenis van het woord werkelijkheid door het den actieven zin te geven die er inderdaad aan toekomt. Verder maakte hij nog onderscheid tusschen werk*zaam* en werk*dadig*, door het eerste physisch en onbewust, het tweede geestelijk en bewust te verstaan, zoodat hij schreef: „het natuurlijke dat onwillekeurig werkzaam en het geestelijke, dat willend werkdadig is" (113). — De werkelijkheid is dan onder meer toevallig, maar, evenals het onberekenbare wordt berekend, zoo wordt het toeval 'vernoodzakelijkt' (114). Aan de 'substantie' verstolt dan het oneindige tot een geloofsartikel; maar als men het woord verhollandscht — tot 'onderstandigheid' — dan vervluchtigt zich dat artikel (115). En de spiegeling van oorzaak en uitwerksel heet niet wisselwerking ('Wechselwirkung' zei HEGEL), maar 'wederkeerigheid', dat geen nieuw woord is, maar een te juister plaatse hersteld woord. En deze wederkeerigheid is 'zelfvertweevoudiging' van het wezen; zij is in waarheid 'zelfbewerking', welk woord dan in dubbelen zin is te nemen: objectief, vóór ons, maar ook in ons; ons denken is — en daar dringt BOLLAND weer tot het hart van een woord door — eenerzijds uitwerksel, maar het is ook 'inwerksel' (116) van het onzienlijke wezen (117). Niet aan het vréémde woord substantie, maar aan het Nederlandsche zelfstandigheid komt uit, dat de waarheid der noodzakelijkheid is: vrijheid, begrip.

Het begrip 'geldt', evenals de waarheid 'geldt' (118), want, zoo deed BOLLAND opmerken: „gelden, dat wil zeggen zijn en niet zijn, dat doet juist het (ware) begrip; als het begrip eenheid is van zijn en wezen, dan is het eenheid van zijn en niet zijn . . . Een mooi woord dat 'gelden'. De oude Grieken hebben het niet gehad" (119). — Het is het begrip, waarin het wezen „de identiteit onthult eener 'veeleenige' subjectiviteit" (120); dit 'veeleenig' is gelijk concreet, en 'zich subjectiveeren' is „zooveel als tot zichzelf inkeeren" (121).

In de begripsleer beseffen wij dan, dat de begrips*ont*wikkeling ook het tegendeel is: '*in*wikkeling' (122), want het begrip heeft alleen met zichzelf te doen. Het begrip bepaalt zich van algemeenheid door bijzonderheid tot 'verenkeling', welk woord „het resultaat" is „van de poging om singulariteit te vervangen door een ander woord dan particulariteit"; eenheid is minder geschikt, omdat het in de zijnsleer is gebruikt, en zoo is „aan het Nederlandsch,

wat het spraakgebruik betreft, een weinig geweld aan te doen" (123).

Het begrip heet oordeel als het zich tot 'bespreekbaarheid' maakt, en aan het koppelwoord 'is' 'vergrenst' zich het begrip, waarin 'ver' een dubbele beteekenis heeft. Het categoriseerend oordeel is het 'ineendenkende', het disjunctieve het 'uiteendenkende', en bij de bespreking van het syllogisme heet de terminus major even treffend 'onderstelling' en de minor 'vooronderstelling' als de quaternio terminorum 'verviervoudiging' (124). Zoo liet zich alles in het Hollandsch-Bollandsch voortreffelijk zeggen. Zie wat BOLLAND uit de 'sluitrede' haalde: „de ware sluitrede is het als sluitrede gedachte logische; de waarheid, de absolute Idee, is de absoluut sluitende, alles omsluitende, en ineensluitende sluitrede zelf" (125).

De objectiviteit is 'vereenzijdigd' begrip en het object toont de 'verkeerdheid' van alles wat in het begrip ondersteld is (126), het is dan ook het 'wanbegrip' (127).

In of als Natuur, waaraan de Idee zich 'ontgeeft' (128), 'verzakelijkt' en 'verzaakt' zich het begrip; en de natuur is dan een 'uitwendigheidsleer' (129), een leer van 'natuurlijkheden' (130), die als hardheden 'ondoorgankelijkheden' zijn (131), of een leer van 'waarneembaarheden'; maar hun einde is het licht, dat zich uitbreidt als 'verkeerde' stof: „in het licht 'ontstoft' zich alles tot voorwerp van verbeelding." (132)!

Uit de levensleer, die uiteraard vele woorden met 'zelf' samengesteld bevat, teekenen wij de volgende op: De 'zelfverlevendiging' der natuur is een halve of 'zielige' 'zelfvergeestelijking' (133); de 'zieligheid' is eenheid van 'veruitwendiging' en 'verinwendiging', van 'belichaming' en gewaarwording; en de verevening dezer tegenstellingen is de dood: afgeleefd raken is 'zelfverslijting' en tenslotte 'zelfinwikkeling' (134) en 'zelfontzieling' (135). In zooverre het oude leven zich vernieuwen zal, moet de kiem van nieuw leven aan het leven van het vorige 'ontsterven' (136). Intusschen is de 'zelfoplossing' der ouders niet af te scheiden van de geboorte des kinds en zoo is de 'zelfverkeering' der levende eindigheid als 'zelfbestendiging' de veranderlijke 'zelfherhaling' der geboorte (137): het vraagstuk der erfelijkheid. Opnieuw begint dan met het nieuwe leven de 'zelfbedoeling' en 'zelfvermiddeling' (138).

Uit de anthropologie — de eerste afdeeling bij HEGEL der geestesleer — troffen we boven reeds 'vernaturen' aan en de psychose heet daarin de 'verzieling' van den geest (139). Aan 'verzieling' van het bewustzijn maakt zich de psychologie schuldig (140); dien-

overeenkomstig is het geloof van het psychisme een alles 'bezielend' men lette op de afwijkende beteekenis van het woord) en 'verzieligend' geloof (141), want in het psychologisme overwoekeren de 'gewaarwordingsleer' en 'ondervindingsleer' (142); zij is een leer van 'ondervindbaarheden' (143), geen 'vernemingsleer' (144), een fraaie naam voor redeleer. — Uit de geestesleer, voor zoover ze bij HEGEL psychologie heet, is dan te memoreeren, dat er geen bezinning is zonder 'ontzinning', en dat een geleidelijke ontzinning van den geest zijn 'vernaturing' tot gewoonte is (145).

In de leer der samenleving ontmoeten we een vroeger woord, als het heet, dat het recht van persoon op zaak de 'verzakelijkte' vrijheid is (146). Vrijheid beperkt zich in 'zelfverwerkelijking', zij is 'verzedelijking', terwijl de samenleving zich 'verkernt' (137) tot vorstelijkheid.

Deze laatste vormt bij BOLLAND den overgang tot de leer der kunst, waartoe de natuur zich 'vergeestelijkt'. In deze leer, die der 'aesthetische geestelijkheid', komen wij over het bouwwerk (maar ieder geestestéék en is vergankelijk en aan den bouwvàl heeft het werk des geestes zich weer 'vernatuurlijkt', 148), en over beeldhouwwerk, schilderstuk, muziek, gebarenspel en tableau-vivant, „dat als aanschouwelijke verstijving van het geestelijk bewogene een ‚ontmenschende' vertooning kan heeten" (149) — heerlijk is weer deze vondst — over al dat genoemde komen we tot de poëzie, waarin de geest 'ontlijfde' afbeeldingen geeft en ontvangt en waartoe behalve treur- en blijspel, o.a. het 'veronzijdigde' tooneelstuk behoort (150). — In den roman, BOLLAND bedoelt vooral den naturalistischen, 'verleelijkt', 'vergemeent' en vernedert zich de beeldsprakige schildering van het schoone, treffende en verheffende (151); daaraan kunnen het rhythmische en het plastische 'ontkunsteld' blijken (26).

Daarmee verlaten we de kunstleer voor de godsdienstphilosophie. In het schepsel 'vermiddelt' zich de 'zelfbedoeling' Gods of der oneindige eenheid, die zich als zoodanig — met een ietwat gewaagden term — moet 'vervelen' (152). De schepping der wereld noemde BOLLAND de 'zelfvervreemding' Gods (153), zooals hij sprak van de 'zelfbekrimping' Gods ten behoeve van de wereld (154), zoodat God niet in, maar even weinig buiten de wereld woont, doch, schitterende beeldspraak, haar 'doorwoont' (155) — evenals het ware onze 'kenbaarheden' doorwoont (156) — en tot zichzelven komt in alle menschelijkheid, d.i. in de wàre 'zelfontzakelijking', die niet

is de dood, maar de 'zelfherkenning' van de idealiteit des geestes 157).

Hiermee zijn wij dan gekomen tot de leer van het ware op en voor zichzelf, waaruit we een aantal composita met 'zelf' kunnen nemen, zooals 'zelfdoordenking', 'zelfberedeneering', 'zelfvervollediging', maar uiteraard zouden wij daarmede tot de logica terugkomen en in herhalingen vervallen. Wij eindigen daarom met den naam van het hoofdbegrip der gansche leer, dat der 'zelfweerspreking', n.l. der begrijpelijke zelfweerspreking, waartoe de 'zelfweerstreving' der werkelijkheid de zuiverste redelijkheid maakt (158); hierin eerst is de twijfel 'vertwijfeld' tot alles omvattende zekerheid (159).

HOOFDSTUK II.

BOLLANDS WOORDENSPEL.

BOLLANDS gewoonte door te dringen tot de grondbeteekenis der woorden en zijn in de vóórhegelische periode reeds ontstaan besef, dat er niets kan worden beweerd, zonder dat ook voor het tegendeel op de een of andere wijze wat te zeggen valt, hebben hem gebracht tot het vinden van geestige tegenstellingen, b.v. schreeuwende kleuren zijn stom leelijk (160), als ook tot het oplossen van woorden, wier onvermijdelijke beeldspraak — alle taal die het onzinlijke uitdrukt is in den grond beeldsprakig — een beletsel was voor zuiver denken. Zoo zei hij b.v.: „Waarom 'Opperwezen'? Waarom niet Onder-Rechts-Linkswezen?" (161) Of: „het top- en opperwezen verlaagt hij tot een grondwezen" (162). Maar ook BOLLANDS gevoeligheid voor den woordklank heeft er toe bijgedragen, dat hij onuitputtelijk was in woordenspel, waaraan hij, die zoo ongeloofelijk goed wist wat hij zeide en het genie onzer taal herontdekt heeft, begrijpelijkerwijze een buitengewoon genoegen had. Wat is hij erover aangevallen! Geen wonder; zelfs is hier of daar een Hegeliaan die meent, dat de philosophie er wel bij zou varen, indien de philosophen eens allen een gemeenschappelijke kunsttaal hadden, waarvan ieder woord dus zijn welomschreven, vaste, vooral vaste beteekenis zou hebben (163). Zoo zou men het bewegelijk, levende, méér dan enkel levende begrip willen uiten in doode, starre woorden. Een wonderlijke tegenspraak, alleen begrijpelijk doordat de 'verstandigen' het begrip niet kennen en niet beseffen wat de spreuk bedoelt: „de

waarheid laat zich niet vaststellen" (164). Zij beseffen niet het beeldsprakig karakter aller woorden, evenmin hoeveel schatten van redelijkheid onze taal bezit en vóór BOLLAND reeds bezat. Maar niemand zag dat zoo als hij: ,,Het verstand, dat verstaan wil, tracht tot staan te brengen, en het verstand *is* alleen verstand, in zooverre er iets in tot staan komt," zei hij (165) met een woordspeling die etymologisch volkomen juist is, want 'verstaan' beteekende oudtijds 'blijven staan'. Daarom liet het verstand zich niet 'tot rede brengen', in dubbele beteekenis, evenmin als het misverstand zich, in dubbele beteekenis, liet terecht-wijzen (166). Herhaaldelijk heeft BOLLAND zich tegen verwijten van woordenspel moeten verdedigen en daarbij b.v. gezegd: ,,het ware woordenspel is allerminst een kleinigheid, een 'dingetje' om even mee weg te loopen! Het is niet meer of minder dan vrije werkelijkheid of werkelijke vrijheid of zelfbepaling van de rede in veeleenigheid van woord en begrip, — het beteekent wijsheid" (167); of: ,,woordenspel is het hoogste — en diepste — waartoe een mensch kan komen . . . Woordenspel is een spel met zin*rijke* klanken; wie met het woord iets anders bedoelt, bedoelt een spel van zin*ledige* klanken, geen wóórdenspel" (168) — BOLLAND dreef wellicht de eigenaardigheid om substantieven en de bijbehoorende adjectieven te verwisselen in den trant van vrije werkelijkheid en werkelijke vrijheid, wat ver door — een eigenaardigheid overigens, waarvan men den rechten zin niet moet miskennen; om hem aan te duiden: hij houdt verband met de betrekking tusschen ding en eigenschap. — Zeker, spel is 'gevaarlijk' en minder aangenaam voor dengene met wiens woorden wordt gespeeld, en, als dit door BOLLAND gebeurde, dubbel onaangenaam; want hij kon fel wezen als het om de waarheid ging. Opzettelijk kwetsend was hij zeker nooit; maar rondborstig en niet verlegen; en de officiëele gewichtigheid of belangrijkheid, die hem miskende, moest vele veeren laten als hij sprak van de mogelijkheid ,,dat oude koeien, die door die nieuwe ervaring worden uit den sloot gehaald, aan de goê gemeente met zekeren zwier worden voorgehouden als hoopgevende kalveren" (169). Beeldspraak leefde voor hem, hij wist ze zinrijk te maken: Natuurwerk van hoogere 'macht' is hem werk des geestes aan den 'wortel' (170); als de rechte en verkeerde 'uitzinnigheid' verhouden zich de gewoonte en de geestesverbijstering (171); verlichtheid blijft verstandig in het duister (172), terwijl de godsdienst 'dieper' naar 'boven' gaat (173) en zoo tot 'wezenlijke' verhevenheid komt, wat de kunst niet ver-

mag, omdat zij niet komt tot het verhevene 'wezen' (174). De verandering aan het plantenleven noemt hij 'bijkomstig', omdat door den groei wel wat 'bij' de gestalte 'komt', maar de vormverandering oppervlakkig blijft (174, *a*). — Uiteraard zijn de *Spreuken* vol zulke tegenstellingen, zulk woordenspel: De moeilijkheden in het 'wezen' zijn die der 'natuur'; de 'wezenlijke' moeilijkheid is 'natuurlijk' het moeilijk wezen der natuur (175). Vergelijk ook het populair gewordene: de natuur is het bekende ongekende; een woord, niet zonder HEGELS ,,das Bekannte ist noch nicht erkannt" gegrift, maar door de buitenwacht, die nu eenmaal aan dichterlijke beeldspraak genoeg heeft, verworpen voor het zooveel ,,mooiere": de natuur is een . . . zinnebeeld! — Diepzinnig ook is het antwoord op de vraag: ,,wat is het wezen van het wezen"? Het luidt: het wezen is 'in schijn' voorhanden (175). — Niet zonder grap, en met een bijgedachte aan het menschelijk wezen, heette het ook: ,,het wezen is bestendig ongesteld" (ib.), blijkbaar (176) van een Utrechtschen collegiant overgenomen. Maar wie er alleen om lacht of eventueel er mee spot, begrijpt evenmin de gezegden, dat de waarheid 'ongegrond' is (177), dat de grond ligt in Nergenshuizen (178), dat men in den grond aan den grond voor de waarheid niets heeft (179); dat wie iets wil zien of blijven zien, niet vroeger dan noodig te gronde ga (ib.); en dat de waarheid de ware ongerijmdheid is. Want waarmede rijmde ooit de waarheid (180)? Met het onware rijmt ze niet, toch heeft zij dat noodig, want het ware heeft zich waar te maken (181). Het ware gaat door alles heen en is ,,het eene dat 'voor' niets 'staat' " (182). Het ware 'komt tot zichzelf' in de eindigheden en 'gaat ze te buiten' (183), zooals de tijd de zich 'te buiten gaande' geestelijkheid is, bij welke uitdrukking men aan HEGELS ,,bacchantischer Gott" kan denken. — Zuivere rede is uiteraard dialectisch; sprekende en 'weer sprekende', moet zij zichzelve 'weerspreken' (184); en 'tegenspraak' of ontkenning en 'tegen stelling' verhouden zich als 'stellige' en 'stellende' ontkenning (185). Mij dunkt, dat dit fraai is! Diepzinnig is: het onrecht dat zich verkeert, 'komt terecht' in de straf (186); nog scherper: ,,de straf is verkeering van onrecht, en zoo het volstrekt 'verkeerde recht' zelf" (ib.); ,,zij is een kwaad dat zichzelf in goed verkeert" (187). Goede woorden voor rechtsphilosophen die den 'rechtsgrond' der straf niet kunnen vinden.

Hoe heeft BOLLAND ,,gespeeld" met de woorden 'verkeerd' (= niet goed, niet recht, èn: veranderd, omgekeerd, tegengesteld),

'verkeeren' en 'verkeering'. 'Verkeeren' was hem dáárom zoo'n voortreffelijk woord, omdat het Zijn en tevens Nietzijn, n.l. veranderen beteekent (188). Zoo kon hij schrijven: ,,Uit de leerzaal van zuivere rede komende, is men naar de ware 'verkeering' geweest" (189) en: ,,Verkeerdheid is het, verkeerdheid verkeerdheid te noemen" (ib.). Rekenschap hiervan gaf BOLLAND in de 2de noot op de 120ste bladzijde van *Zuivere Rede*. Wat daar staat is zeker vreemd en niet vanzelfsprekend voor den niet-deskundige. Maar dit ligt niet aan den deskundige, aan den schrijver zelf. — Onmiddellijk duidelijk is toch zeker het 'spel' van de 745ste *Spreuk*: ,,In de wereld der werkelijkheid staat buiten de echtelijke woning in den een of anderen vorm het verkeerde huis"; en: ,,De zuiverste vrouwelijke gesteldheid wil openlijk vereerd en in stilte verkeerd worden" (190). Maar alleen ingewijden zien méér dan een banaliteit in de woorden: ,,aan de grens wordt gesmokkeld" (191); en zij begrijpen allicht alleen ten volle, dat het magnetisme ,,op onbewuste en zelfs levenlooze wijze . . . aan de ijzerharde verstandigheid der zakelijke natuur de lijnrechte redelijkheid van het begrip des geestes vertoont" (192).

Verstaanbaar zijn ook de spelingen die minder van de beteekenis dan van den klank uitgaan: in de laatste spreuk was reeds een rijm te hooren. De volgende mogen hier een plaats vinden: ,,Het echt geregelde samen leven van man en vrouw is een samen leven in geregelden echt" (193); ,,Geene ontzondiging of zondeloosheid voor de ménigte, dan op den Zondag". ,,In de maatschappij werkt men niet voor zichzelven en niet voor anderen; men werkt er voor elkánder, — en tégen elkander. Het voelbaarst werkt men er elkander tegen". Of: ,,Het werkelijke evenwicht, het evenwicht der werkelijkheid bestendigt zich alleen in zijn storingen, en zoo raken ook in de menschelijke samenleving over de goederenverdeeling de gemoederen aanhoudend 'verstoord' ". En: ,,Gemoedelijk is het gemoed, dat ontroerd en geroerd maar niet beroerd wordt, en in zichzelf den vrede Gods niet laat verstoren, die de vrede van zuivere rede is"; (de laatste substantieven rijmen). — Buitengemeen fraai is het volgende: ,,Zijn wij zelve noodzakelijk dan wel toevallig — of afvallig? Zijn wij van God af- en der wereld toegevallen, of zijn wij doende om der wereld af- en aan God toe te vallen . . .?" Wat te vergelijken is met: ,,De Natuur is aan God een toeval of een afval, al naar men het neemt, zij is de afval en het toeval verzakelijkt."

Het aantal zulker spelingen is legio. Wij sluiten deze rubriek

met de volgende twee: ,,vooronderstellingen zijn als vóóroordeelen van vooróórdeelen ongescheiden onderscheiden" (194), en ,,dóórdenken is vèr denken en doordénken is verdénken", want, ,,in de leer van de waarheid wordt al het andere weggeredeneerd." (195)

HOOFDSTUK III.

BOLLANDS TAAL NAAR HAAR UITERLIJKE ZIJDE.

Tot slot van het geheel moge dan dienen een korte bespreking van die zijde van BOLLANDS taal, waaraan niet zoozeer de wijsgeer of de wijze blijkt, als wel de ,,bezielde" persoonlijkheid, de man van het klinkende woord, de kunstenaar van het woord, of beter; de man der 'opgeheven' woordkunst, bij wien deze als zoodanig ondergeschikt, maar toch aanwezig was; de man die de ,,ongerijmde waarheid" in . . . rijmen sprak, in halfrijmen, in assonanties, en wiens hartstochtelijkheid en geestdrift voor de zuivere gedachte hem bracht tot hamerende, stormende rhythmen, tot rommelende rollende, ratelende alliteraties, wanneer uit hem met bewustzijn de geest der eeuwen sprak tot ,,slap*ers* en dommel*aars* en droom*ers*", met de roepstem van eenen wekker" (196).

Daar barst het los: ,,Groot is de geest van Hegel, — maar in 1900—1910 spreekt zuivere rede Hollandsch en Bollandsch" (197); wat naar buiten 'hegelt' . . . 'hekelt', vinden ze (198); daar is de *waa*n, de *dwa*ling en de *dwaa*sheid (199); ,,als bij de oude botheid en d*of*heid, waarin alles was verst*oft* (200); ,,de *m*alle *m*enigte in den nacht daarbuiten" (201); ,,het *zwee*ft en *zwee*mt mij bij al dat gepraat" (202). — Verstoord is BOLLAND op menschen, die over HEGELS 'paralogisme' en identiteit van denken en zijn beginnen te *z*euren en te *z*aniken (203).

Typeerend voor het volksverwante in BOLLAND is b.v.: ,,we zien iemand wel voor z'n *kop*, maar niet in zijn *krop*", door hem als straattaal aangehaald, maar toch gewaardeerd (204). Of: ,,slechte rechters, kwade vechters" (205). Fraai is: ,,door de straf wordt niet eene zaak vergoed, maar de misdaad geboet" (206). Wie herinnert zich niet de te sterk aangezette en tot een formule geworden woorden: ,,in veilheden en geilheden ontwikkelt zich de kunst", blijkens *Gnosis en Evangelie, Toegift*, met het oog op het naturalisme gezegd en daarna herhaald in de *Spreuken*? BOLLAND, voor wien

de kern van den godsdienst zelfversterving was, die het woord genot bijna niet dorst te gebruiken, die zich had losgemaakt van al wat anderen in de wereld *heerlijk* en *begeerlijk* dunkt (207) — hem prikkelde de naturalistische kunst of liever, de macht, de invloed dier kunst op het gemoed en het geestesleven der jongeren; en ook: ,,in zooverre men niet komt tot zuiverheid van rede blijft men in de *d*omheid en de *d*waasheid (208). Maar hij wilde niet, dat men bij zijn oordeel over den schoonheidszin 'boos' werd; hij dacht daar niets 'kwaads' bij; evenmin wanneer hij de godsdienstigheid 'godzalig' noemde: ,,wanneer: ik zeg 'godzalig', *loo*v' ik niet en *l*aak ik *oo*k niet" (209).

Van den 'gemeenen' mensch dacht BOLLAND niet hoog: ,,de gemeene man is geen édel man en kan het voortreffelijke *erven* en bed*erven*, doch niet verw*erven* (210), of: hij kan slechts erven om te bederven (211). Hoort de besliste r-klanken in de 'spreuk': ,,. . . . in alle maatschappelijke verbetering blijft maatschappelijke ergerlijkheid en verergering tot ergernis der dwazen vooronderstelt" (212); en het spottend rijm in die andere: ,,'demokraten' zijn ezeldrijvers, die om den ezel te regeeren, des ezels achterdeel vereeren" (213); curieus is ook het rhythme dezer 'spreuk'. Hoort de r's in: ,,wie van begrip begrip heeft, begrijpt reddelooze redeloosheid in een aldoor 'beschaafder' wordend publiek" (212). Helaas, ,,de Europeesche beschaving is eene rijke *erf*enis vol aanleiding tot *k*ommer en *k*iemen van verd*erf*" (214); ,,de groote stad zuigt aanhoudend levenssappen uit het land, om ze ver*k*ankerend te ver*k*eeren (215). In het politieke was Bolland geen optimist, waar hij oordeelde ,,dat de voorspiegeling van eenen hemel op aarde . . . ,,in staat is... den grooten hoop dol en *ra*zend van on*verza*digd *ver*langen te *ma*ken", terwijl toch de samenlevende menschheid ,,in hare allen bezielende geile zelfzucht zich niet voor leed laat vrijwaren", want ,,offers moeten er vallen, niet alleen onder de dieren, die wij overal en aldoor laten bloeden voor ons" (216). Is er hardheid in dit laatste? BOLLAND was niet erg sentimenteel . . . maar hij schéén slechts hard; vóór men hem voor hard houdt, leze men dit: ,,voor de hoogere dierenzielen is onze wereld eene hel, waarin de lagere menschengeesten ver*d*oemde *d*uivelen zijn" (217). Zoo zag BOLLAND den lageren mensch als een verdoemden duivel; maar ook is er ,,altijd iets in den mensch, dat hem mensch maakt; zoo *vie*s en *l*aag en *lie*derlijk kan een mensch niet zijn, dat in hem geen vonk gloort van het hoogere"; en ,,wie mensch is

blijft niet bij die geestelooze realiteit van den geest, bij die zielige zakelijkheid" (218). — Maar juist daarom kwam BOLLAND in beweging, als hij zieligheid waarnam bij den man die *turend* en beg*lurend* en *ber*ekenend of tabellen *ber*amend (218a) wijsbegeerte leert, maar BOLLANDS wijsheid niet behoorlijk waardeert en 'verstandig' determinist blijft, ,,of hij geest en ziel en leven tot levenlooze werktuiglijkheid dan wel omgekeerd werktuiglijke levenloosheid tot levendige . . zieligheid ver*leide*" (met lette tevens op de woordspeling) ,,en her*leide*". (219)

Rijmen zijn nog: ,,beschenen, doch nooit doorschenen" (220), ,,in dwaasheid bevangen en gevangen", ,,één zijn met hen die heen zijn" (221), ,,toegegeven-opgeheven"; een halfrijm is: ,,nooit is dit ironische zonder irenische keerzijde" (222); en eindelijk weer een rijm, het tot een gevleugeld woord geworden 'ongescheiden onderscheiden'. Enz.

Wie op de dynamiek, de beweging van BOLLANDS zegswijze let — om de in den aanvang genoemde reden vragen wij hiervoor nog kort de aandacht — kan daarvan een merkwaardige, overigens een vanzelf sprekende, overeenkomst bespeuren met den meest typeerenden trek van zijn denkwijze; niet alleen dacht hij in tegenstellingen, hij dacht ook snel, en bovendien of vooral scheen hij telkens als het ware aangegrepen door de onloochenbare, maar niettemin 'onverstandige', wonderlijke, haast schokkende eenheid van twee elkander over en weer ontkennende en toch niet vernietigende begripsmomenten, welker eenheid toch ook geen eenheid, geen rustige eenheid, geen abstracte identiteit is. In de zegswijze verneemt men, evenals in de denkwijze, meer de drijvende spanning der tegenstrijdige momenten, dan de rust hunner verzoening; op het ironische (het bij uitstek gespannene) ligt meer het accent dan op het irenische.

Zoo springt het denken over als de electrische vonk tusschen twee polen, zoo schiet het toe en vliedt het weer terug en weer-licht het en springt het weer verder naar het volgende, rusteloos zoekend naar een rustpunt, dat het echter alleen tijdelijk vindt, wanneer het alle categorieën heeft doordacht — zonder ze eens en vooral af te denken. — Natuurlijk gaat de vergelijking met het electrisch vonken niet op, en toch schijnt ze bruikbaar om BOLLANDS stijl te beschrijven. Het vonkt in zijn woorden, bij de overspringende gedachten, de flikkerende tegenstellingen, het weerlicht er in, om

niet te zeggen dat het bliksemt, en bovendien knalt het er niet alleen, het rommelt en dondert ook. Het is waar, dat redelijk, redelijkheid, zuivere rede; waar, waarheid, werkelijkheid; begrip, begrijpen, begrijpelijkheid; recht, verkeerd en verkeeren, bijzonderheid en denkbaarheid en vele andere noodzakelijk te gebruiken woorden alle hun onvermijdelijken r-klank hebben, die het rhythme accentueert, maar het is eveneens waar, dat dit geluid voor BOLLAND kenmerkend is, zoodat men het altijd hoort en, eenmaal erop verdacht, het bijzonder sterk hoort, ook wanneer de bovengenoemde woorden niet gebruikt worden. Hoort bijvoorbeeld den aanhef van zijn rede tot de Vlamingen: ,,Broeders, bij wier aanblik mijn Hollandsch hart opengaat, maar ook van smart en weemoed wordt vervuld, zoodat de gewone spreekvaardigheid van den redemeester zelfs dreigt, mij in den steek te laten, afgesnedene en van uwe eigenlijke maagschap vervreemde, aan een vreemden geest verkochte en overgeleverde stamgenooten, vreemdelingen Gij in eigen land, het land van den ouden Vlaamschen leeuw, op eigen grond gehoond, alsof uwe taal, onze taal, de taal onzer voorouders, de taal onzer moeders, onze edele Nederlandsche taal, niet meer was dan een gebrabbel van knullen en kinkels, — Arme geliefde Vlaamsche Broeders!" Met lette ook op de breede golving, de tegenstellingen, de herhalingen (vijfmaal ,,taal") van dezen zin, die minder sterk is door zijn klinkers (vele e's) dan door zijn medeklinkers. Kenmerkend is ook deze: ,,Wie echter het redelooze niet laat voor wat het is, of liever als datgene wat het schijnt, wie het redelooze niet het redelooze zonder meer laat blijven, maar er met begrip in doordringt, het in eigene waarheid denkt, verheft het daarmede tot iets, wat op zijne wijze óók in de rede heeft gelegen en in de rede ligt, tot iets dus wat zijne reden heeft, op zijne wijze reden is, en zoo het redelijke mede is" (213). Zie daarentegen de drift, of den nadruk in het volgende: ,,Een verkeerd begrip is als wanbegrip een begrip, dat geen waar en werkelijk begrip mag heeten, een begrip dus zonder waarheid; waar echter van wanbegrip sprake zal zijn met begrip, daar moet aan het wanbegrip eene begrijpelijkheid openbaar zijn geworden, waaraan de onwaarheid en de onbegrijpelijkheid van het verkeerde begrip weder tot de waarheid en het begrepen zijn van het rechte begrip verkeerd is en opgeheven. Hierin echter is al weer begrepen, dat het wanbegrip bijzonderheid van denkbaarheid is, die in zuivere rede en met begrip als een te ontkennen begrip is te vooronderstellen, opdat het begrip aan

zulk een tegendeel tot zichzelf kome" (224). Zulk een zin is bijna niet langzaam te lezen; het is of men wordt voortgejaagd door een hamering die ,,hooren en zien doet vergaan", door een vaart die iemand den adem beneemt. Zie ook de stuwing in den volgenden zin, waarin de substantieven zich opstapelen en de adjectieven of bijwoorden elkaar als willen overrompelen: ,,de zelfbestendiging in zelfverkeering, die de werkelijkheid zelve is, verwerkelijkt in de zelfbedoeling van de zelfbemiddeling eener bestendige stofverandering, stofverkeering of stofwisseling bij wisselende en veranderlijke vormbestendiging het leven der natuuur als de onmiddellijke en voorloopige idealiteit der natuur" (225).

Hard, leelijk van klank, maar ook ineengeklonken is een zin als deze: ,,zoo is er een verschijnsel van het wezen des zich te midden van zijn storingen bestendigenden rechts" (226).

Krachtig, maar ook snel en rhythmisch, met een duidelijk evenwicht in de beide deelen, is de beweging van het slot der vraag, of wij het rechte begrip wel kunnen hebben ,,van ziekte, zotheid en onrecht, van leelijkheid, boosheid en dwaling"? (227).

Sterk, zwaar, breed, en met hevige accenten is de beweging van BOLLANDS meestal lange en zeer duidelijk op voordracht en gehoord worden berekende zinnen. Soms treft men een kleine syntactische omzetting aan, wanneer de beweging te licht zou worden: ,,bij alle bevoordeeling van afzonderlijke partijgenooten heeft hij zijne eigene moeder de Heilige Kerk ten onzent van den wal geholpen in den sloot" (228). Het slot zou als het ware struikelen, wanneer de gewone, sneller verloopende woordorde ware gebruikt. (Het taalkundig geslacht van 'sloot' is echter niet hier alleen manlijk; ook elders is dat aan te treffen; 229).

Zoo had BOLLAND een levendig gevoel voor rhythme, gelijk wij trouwens ook vroeger zagen naar aanleiding van de opdracht van *Zuivere Rede*. Maar muzikaal, melodisch, poëtisch is zijn proza niet; om den fraaien klank is het daarin nimmer te doen, de dwang der gedachte overheerscht het geluid. Echter, dat spreekt van zelf; dat is BOLLANDS grootheid als philosooph; bij den kunstenaar is ook het uiterlijke fraai, evenals de voorstelling, de innerlijke voorstelling, mooi heeft te zijn; BOLLAND was, als philosooph, geen man der voorstelling; zijn proza is vloeiend als zijn denken, maar niet zoetvloeiend. Er worden daarin geen vuurpijlen afgeschoten die, in gloeiende kleurbollen brekend, den zwarten nachthemel bestreven, en het ware, de rust, het geluk, den vrede doen vermoeden,

hoog boven de aarde, aan gene zijde der sterren. De zinnen maken veeleer het geluid en de beweging van een boor, die, door het meedoogenlooze, alle liefelijkheid als versmadende denken ontembaar gedreven, in alle diepten doordringt, door alle verborgenheden heendringt, alle hardheden doorpriemt, maar ook het weekste en teerste perforeert, zoodat de wateren van het denkende leven door alles heen storten, alles doorstroomen, alles op heffen en mee sleuren in hunne kokende branding, om het weer achter te laten en verder te ijlen tot het zichzelf ook om- en doorbruist. Inderdaad sprak BOLLAND ergens van een ,,Oceanische waarheid" (230).

Zoo is zijn taal niet het proza van een teeren, voor zijn mysterie schroomvalligen dichter, maar dat van den overmachtigen philosooph, die manlijke stoutmoedigheid, manlijke klaarheid en manlijke waarheid in manlijke taal verkondigde.

AANTEEKENINGEN.

De voor het opstel gebruikte geschriften van BOLLAND zijn aldus afgekort:

C. L.: Collegium Logicum; *E.*: De evenwijdigheidsleer omtrent lijf en ziel, natuur en geest, 2de uitg., 1917; *E. Ev.*: Het eerste Evangelie, 1906; *Ev.*: Het Evangelie, 1909; *Gn.*: Gnosis en Evangelie, 1906; *L.*: G. J. P. J. Bolland's Colleges, uitgegeven door Ester Vas Nunes, I, Logica, 1923; *N.*: De Natuur, 3de uitg., 1916; *O.* De Oorsprong der Grieksche wijsbegeerte; 1921; *S.*: Het Schoone en de Kunst; *T.*: De Teekenen des Tijds; *V.*: Het Verstand en zijne Verlegenheden, 1903; *Z. R.*: Zuivere Rede en hare Werkelijkheid, 3de uitg., 1912.

(1) *Enc.* § 459.
(2) *C. L.* 395.
(3) *C. L.* 519.
(4) *C. L.* 708.
(5) *C. L.* 537.
(6) *Z. R.* XV.
(7) *L.* 123.
(8) *Z. R.* 1115, no. 25; vgl. no. 23; 1123, no. 139; 1115, no. 294.
(9) *C. L.* 595.
(10) *Z. R.* 1101.
(11) B.v. *Z. R.* 909, 1292.
(12) *Z. R.* 906.
(13) *Z. R.* 394.
(14) *S.* 14.
(15) B.v. *Z. R.* 802 v.
(16) *S.* 28
(17) *Z. R.* 1100.
(18) *N.* 205, noot.
(19) *N.* 161.
(20) *Z. R.* 103, *L.* 154.
(21) *Z. R.* 1095.
(22) *Z. R.* XI.
(22*a*) *S.* 40
(23) *E.* 35.
(24) *S.* 63.
(25) *C. L.* 640.
(26) Bv. *Z. R.* 1093.
(27) *Z. R.* 1149.
(28) *C. L.* 379.
(29) *Z. R.* 681.
(30) *Z. R.* XXIII, 910.
(31) Bv. *Z.* **R.** 1258.
(32) *Z.* **R.** 847.
(33) *E.* 40.
(34) *Z. R.* 962.
(35) *Z. R.* XVII, XXIV.
(36) *Z. R.* 1293, bv.
(37) *Z. R.* 1283.
(38) *Z. R.* 778.
(38*a*) *C. L.* 15.
(39) *Z.* **R.** 785.

(40) *Z.* **R.** 249.
(41) *Z. R.* 497.
(42) *Z. R.* 503.
(43 *Z. R.* 502.
(44) *C. L.* 127.
(45) *Z. R.* 1200.
(46) Bv. *Z. R.* 765.
(47) *Z. R.* 747.
(48) *Z. R.* 666.
(49) *L.* 28.
((50) *T.* 5.
(51) *Z. R.* 242.
(52) *Z. R.* VIII.
(53) *Z.* **R.** 327.
(54) *N.* 139.
(55) *V.* 133.
(56) Bv. *Z. R.* 1077.
(57) *Z. R.* 1257.
(58) *Z. R.* 1265.
(59) *N.* 104.
(60) *Z. R.* XXII.
(61) *Z. R.* XXIX.
(62) *C. L.* 739.
(63) *Z. R.* 815.
(64) *E. Ev.* 126.
(65) *Z. R.* 11.
(66) *Z. R.* XVI, XX.
(67) *Z. R.* 1096.
(68) *Z. R.* 241.
(69) *Z. R.* 755.
(70) *Z. R.* 1075.
(71) *Z. R.* 1081.
(72) *E.* 46.
(73) *E.* 68.
(74) *Z. R.* 606.
(75) *Z. R.* 204, noot.
(76) *Z. R.* XVII.
(77) *Z. R.* 314; *N.* 184.
(78) *Z. R.* 1131.
(79) *Z. R.* 1327.
(80) *N.* 126, *Z. R.* 288.
(81) *Z. R.* 1194.
(84) *S.* 46.
(83) *Z. R.* 851.
(84) *N.* 129, *Z. R.* 288.
(85) *N.* 131, *Z. R.* 289.
(86) *N.* 216.
(87) Vgl. *N.* 208.
(88) *N.* 236.
(89) *N.* 197, met de noot.
(90) *Z. R.* 1127.
(91) *Z. R.* 626, noot.
(92) *Z. R.* 1018, noot.
(93) *C. L.* 450; vgl. *Z. R.* 588.
(94) *C. L.* 14.
(95) Vgl. *C. L.* 809.
(96) *L.* 8 v.
(97) *C. L.* 18.
(98) *C. L.* bv. 283.
(99) *Z. R.* 1040.
(100) Vgl. *L.* 54.
(101) *C. L.* 216.
(102) *L.* 49.
(103) *L.* 29 v.
(104) *C. L.* 310.
(105) *C. L.* 273.
(106) *C. L.* 21.
(107) *L.* 36.
(108) *C. L.* 285.
(109) *L.* 41.
(110) *L.* 54.
(111) *C. L.* 390.
(112) *L.* 121.
(113) *E.* 69.
(114) *L.* 134.
(115) *L.* 135.
(116) *L.* 145.
(117) *L.* 146.
(118) *Z. R.* XXX.
(119) *C. L.* 716.
(120) *C. L.* 694.
(121) *C. L.* 697.
(122) *Z. R.* 1319.
(123) *L.* 164.
(124) *Z. R.* 184.
(125) *L.* 212.
(126) *L.* 193, 194.
(127) *Z. R.* 1328.
(128) *Z. R.* 1332.
(129) *N.* 44.
(130) *N.* 210.
(131) *N.* 231.
(132) *Z. R.* 1134.
(133) *N.* 215.
(134) *Z. R.* 369.
(135) *N.* 217.
(136) *Z. R.* 691, noot.
(137) *Z. R.* 365.
(138) *Z. R.* 206.
(139) *Z. R.* 1083.
(140) *Z. R.* 975.
(141) *Z. R.* 1241.
(142) *Z. R.* 385.
(143) Vgl. *Z. R.* 85.
(144) *Z. R.* 253.
(145) *Z.* **R.** 1080.
(146) *Z. R.* 430.
(147) *Z. R.* resp. 240, 2 en 542.
(148) *Z. R.* 590.
(149) *Z. R.* 602.
(150) *Z. R.* 604, 605.
(151) *Z. R.* 606.
(152) O.a. *Z. R.* 1047.
(153) *L.* 191.
(154) *Z. R.* 1129.
(155) *Z. R.* 613, noot 2
(156) *Z. R.* 1047.
(157) *N* 237, *Z. R.* 333.
(158) Vgl. *Z. R.* 265.
(159) *Z. R.* 1041.
(160) *Z. R.* 588.
(161) *L.* 64/65.
(162) *Z. R.* 1255.
(163) HALDANE, *The Reign of Relativity*, 178/179.
(164) *Z. R.* 1036.
(165) *Z. R.* 1173.
(166) Vgl. *Z. R.* 1008, noot.
(167) *C. L.* 519.
(168) *C. L.* 130, vgl. *Z. R.* 7/8; *L.* 30/31.
(169) *Z. R.* 1256/7.
(170) *Z. R.* 578.
(171) *Z. R.* 1080.
(172) *Z. R.* 248.
(173) *Z. R.* 779.
(174) *Z. R.* 1033; vgl. 1103.
(174*a*) *N.* 220.

(175) *Z. R.* 1119.
(176) *L.* 81.
(177) *Z. R.* 37.
(178) *L.* 88/9.
(179) *Z. R.* 1120.
(180) *Z. R.* 1117.
(181) Bv. *Z. R.* VIII.
(182) *Z. R.* 81.
(183) O.a. *Z. R.* X.
(184) *Z. R.* 958.
(185) *L.* 77.
(186) *Z. R.* 1144.
(187) *Z. R.* 1087.
(188) *Z. R.* 1121, no. 117).
(189) *Z. R.* 1045.
(190) *Z. R.* 1154.
(191) *Z. R.* 1048.
(192) *Z. R.* 298.
(193) *Z. R.* 1147; de volgende resp. op bl. 1109, 1095, 501, 1076, 1123, 1130.
(194) *Z. R.* 119.
(195) *Ib.* 1307.
(196) *Ib.* 32.
(197) *Ib.* 1047.
(198) Vgl. *Z. R.* 1222.
(199) *Ib.* 15.
(200) *Ib.* 38.
(201) *C. L.* 215.
(202) *Ib.* 324.
(203) *Ib.* 965.
(204) *Ib.* 446.
(205) *Z. R.* 1089.
(206) Ib. o.a. 445.
(207) *Ib.* 775.
(208) *Ib.* 607.
(209) *Ib.* 522.
(210) *Ib.* 1095.
(211) *T.* 17.
(212) *Z. R.* 1097.
(213) *Ib.* 1096.
(214) *Ib.* 1158.
(215) *T.* 20.
(216) *Z. R.* 502.
(217) *Ib.* 1108.
(218) *Z. R.* 521.
(218a) *Ib.* 36.
(219) *Ib.* 964.
(220) *Ib.* 63—64.
(221) *Ib.* 1107.
(222) *Ib.* 15.
(223) *Ib.* 188.
(224) *Ib.* 187/8.
(225) *Ib.* 316.
(226) *Ib.* 443.
(227) *Ib.* 187.
(228) *T.* 12.
(229) *Z. R.* 1256/7.
(230) *Ib.* 236.

BOLLAND EN DE GODSDIENST

DOOR

E. J. VAN DER BRUGH.

Philosophie en godsdienst zijn een tweeëénheid, al leven ze vaak op gespannen voet. Wordt niet de godsdienst steeds aangevallen om hare leeringen, hare dogma's? En wat zijn dat anders dan metaphysische stellingen? Daarom ook geen philosooph of althans geen philosophie, die niet hare houding bepaalt tegenover den godsdienst, geen godsdienst, die niet dankbaar den steun der tweelingzuster aanvaardt, maar toch zich voor haar in acht neemt.

Deze nauwe verwantschap alleen reeds zou voldoende BOLLAND's nooit verzwakte belangstelling in godsdienstige problemen verklaren. Maar bizondere omstandigheden werkten bovendien nog mede. Roomsch opgevoed heeft hij als opgroeiende knaap het geloof in de moederkerk verloren. Het leven dat aanvankelijk op allerlei wijze moeilijk voor hem was, stelde hem ook in dit opzicht voor een zeer zwaren eisch. Geen wonder, dat, al was dan reeds vroeg de beslissing gevallen, toch de doorworstelde kwesties, telkens als ze aan de orde kwamen, de volle aandacht van den rijp geworden man boeiden. De Roomsche kerk was de eerste bron geweest, waaruit deze naar waarheid zoekende geest gedronken had. En al had zijn rusteloos zoeken hem ver van haar verwijderd, toch droeg hij herinneringen aan haar mede.

Bovendien moest de eigenaardige toestand, waarin de moderne theologie in de dagen van BOLLAND's optreden verkeerde, den weldra door Hegelstudie gevormden philosooph tot medespreken prikkelen. Want niet slechts over de problemen van historisch-

kritischen aard, waarmede men zich toen hoofdzakelijk bezig hield had hij zijn eigen opvattingen, maar ook over de zuiver wijsgeerige vraagstukken, die men eigenlijk de laatste jaren had laten rusten, meende hij nieuw licht te kunnen ontsteken.

Zoo werkten verschillende omstandigheden samen om in BOLLAND wijsbegeerte en godsdienst in een zeer bijzonder verband te brengen, en het scheen een oogenblik als zouden de dagen van OPZOOMER terugkeeren, toen de moderne theologie bij den wijsgeer ter schole ging en diens woord in hare besprekingen mee den toon aangaf. Maar die verwachting is door verschillende oorzaken niet verwezenlijkt. Vooreerst bleek BOLLAND een te zuiver en onafhankelijk denker om een wijsgeerig vraagstuk te behandelen met het oog op een voorgenomen toepassing op en of ander concreet geval. Wat hij voordroeg was geen philosophie, die zich de rol van hulpwetenschap voor eenige andere studie liet welgevallen. De leerzaal der Zuivere Rede proclameerde hij tot het wezenlijke centrum van alle wetenschap, en hij eischte voor de Logica het hoogste recht op. Dat was misschien niet tactvol tegenover een geslacht, dat alle speculatief denken sedert lang had verleerd en bij wijsbegeerte of met RENAN aan willekeurige bespiegelingen of met meer behoudende theologen aan rationalistische vernuchtering dacht. En dan was zijn persoonlijkheid en daardoor de houding, die hij aannam, niet geschikt om bij theologische studenten de verwachting te wekken, dat hij hun leidsman zou kunnen worden. Zijn geleerdheid en zijn geestdrift mochten hen aantrekken, de felle bewoordingen van zijn kritiek, het onberekenbare van zijn spontaan fulmineeren, en zijn door vijandigheid of althans afkeuring omgeven professorale eenzaamheid schrikten af.

Intusschen bewoog hij zich telkens op theologisch gebied. Vóór de aanvaarding van het hoogleeraarschap had hij reeds een gunstig beoordeelde studie geschreven over de eerste boeken van het Oude Testament. En later, telkens, blijkt hij de Joodsche godsdienst te kennen uit hare klassieke boeken niet alleen, maar ook uit andere merkwaardige en moeilijker toegankelijke geschriften. Trouwens wie, die zijn werken bestudeerde, trof niet veel wetenswaardigs aan ook over de godsdiensten van het Oosten, van Egypte, van Hellas, vaak op scherpzinnige wijze met elkaar in verband gebracht? Kennis van de geschiedenis der godsdiensten was de breede ondergrond, waarop straks speciaalstudies over het Christendom en zijn oorsprong zouden verrijzen. Want daarop heeft BOLLAND zich

met grooten ijver toegelegd. De wijsgeer, die zich geroepen voelde om over het Christendom te oordeelen, wilde het eerst als man van het vak kennen. In de zeer moeilijke studie over het ontstaan der evangeliën verdiepte hij zich met zooveel ijver, dat hij in een reeks geschriften de resultaten van zijn onderzoek kon neerleggen, die van buitengewone belezenheid en merkwaardig divinatievermogen getuigen. Daarin droeg hij een afwijkende opvatting over de wordingsgeschiedenis van het Christendom voor, die hem een eigen plaats verzekert in de historie dezer theologische wetenschap. Allegoriseerende Joodsche wijsheid en Hellenistische philosophie zouden hebben samengewerkt tot de conceptie van den god Jezus, die dan in de evangeliën is gehistoriseerd. Het oudste daarvan dateert uit het einde der eerste eeuw, en is evenmin als de andere te gebruiken als bron voor een historisch beeld van Jezus van Nazareth. Mocht het eerste meer in het bijzonder zijn hypothese zijn over het ontstaan van het Christendom, de overtuiging dat de evangeliën zoo laat, en de brieven van Paulus zelfs niet vóór de 2de eeuw geschreven zijn, had hij met de kritici der radicale school gemeen.

Zijn kennis van de kerkvaders kwam hem te stade bij zijn geruchtmakenden pennestrijd tegen Dr. SCHAEPMAN over het primaat van Petrus en wat de kerkelijke overlevering daaromtrent leert. De heftigheid, waarmede van beide kanten gestreden werd, de beschuldigingen over en weer geuit en de algemeene bekendheid, die Dr. SCHAEPMAN sedert jaren genoot, maakten deze polemiek tot een voorwerp van belangstelling en gesprek in breede kringen, en vestigde op BOLLAND de aandacht van het groote publiek, dat meer onthutst dan overtuigd de groote geleerdheid bewonderde, maar geen vrede kon hebben met het totaal ontbreken van den bezadigden professoralen toon. Toch hebben ook deze strijdschriften mede gewerkt om een aantal min of meer geletterden onder zijn gehoor te brengen, toen hij in enkele steden cursussen over verschillende onderwerpen begon te geven.

Van de eerste tirade tegen Rome in zijne inaugurale oratie af — door een stampvol Groot Auditorium toen luide toegejuicht — tot aan het einde van zijn loopbaan toe heeft hij niet opgehouden te waarschuwen tegen de macht en de aanmatiging van het clericalisme. De menigte zag daarin slechts ordinaire vijandigheid. Zij kon niet begrijpen, dat de wijsgeer, die het betrekkelijke recht van een bepaald verschijnsel, in casu de Roomsche Kerk, beter

dan de anderen inziet, toch bij gelegenheid zich geroepen kan gevoelen om daartegen den strijd aan te binden, en ze kon nog veel minder inzien, dat zulk een polemische houding, die BOLLAND onmiddellijk in de oogen der verlichte onverschilligheid tot een bekrompen drijver stempelde, den wijsgeer werd opgelegd door een hoog gevoel van verantwoordelijkheid. Academisch, in den zin van onbewogen, is BOLLAND'S houding nooit geweest. Maar indien uit zijn woord en vaak ook uit zijn geschriften de bewogenheid blijkt, dan is dat niet de drijverigheid van het vooroordeel, dat aan objectieve behandeling en waardeering nog niet toe is, doch de liefde en bezorgdheid voor kostelijke geestelijke goederen.

Zoo heeft hij dan tegen Rome gepolemiseerd en gewaarschuwd. Tegenover het Protestantisme was zijn houding geheel anders. Dat erkent, althans in beginsel, het goed recht van de rede. Wel had hij én naar rechts én naar links op de beide groote richtingen zijn kritiek, maar het was, ondanks de soms scherpe formuleering, de kritiek van den volwassen geworden zoon des huizes. Wat Protestantenplicht was in de toen aanstaande verkiezingen sprak hij in 1900 uit in een rede, die aan zijn sympathie voor het Protestantsch beginsel geen twijfel overliet. Natuurlijk, want het vrije denken heeft aan het Protestantisme veel te danken. Maar dit belette hem niet tegen Dr. KUYPER en diens politiek neo-calvinisme te velde te trekken. en evenmin om aan de vrijzinnigheid haar gebrek aan redelijken geloofsinhoud te verwijten. Geen enkele partij kon beslag op hem leggen, geen enkele ook is hij in het gevlei gekomen. Daarvoor was hij zich te zeer bewust van het hooge karakter der wijsgeerige kritiek. Maar van alle vermocht hij het betrekkelijk recht te zien en treffend is zijn klacht over de menigte, die haar geloof verloren heeft en in rationalistische nuchterheid met de edelste levensgoederen geen raad weet en er van vervreemdt.

Zoo was BOLLAND ook hier een eenzame. Rome en Dordt, ieder op eigen wijze vormen van dogmatisme, kunnen den redelijken denker niet begrijpen of apprecieeren. Zij kunnen slechts het anathema slingeren naar het hoofd van den man, die voor geen dogma buigt, doch het begrijpt en die hunne tot verkeerdheden geworden eenzijdigheden doorziet en dat in goed Hollandsch zegt ook. Maar wat zou de vrijzinnige richting doen? Lag het, van buiten gezien, niet voor de hand, dat een geslacht van jongere theologen de leiding zou aanvaarden van een man, die in meer dan één theologisch studievak bedreven, door zijn

wijsgeerige studie tot een begrijpen der Christelijke godsdienstleeringen gekomen was, zooals het toen nergens gevonden werd? Inderdaad zijn de eerste jaren dezer eeuw een crisis geweest voor de moderne theologie. Ze heeft, over het geheel genomen, den aangewezen leermeester versmaad. Dat mag aan BOLLAND'S persoonlijke beteekenis niet toe of af doen, zijn invloed die naar deze zijde weldadig had kunnen werken, bleef van den aanvang af beperkt, en de leerlingen, die, door zijn onderwijs gevormd een Christelijke prediking hadden kunnen brengen, die niet van de Zuivere Rede verstoken is, hebben nooit een aantal bereikt, dat als zoodanig eenig gewicht in de schaal kon leggen.

Men was omstreeks 1900 in vrijzinnige kringen tot een soort compromis gekomen. De moderne theologie was bij haar ontstaan door den toenmaligen geest des tijds beheerscht geworden, en dat was het achttiende-eeuwsche rationalisme, versterkt door de inmiddels tot grooten bloei gekomen natuurwetenschap. Hare methode scheen de eenig mogelijke, hare resultaten onwedersprekelijk. Het rationalisme behoefde zich niet meer als in de 18de eeuw op de communis opinio der ontwikkelden te beroepen, het ontleende aan de natuurwetenschap een ontwijfelbare vastheid van weten. Rationalisme, empirisme, materialisme werden de heerschende denkrichtingen, die ook de moderne theologie moesten beïnvloeden. Aan de onbevooroordeelde historisch-kritische studie der Oud- en Nieuw-Testamentische geschriften en der dogmatiek kwam dat ongetwijfeld ten goede. Die bloeide op en men stelde de problemen op wetenschappelijke wijze, al kon men ze nog niet oplossen. Jaren lang was deze kritiek de kracht der vrijzinnigen tegenover de traditioneele theologie en werd hieraan ook de meeste aandacht geschonken. Het historisch ontstaan en de ontwikkeling van het Christendom werden nagespeurd en verklaard zonder de traditioneele hypothese van een supranaturalistische leiding Gods. Maar tot een recht begrijpen van het wezen des Christendoms was diezelfde tijdgeest veel minder geschikt, om niet te zeggen volslagen incompetent. Daartoe was hij te eenzijdig verstandelijk. En de theologische faculteit werd omgezet in een complex godsdienstwetenschappen, waarin voor de leer als zoodanig geen plaats meer overbleef.

In de praktijk was het verstand gebleken gezond verstand te zijn, dat de uiterste consequenties niet trekt. Eenerzijds eischte men voor de kritiek onbeperkte rechten op. Maar andererzijds

verheugde men zich er in, dat er, al viel het supranatureele uit de Evangeliën weg, toch nog heel wat over bleef, en telkens waren pogingen gewaagd om op grond van het overblijvende een beeld te ontwerpen van Jezus en het evangelie, dat hij gepredikt had tot bevordering van de godsdienstige behoeften. Bovendien had men zich door den ommeslag in de Duitsche philosophie voorgelicht, te goeder ure herinnerd, dat men tot KANT had terug te gaan, die dan wel is waar de grenzen der wetenschappelijke kennis aan de ervaring gebonden had, maar voor de practische rede het recht opgeëischt om de werkelijkheid van God, deugd en onsterfelijkheid te postuleeren. Daarmee was aan het geloof een inhoud gegeven waartegen de wetenschap het recht niet had bezwaren in te brengen. Voor de nadere bepaling van dien geloofsinhoud gaf de vrijzinnige theologie zich echter niet veel moeite. Ze was en bleef over het geheel meer wetenschappelijk dan philosophisch georiënteerd. Bovendien liet ze immers vrijheid aan hen, die dat begeerden, om bij FECHNER of VON HARTMANN te zoeken, wat ze tot completeering van hun wereldbeschouwing of fundeering van hun geloof behoefden. Daar kwam nog bij, dat de maatschappelijke en economische vraagstukken, waarvan in het laatste kwartaal der 19de eeuw het groote belang algemeen werd ingezien, soms zoo nauw verband hielden met de ethiek, dat vele jongeren in die richting zooal niet de verdere ontwikkeling der theologie, dan toch de nieuwe levenstaak voor vrijzinnige theologen meenden te zien. Intusschen ging de wetenschap der kritiek voort met de Nieuw-Testamentische geschriften te onderzoeken. En het scheen wel alsof iedere schrede voorwaarts van de wetenschap, de kerkelijke overlevering op verlies te staan kwam. Telkens moest de traditioneele opvatting hare stellingen prijsgeven, en men zag de tijd naderen, dat ze geheel zou moeten capituleeren. Dat laatste bedrijf was eigenlijk al begonnen, éér BOLLAND zijn meening voordroeg. Maar langen tijd ook had men de radicale kritiek als hyperkritiek van enkele geleerden buiten beschouwing kunnen laten. BOLLAND voegt bijeen argumenten bij anderen gevonden of door hem zelf aangevoerd en bracht de bezwaren tegen de echtheid der Paulusbrieven der Evangeliën en tegen de historiciteit van Jezus onder de oogen van de geletterden zonder zijn landgenooten, die er terdege van opschrikten. Het spreekt vanzelf, dat slechts weinigen, zelfs onder de theologen van professie, het gewicht derar gumenten konden beoordeelen en een opvatting door zelfstandige studie

verworven, tegenover de zijne konden stellen. Ten slotte zijn alleen vakgeleerden bevoegd om over die moeilijke vraagstukken te oordeelen. En de vakgeleerden zijn weinig in getal, en weinig eensgezind. Nog wordt verdedigd de oude opvatting van de bovenmenschelijke openbaring Gods in de Schrift, nog wordt verdedigd de geloofwaardigheid der wonderverhalen. En dit zal wel voorloopig zoo blijven. Maar de moderne theologie had van den beginne af de resultaten der wetenschap geëerbiedigd. En moedig had ze de zware offers gebracht, waarmede ze deze vrienschap moest betalen. Want al minder was haar gelaten uit de oude Heilige Schrift om zich aan vast te hechten. En nu was er niets meer over. Het was te begrijpen dat men voor die laatste consequentie terugdeinsde. Van het toch al geschokte vertrouwen in de wetenschap werd hier al te veel gevergd. De Evangelieverhalen geheel en zonder voorbehoud te rangschikken onder de mythologie, dat scheen wat al te kras. Dan liever het oude bondgenootschap opgezegd! Of neen, dat was niet noodig. Alleen den radicalen vleugel der kritiek behoefde men te verloochenen. De gematigden lieten nog wel wat als historie gelden, en waren toch ook wetenschappelijk. De radicale school verloor terrein. Ze werd door de gematigden bestreden. En toen, door den dood van VAN MANEN de Leidsche leerstoel voor het Nieuwe Testament vacant kwam, riep men nog liever tot tweemaal toe een geleerde uit het buitenland dan dat men een aangewezen, maar eveneens radicalen opvolger die plaats gunde. Zoo moest dan ook BOLLAND'S radicale opvatting de meeste theologen eer van hem vervreemden, dan dat ze hem kon aantrekken.

Maar daarbij kwam weldra, en dat was eigenlijk van meer belang, zijn philosophische waardeering van het Christelijk dogma tengevolge van zijn inmiddels aangevangen Hegelstudiën. Aan de lezers van ***De Idee*** is bekend, wat BOLLAND zelf omtrent die weder ontdekking van HEGEL heeft gezegd en ook geschreven, en met welk een hartstocht hij in de werken en den geest van hem, in wien hij zijn meester gevonden had, doordrong. Het zelfde proces, dat HEGEL had doorleefd, herhaalde zich nog eens in BOLLAND. In beiden was de wetenschappelijke verstandelijkheid tot het besef van eigen begrensdheid gekomen en beiden waren te veel en te zuiver philosooph om bevrediging te zoeken in een sfeer die het denken slechts met beperkte rechten toelaat en kennis der waarheid of onmogelijk of alleen langs andere wegen bereikbaar

acht. De verstandelijkheid heeft in hem zichzelve ten einde gedacht, kapot gedacht, zou BOLLAND gezegd hebben, en daarmede had de rede tegelijk zichzelve bevrijd. De moed, de zelfverloochening en het geloof, die daarvoor noodig zijn, komen zelfs bij philosophische geesten slechts zelden in die mate voor. En HEGEL had dan bovendien nog de genialiteit bezeten om op deze voor het verstand huiveringwekkende hoogte, waar alle stelbaarheid onhoudbaarheid gebleken was, het geestelijk principe te ontwaren, dat in het wondere en verheven spel der werkelijkheid zich openbaart en schuil gaat tegelijk. BOLLAND, zonder voorbehoud, erkende hier den leermeester gevonden te hebben, dien het moeite genoeg kostte te volgen. Wie het voorrecht heeft gehad de colleges vóór de publicatie van het Collegium Logicum bij te wonen, zal zich herinneren dat indrukwekkend proces van een al dieper doordringen in den geest van HEGEL en tevens die groeiende schepping van eene al meer zich volmakend spraakgebruik. Het centrum en het wezen van de Hegelarij is de Logica, de redeleer, waarin de zuivere rede zich voor zichzelve ontvouwt, en zich van zichzelve bewust wordt. En straks zich dan ook bewust wordt van hare nog aanvankelijke, nog onvolmaakte, maar in het ontwikkelingsverband noodzakelijke gestalten of vormen. In zuivere redelijkheid wordt de verstandelijkheid begrepen als noodzakelijk, maar onbevredigend, en onmachtig om de werkelijkheid te begrijpen. Het verstandelijke denken is volkomen toereikend, zoolang men waant met bepaalde vastigheden te maken te hebben. Maar waar van overgang sprake is geraakt het in verlegenheid, ja, in zijn eigen denkwetten verward het zich, en aan deze verlegenheden wordt het eigen onmacht gewaar om zoo zich tot redelijk denken te verheffen. Wat dat redelijke denken is, ontvouwde HEGEL in zijn Groote en Kleine Logica, en BOLLAND droeg de leer van zuivere rede voor in zijn Collegium Logicum. In tegenstelling met de oude verstandslogica, die, zuiver formeel, een soort mechanica van het ordelijke denken geweest was, bleek in de leer van zuivere rede hét begrip een scheppende kracht te zijn, waardoor het zich telkens als bepaald begrip stelt en opheft, om aan het eind zichzelf weer te vinden als het zichzelf bekende en begrijpende begrip. Deze zelfontvouwing der rede in ons bleek dan nader het karakter van absolute, alom toepasbare geldigheid te bezitten. Ze was niet eenzijdig subjectief van aard, maar gaat aan sub- en objectiviteit vooraf en stelt zich als het eene én het andere. Aldus werd het ware weer terugge-

bracht binnen de grenzen van het kenbare, waarbuiten het agnostisch geworden verstand het had verbannen, en BOLLAND pretendeert bij gelegenheid, tot verbazing van alle buitenstaanders, de waarheid en het ware te kennen en onder woorden te brengen ook.

Men zou vermoeden, dat theologen, wier eigenlijk gebied toch — om den ouden term te gebruiken — de metaphysica is, zich de zij het dan zware studie zouden getroosten van BOLLAND'S werken en speciaal van zijn logica. En dat te meer, omdat hij, in navolging van zijn meester, den zin van de Christelijke leerstukken had aangetoond, waarmede het niet tot rede gebrachte verstand geen weg wist. Maar de nog nawerkende invloed der rationalistische denkwijze bleek te sterk te zijn. De vrijzinnige theologie zocht heul bij de psychologie, die als empirische wetenschap op den vasten grond van de observatie en van het experiment meent te steunen en betrouwbaarder scheen dan de speculaties van en over het begrip. En kwam juist niet van die zijde de erkenning, dat in den mensch nog meer is dan logisch denken alleen, dat wil en gevoel en intuïtie en onderbewustzijn onder logica niet zijn onder te brengen en toch zeer werkelijke factoren zijn in den menschelijken geest? Deze wetenschap wees in den mensch zelf een voornaam gebied aan, waarop voor de godsdienstige ervaringen ruim plaats scheen te zijn, en waarop het denken nu eens niet als hoogste autoriteit zijn oordeel kon vellen. Zij waarborgde de godsdienst souvereine rechten op eigen terrein.

De vrijzinnige theologie koos de psychologie als leermeesteres en luisterde niet naar den leermeester der logica. Enkele weinigen dan uitgezonderd, die met het etiquet Hegelaar versierd als intellectualist weldra voor verouderd doorgingen. Maar het gebrek aan uitwerking van BOLLAND'S arbeid in deze richting werd goedgemaakt door de aandacht, waarmede velen uit andere faculteiten zijn cursussen volgden, waarin opzettelijk of in het voorbijgaan, de godsdienst ter sprake kwam. Om de jongere generatie van het geletterd en wetenschappelijk Nederland te genezen van de hautaine minachting, voor den godsdienst en hare wetenschap door een vorig geslacht gekoesterd, heeft BOLLAND voortreffelijk werk verricht. De aanmatiging der verstandelijke wetenschappelijkheid werd hier door een man, die op meer dan een gebied zelf vakgeleerde van beteekenis was, onder het licht van zuivere rede aan de kaak gesteld. En tegelijk kon hij over den inhoud van het Christelijk geloof spreken op een wijze, die hem zichzelven in de

rede deed vallen met de glimlachend geuite opmerking: ,,maar laat ik nu niet stichtelijk worden." Dat was een andere taal, dan die men in de gehoorzalen der wetenschap placht te vernemen. En persoonlijk was hij met zijn onbezweken hartstocht voor de waarheid; zijn eerbied voor hen, van wie hij leeren kon; zijn gevoel van nietigheid tegenover het hoogere en tegelijk zijn overtuiging van dat te dienen; met zijn wijsgeerig begrijpen en met droefenis gewagen van menschelijke zwakheid, persoonlijk was hij een treffend voorbeeld van de verwantschap, die er bestaat tusschen wijsbegeerte en religie. Het getuigt zeker niet van gebrek aan waardeering voor de religie, dat hij juist als philosooph zich ,,de dominee der Academie" voelde. Men staat versteld over het gebrek aan psychologisch inzicht bij de psychologisch georiënteerde moderne theologen, die het religieuse moment in dezen men konden voorbijzien en hem veeleer als een intellectualisch gevaar voor de godsdienst signaleerden. Voor velen van zijn toehoorders echter, die door de rationalistische wetenschap onbevredigd bij hem niet een tegenwicht in redelooze sentimentaliteit maar een redelijke verheffing tot ware menschelijkheid vonden, is hij een opvoeder geweest, die hen bewust gemaakt heeft van den verheven geest, die ook in hem was. En het feit dat natuurwetenschappelijk gevormden onder hen over den godsdienst spraken en schreven op een toon, van die zijde slechts hoogst zelden vernomen [1]), moest de wetenschap vereerende moderne theologen toch tot nadenken hebben gebracht. Inderdaad, BOLLAND is de dominee der wetenschappelijke ongeloovigen geworden.

Het was iets nieuws voor Nederlandsche ooren te vernemen, dat in een geordende rangschikking der factoren of momenten van het menschelijk geestesleven de godsdienst op één na de hoogste plaats bekleedde en met de wijsbegeerte denzelfden inhoud gemeen had. Herhaaldelijk en met innerlijke voldoening verwees BOLLAND naar het woord van HEGEL, dat alle volken in hun godsdienst waarheid hebben gehad. En als hij een stuk van de beroemde voorrede der Religionsphilosophie vertaald heeft, kan hij de karakteristieke toejuiching niet onderdrukken: ,,welk prediker heeft ooit zoo stichtelijk gesproken?" De positieve inhoud van het geloof, de leer, bleek redelijk beschouwd van een diepzinnigheid, waarvan niemand zich meer bewust was, en telkens weer, met kennelijke

[1]) B.v. J. HESSING, Ir. STAARGAARD, Prof. WATTJES.

voorliefde zette hij uiteen de beteekenis van het leerstuk der triniteit, dat „juweel der dogmatiek", van het dogma van den zondeval, de verlossing en zooveel meer nog. En hiermee maakte hij den waren en redelijken overgang van de negatieve kritiek tot eene positiviteit van hooger orde. Van het aanvankelijk dogmatisme moest het ook hier door de kritiek heen komen tot het begrip, volgens den weg door HEGEL in zijn Phaenomenologie beschreven. Pogingen om uit den vernietigenden greep der kritiek nog eenige positiviteiten te redden, zouden, zelfs als ze slagen konden, toch den geest niet in beginsel boven het niveau der kritische verstandelijkheid kunnen uitheffen. En inzooverre is er inderdaad verband tusschen de radicale kritiek, of het radicaal worden der kritiek en de redelijke opvatting der Christelijke geloofsleer. Zoolang de kritiek nog een historisch objectief gegeven onaangetast laat, dat als inhoud en uitgangspunt voor godsdienstige voorstellingen kan dienst doen, zal de behoefte aan een zuiver wijsgeerige fundeering van het geloof en zijn inhoud zich nog niet sterk doen gevoelen. Eerst als de kritiek radicaal geworden is en ook zichzelve gekritiseerd heeft zal ze tot bezinning komen. Zoo is er wel verband te zien tusschen BOLLAND'S radicalisme inzake de Nieuw-Testamentische kritiek en zijn wijsgeerige doordenking van het dogma, al is dat verband dan juist andersom, als men wel eens meent. In BOLLAND, die kritikus was, maar meer dan kritikus alleen, is de kritiek zich van haar onvermogen bewust geworden om den zin der traditioneele voorstellingen te begrijpen. Dat doet de rede. En ook die kwam in hem aan het woord. Zoo is BOLLAND het resultaat en de aanvulling der moderne theologie, waarmede zij in redelijke theologie overgaat. Hij deelt echter deze positie met een anderen superieuren geest, die naast hem, maar evenals hij afhankelijk van HEGEL, op zijn wijze denzelfden overgang maakte, den meer theologisch gevormden en vooral artistiek aangelegden Dr. H. W. PH. E. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA, van wien de vrijzinnige theologie evenmin heeft willen leeren als van BOLLAND.

De Religionsphilosophie was een van de eerste werken van HEGEL, die BOLLAND opnieuw uitgaf, en het eenige waarbij hij een commentaar begon te schrijven, waarvan slechts het eerste deel het licht zag. Hier kon nu de theoloog lezen, wat de godsdienst in haar wezen is, hoe verschillende typen in de rede liggen en toch door hun eenzijdigheid onbevredigd moeten laten tot eindelijk de hoogste vorm, het Christendom — door Bolland niet

meer de absolute godsdienst genoemd — in het Protestantisme den overgang maakt tot de (absolute) „Religion der reinen Vernunft". Hier wordt de verhouding doordacht van religie en philosophie, van dogma en kritiek, van gevoel en voorstelling, van cultus en persoonlijke vroomheid en van zooveel meer nog, waarmee het reflecteerende verstand verlegen zit. Hier was te leeren hoe het zondebesef in de rede ligt evenals de liefde Gods, en beide niet slechts subjectieve illusies zijn. En BOLLAND met een keur van citaten of toevoegsels van eigen hand verduidelijkte, vulde aan, of veranderde. Hier had men het bewijs voor oogen, dat toen het verstand den godsdienst had weggeredeneerd, hij door de philosophie was bewaard geworden. En al mocht dan stichtelijkheid het doel der wijsbegeerte niet zijn, met ontroering ontving hier de intellectueel in de strenge taal des begrips, een inhoud voor en een bevestiging van zijn religie, waarop hij niet meer had durven hopen. Doch slechts voor hen, bij wie de liefde voor de waarheid in eerste en laatste instantie beslist, en die, kritisch gevormd, alle voorstellingen als onhoudbaar hadden moeten opgeven, was deze speculatieve philosophie een openbaring, die uit het niets der kritiek het al der werkelijkheid weer opwekte. Wie nog aan welke voorstelling ook zijn religieus leven onverbrekelijk verbonden achtte, kon aan uitspraken als deze, dat alle Religion aan haar positieven inhoud haar Irrtum heeft niet heenkomen. en hen moest deze philosophische religie een intellectueel surrogaat toeschijnen. De stelling, dat BOLLAND met zijn Hegelsche methode den godsdienst eenvoudig in wijsbegeerte oploste, is dan ook herhaaldelijk met nadruk uitgesproken, ondanks de weerlegging, die HEGEL zelf daarvan gegeven had. Van oplossen, waarbij de betrokken denkbaarheid zonder meer verdwijnt, is hier natuurlijk geen sprake. Dan eerder van wat in de zuivere terminologie opheffen heet, en waarover men in de Logica lezen kan. Maar de overweging, dat een wijsbegeerte, waarin de godsdienst dan opgelost heet te zijn, toch wel een zeer bijzondere wijsbegeerte zou moeten wezen, had toch wel een oogenblik de afwijzende houding mogen bedwingen en tot kennisneming nopen. Doch ook HEGEL'S verzekering, dat godsdienst en wijsbegeerte denzelfden inhoud hebben en slechts in den vorm verschillen, wekte verzet. Tegen de „gevoelvolle voorstelling" der waarheid, die tegenover de formuleering in de taal des begrips toch het meer aanvankelijke heeten moet, werd protest aangeteekend. Ten onrechte. Want wat ligt eigenlijk meer

voor de hand, dan dat wijsgeerig begrijpen, daar waar het zich in beweging zet en alles aan zich onderwerpt, ten slotte bij zich zelf weer uitkomen moet en aan zich zelf het laatste woord gunnen! Het protest was dan ook niet zoozeer van toepassing op den overgang van den godsdienst naar de philosophie in het hoofdstuk over den absoluten geest, maar tegen de geheele methode gericht, die de werkelijkheid als de zich zelf ontvouwende rede begrijpende, geen grond vond om een voor haar ontoegankelijk gebied daarnaast te veronderstellen, waar dan de religie en haar object zouden liggen. Het principieele verschil tusschen BOLLAND'S opvatting en die van de meerderheid der vrijzinnige theologen ligt dan ook, zooals gezegd, hierin, dat BOLLAND (en de zijnen) bij alle denken, dat dien naam hebben mag, over wat ook, de logica als normatieven grondslag erkent, dus logisch is, en de anderen in de gegevens der psychologie aanleiding vinden tot het aannemen van een alogisch gebied, waarop dan de godsdienst zou thuisbehooren, althans ontspringen. Hoe daarover redelijk dan nog iets te zeggen valt, is niet duidelijk.

Doch hoe dat zij, dit waren en zijn de bezwaren tegen de redelijke doordenking van godsdienst en philosophie in hare wederzijdsche verhouding. Er was er echter nog een, van geheel anderen aard, doch niet minder gewichtig. Bedoelt de spreker, die het dogma doorziet, als hij het uitspreekt niet iets geheel anders dan degene, die zonder theorethische bezinning het aanhoorende, er onder verstaat, en gaat dat niet gelijken op opzettelijke misleiding? De wijsgeer kan hierop antwoorden, dat het verschil in deze van minder belang is dan de eenheid, en dat bovendien de godsdienst zelf naar weten moet, hoe ze met het verkregen inzicht in de praktijk zal handelen. Maar dat neemt het conscientiebezwaar niet geheel weg en de tegenwerping pleit voor de eerlijkheid van hen, die, wijsgeerig de dubbelzinnigheid als noodzakelijk begrijpende, toch weigerden bewust te zeggen, wat zij wisten, dat hun hoorders anders moesten opvatten. Toch was het probleem op die wijze niet zuiver gesteld. Veeleer was de moeilijkheid hoe de evangelieprediker zijn opvatting van de traditioneele gegevens zou uitspreken zonder de evangelieprediking in een philosophische verhandeling te laten ontaarden, een moeilijkheid die geen theoretischen maar een practische oplossing vereischt.

Al die bezwaren waren begrijpelijk en niet geheel weg te ruimen zoolang men de geldigheid der leer van zuivere rede niet inzag.

De niet in redelijkheid geschoolde theologie zal altijd in den waan verkeeren, dat een redelijke doordenking van den godsdienst slechts aan den objectieven kant daarvan recht laat wedervaren, maar den subjectieven veronachtzaamt en naast dit intellectualisme, dat haar slechts in de tweede plaats belang inboezemt voor de sfeer van het subjectieve gevoel een afzonderlijke behandeling noodig achten. Ze meent al vóór de bestudeering der logica te weten, wat de rede is, en komt tot het begrip van hare absolute, sub- en objectiviteit insluitende geldigheid niet toe. Haar zeggen die citaten van de grootste denkers van voortreffelijke dogmatici, niets. Het is alles intellectualisme! En of HEGEL nu al zegt dat de Religion nur im Gefühl ist, en BOLLAND dat uitvoerig bevestigt, helpt niets, omdat zij ook het Gefühl begrijpen en zelfs daarover aan de rede het laatste woord gunnen. Redelijkerwijs is ook niet anders te verwachten. De godsdienstige mensch, de in zijn godsdienst ook bevrediging vindende mensch, heeft dáárin zijn philosophie en heeft aan *de* philosophie geen behoefte. Dat is ook niet noodig, en BOLLAND had als wijsgeer groote waardeering voor den godsdienst en als mensch eerbied voor eerlijke godsdienstigheid. Daartegen heeft hij ook nooit een hard woord gericht. Maar van de *wetenschap* van den godsdienst, van de theologie eischt hij, als van alle faculteiten, dat ze zich op haar wetenschappelijkheid wijsgeerig bezinnen zou. En daarover kon hij wel eens harde woorden spreken.

Intusschen, de commentaar in 1901 uitgegeven, was meer een boek voor de mannen van het vak. Daarna verschenen verhandelingen, die een plaats kregen in de Zuivere Rede en hare Werkelijkheid. Een vluchtige blik op den inhoudswijzer doet al zien, hoe belangrijke plaats ook hier aan den godsdienst is ingeruimd. ,,De Geest van het Hoogere" bevat een middenstuk, waarin de verschillende typen van godsdienst philosopheerend, dat is schematizeerend, worden doordacht, maar daarvóór wordt de verhouding van philosophie en godsdienst in het algemeen, daarná de verhouding meer bepaaldelijk tot het Christendom behandeld in bewoordingen, die als prachtig specimen van het door BOLLAND geschapen wijsgeerig Nederlandsch klassiek mogen heeten, en zoo niet stichtelijk, dan toch verheffend werken. Deze denker, die had begrepen, dat in de categorie van het verhevene de kunst in den godsdienst overgaat, toonde, bewust en onwillekeurig, in woord en houding, dat die verhevenheid na in het vervolg niet verlaten

wordt, maar ongenoemd en onopzettelijk blijft mededoen. Maar wat evenmin eenzijdiglijk wordt buitengesloten is de nuchterheid der verstandelijke kritiek: ,,in een waarlijk wijsheidlievend denken lossen het geloof zonder meer en het ongeloof zonder meer zich op in een geloovig ongeloof en ongeloovig geloof van het redelijke, dat is billijke, begrip." Tot dat begrip mag de godsdienst nog niet zijn toegekomen, ze is er toch allerminst van verstoken. In den vrome ziet de wijsgeer den mensch, die hem het naast staat. ,,Onbevredigd in de gegevens en gebeurlijkheden der zicht- en tastbare werkelijkheid gaan de vrome en de wijsgeer beiden uit tot den vrede en de vrijheid van het onzienlijke ware, dat geen einde neemt; in godsdienst en wijsbegeerte bevrijdt de geest zich van de uitwendigheid en gevolglijke beperktheid zijner geschiedenis en van het zinlijke element . . . en hij is zoodoende godsdienstig in gemoedelijke verheffing tot het nog voorgestelde wezen, wijsgeerig in de tot zichzelve komende redelijkheid van het zuivere begrip." Maar dat wijsgeerig inzicht is niet voor iedereen en zoo wordt de godsdienst de waarheid voor allen, voor de velen, tot wie dan zij zich gerekend zien, die van een wijsgeerig doordenken van de godsdienst niet willen hooren. Het odium, dat op alle Hegelsch-Bollandsche philosophie ligt, is de pretentie van de ware of juiste methode te zijn of te hebben en de onweerstaanbaar in haar levende drang om van anderen, 'opinies' het betrekkelijk recht en de betrekkelijke gebrekkigheid te doorzien en ze zoo onder zich te subsumeeren. De wetenschappen gevoelden zich te voren als onafhankelijke leden van een federatie, nu werden ze alle, en naar hun wezen, hun wetenschappelijkheid, beoordeeld en in een onderlinge verhouding gedacht, waarover de vakkundige als zoodanig incompetent zou zijn mede te spreken. BOLLAND's beruchte boutades zouden hem gauw vergeven zijn, als deze adder niet altijd onder het gras gevoeld was. Ook de wetenschappelijke wereld is een wereld, is ,,van deze wereld."

Daarbij kwam nog, dat de vrijzinnige theologen BOLLAND moesten misverstaan. Zijn praegnant woordgebruik eischte bijzondere aandacht, die er niet immer aan geschonken werd. Als BOLLAND van den godsdienst spreekt, in tegenstelling met de wijsbegeerte, dan denkt hij aan den godsdienst in den strengen zin van het woord, die gelooft zonder meer, en aan wetenschappelijke kritiek, gezwegen nog van wijsgeerig begrijpen, niet is toegekomen. Het Protestantisme valt daar niet meer geheel onder. ,,Het Protes-

tantisme is aan het Christendom de doorloopend onvaste phase van ontkenning, die tevergeefs positief tracht te worden,"[1]) omdat daarin de rede, zij het aanvankelijk als kritiseerend verstand rechtens weerspreekt, en het kan daarom de overgang worden tot een zichzelf begrijpen van den religieuzen geest. Het is in zekeren zin geen godsdienst meer, want het is geen godsdienst zonder meer. En ook met geloovigen bedoelt BOLLAND in zulk verband niet religieus aangelegde naturen, maar menschen wier godsdienstig leven nog door geen verstandskritiek wordt verontrust.

Dit neemt niet weg, dat hij tegen de vrijzinnige theologie bezwaren had en die, als altijd, uitsprak op een wijze, die aan aanmatiging deed denken. Een aanmatiging echter, die ,,in de rede ligt en slechts in betrekkelijke redeloosheid kan worden geweerd of onderdrukt."[2]) Zum Glauben ist man nicht Philosoph, placht hij met SCHOPENHAUER te zeggen. Hij wilde begrijpen. En zeker niet in de laatste plaats het Christelijke dogma. Hij legde er den zin van bloot, en nam tegelijk het in bescherming tegen de vlakke verstandsnuchterheid. En dat was toen iets nieuws. De moderne theologie had gehoorzaam aan de uitspraken der wetenschap de Hegelsche interpretatie der gegeven werkelijkheid voor aprioristisch geknutsel gehouden en wat van die zijde gezegd was, vergeten. BOLLAND droeg het op zijn wijze opnieuw voor. Over de triniteit, den zondenval, de erfzonde, verlossing en wedergeboorte sprak en schreef hij telkens weer met een waardeering, bijna had ik gezegd: eerbied voor den diepen zin dezer dogma's, die — mirabile dictu — oppositie wekte bij de theologen, die met het grootste deel daarvan niets wisten aan te vangen. En de kroon werd op dezen arbeid gezet door wat hij over den Jezus Christus der evangeliën gezegd heeft. Want wat voor de historische kritiek onhoudbaar of hoogst onzeker was gebleken werd door en voor het begrip volkomen gerechtvaardigd en in ,,het lijden en sterven van Jezus Christus" valt op ditzelfde onderwerp, dat zoo vaak door het ontleedmes van den kritikus was gehavend nu ook het licht der begrijpende en hoogelijk waardeerende wijsheid. Doch wie nog bevangen is in het vooroordeel, dat de eenige juiste opvatting der Christelijke overlevering de historische is, acht deze interpretatie een intellectualistisch spel en misschien zelfs oneerlijk. Want de Christelijke

[1]) Bolland, zuivere Rede II p. 725.
[2]) Bolland, zuivere Rede, II p. 728.

denkers hebben 't geen de philosophie nu in het dogma leest, er nooit in gezien en voor het historisch besef is de beslissende vraag: „hoe hebben de Christenen zelf hun leer bedoeld?" Dat vroegere geslachten de waarheid, die nu begrepen wordt, trans nebulam hebben kunnen zien, wordt dan eenvoudig vergeten. Het Christendom wordt evenmin als iets anders —en ziedaar weer een opzienbarende uitspraak van BOLLAND — naar zijn wezen uit zijn origo gekend, maar voornamelijk uit zijn principe, dat in het hoogtepunt van zijn ontwikkeling het zuiverst aan het licht komt. En ook moet men, om een bepaalden vorm of gestalte van den geest te begrijpen, zelf daarin niet meer bevangen, doch er boven uit gegroeid zijn, om er dan een wijsheid in te herkennen, die aan de in die sfeer levenden zóó niet kon bewust worden. De wijsgeer van nu weet beter, wat het Christendom is en was, dan de „geloovigen" van vroeger of later tijd zelven. En al was het dan niet de taak der Religionsphilosophie om op haar beurt nu nog eens weer een leer of dogma te formuleeren, ze had toch wel een meer inhoudsvol resultaat dan de historische kritiek, die slechts tristes débris had overgelaten.

BOLLAND zelf heeft zich ook geen illusies gemaakt ten aanzien van den invloed, die van hem onmiddellijk zou uitgaan. In „de Krisis in den godsdienst" toont hij wel aan, dat het Christendom in Europa terrein verliest, maar dat de wijsbegeerte het zou kunnen vervangen of weder tot heerschappij brengen, heeft hij nooit verondersteld. De wijsgeer, wien men verweet alles en bizonderlijk de godsdienst in wijsbegeerte te willen oplossen, heeft uitdrukkelijk verklaard, dat het verdwijnen van den godsdienst een ramp was, die de beschaving op een lager peil doet terugzinken, en waartegen de vooruitgang op ander gebied niet kan opwegen. En dat niet, omdat de godsdienst wel eenig nuttig effect zou hebben en de menschen binnen zekere perken houden, maar omdat in de godsdienst de menschen het hoogere beleven, inderdaad beleven, en niet slechts wanen te beleven. Met den rationalist zag hij, dat de godsdienst noodig is. Maar terwijl deze hem slechts als nuttigen waan laat gelden is hij overtuigd van hare hooge waarde en betrekkelijke onontbeerlijkheid zelfs voor den wijsgeer. Geen wijsgeer, wien de philosophie meer is dan een intellectueel spel, die niet met het wezen van den godsdienst als religieuse geesteshouding zich blijvend verwant zal gevoelen. BOLLAND zelf allereerst. Er is onmiskenbare overeenkomst tusschen de zelfverloochening van den

vrome tegenover God en het laten gelden van wat in de rede ligt met afzien van eigen voorkeur of voorliefde door den wijsgeer. En het offer van persoonlijke geneugten of wenschen vindt zijn parallel in het offer van eigen toevallige opinies en illusies, waartoe de wijsbegeerte noopt. Paulus zegt, dat niet meer hij leeft, maar Christus leeft in hem, en BOLLAND zal zich beijveren om aan te toonen, dat het de rede zelf is, de godmenschelijke rede, die zich in het zuivere denken ontvouwt, en gelijk de vrome weet, dat hij van God niet verlaten is, zoo weet de wijze, dat zijne wijsheid niet buiten de Idee ligt. Ze hebben de gehoorzaamheid van en den eerbied voor het hoogere gemeen. Ze zijn beiden bekeerd van hun subjectivisme tot het ware aan alle objectiviteit dat ook hun eigen wezen is, en zien nu alles voortaan van uit dat wezenlijke centrum, sub specie aeternitatis. Ze weten beiden op hunne wijze van de vluchtigheid van al het bestaande, maar tevens van het eeuwige, dat daarin zich openbaart, en de wijsgeer, die de verzuchting slaakt, dat we een klagelijk geslacht zijn, spreekt op zijne wijze van de zonde, terwijl hij in de beleefde verlossing tot zijn diepe vreugde de ware menschelijkheid hervindt, die het kindschap Gods is. Voor beiden geldt de souvereiniteit van God, die aan alles het leven en den adem geeft en ontneemt. Christus, dien wij kennen naar den geest, die gisteren en heden en in alle eeuwigheid dezelfde is, Christus is voor den een zoowel als voor den andere het vleeschgeworden Woord, de weg, de waarheid en het leven. En de Heilige Geest, die den vrome doet zeggen: „Abba, Vader", is dezelfde als de geest der waarheid, die ons in alle waarheid leiden zal.

Dezelfde én niet dezelfde. Identiteit in differentie. Maar als overal is ook hier het doen verstijven van de verschillen het werk van het houterig verstand en het begrijpen van de vervloeiing het voorrecht der rede. Daarom komt haar als de meerdere het laatste woord toe, als er wijsgeerig gesproken wordt, ook over de godsdienst. Zij vereenzelvigt niet zonder meer, maar klooft het verwante ook niet met den bijl uiteen. Zij erkent, bij monde van o.a. BOLLAND, — hoe verwonderlijk en misschien aanvankelijk onaangenaam dat verstandelijk-wetenschappelijk gevormden toentertijd ook mocht aandoen — dat in de als bijgeloof terzijde geschoven godsdienst eeuwige waarheid wordt beleefd; en van den anderen kant, dat, al kan de wijsgeer onder geen enkelen positieven godsdienst worden ondergebracht, hij toch wel religieus kan, ja zelfs moet

zijn. Met kennelijke voldoening voor zichzelven heeft BOLLAND het waarheidsgehalte van den godsdienst ingezien. Er is een achtergrond van gemoedsleven in die telkens herhaalde opmerking over de menigte, die van het Christelijk geloof vervreemd, nu alle verheffing derven gaat. Die komt niet voort uit de hoogmoedige zelfgenoegzaamheid van den knappere, maar uit het begrijpend medegevoel van een verwanten geest. Er was bijwijlen in hem iets van de deernis, de goddelijke deernis met de arme worstelende menschenkinderen, zooals men die ook in het Evangelie vindt, maar ook van den eerbied voor het hoogere, dat in de wereld zich voltrekt, en in die menschen zich dan bewust wordt in verschillenden graad van zuiverheid. Hij was geen profeet in den zin van zedeprediker, al heeft hij menigmaal ook in deze richting voortreffelijke dingen gezegd, maar wel een profeet, die van het verhevene getuigde en door zijn tijdgenooten niet begrepen er zijn isolement gelaten voor droeg. Er waren ook andere kanten aan zijn karakter. Maar als de alles overheerschende eigenschap van dezen superieuren geest geweest is zijn onbegrensde liefde voor de waarheid, dan is de tweede — hieraan gelijk, had ik bijna gezegd — zijn gevoel van eerbied voor het verhevene.

BOLLAND heeft den godsdienst gekend, zijne uitingen en vormen bestudeerd en in het bijzonder van het Christendom een kennis bezeten, die hem stempelde tot vakgeleerde van beteekenis. BOLLAND heeft den godsdienst begrepen, zijne waarde ingezien, en hem in zijne wetenschappelijke eer hersteld. Hij is mede de afsluiting en opheffing geweest van de moderne theologie. BOLLAND, de philosooph, vond in de overwinning van het verstand door de rede bevrediging voor zijn denken én voor zijn religieuse behoeften. BOLLAND heeft de oplossing leeren vinden van vragen, die nu eenmaal niet door velen gesteld worden, en van dezen hebben de meesten zijn methode niet aanvaard. Maar die zijn leerlingen wilden zijn, hebben van hem, met veel meer nog geleerd den weg, welke leidt tot den vrede des harten, die alle verstand te boven gaat.

BOLLAND ALS DOCENT

DOOR

J. C. VAN ZELM.

BOLLAND herdenken als docent, als den, de studenten onderwijzende, professor, dàt kan ik niet: over zijne, aan studenten gegeven lessen, zou ik niet kunnen, niet mogen spreken, omdat ondervinding dienaangaande mij ten eenemale ontbreekt. Doch wat mij, en met mij zijn talrijke hoorders te Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage, Utrecht, Nijmegen en andere steden *niet* ontbreekt, dat is de herinnering aan zijne, buiten de Leidsche academie, gegeven colleges. Die herinnering geeft mij, als een dier hoorders, het recht BOLLAND te herdenken als docent. En terwijl ik dit woord neerschrijf, besef ik, dat het deugt... en niet deugt. Zeker: BOLLAND wàs docent, BOLLAND léérde, onderwéés immers studenten zoowel als de hoorders in de steden, waar hij college gaf. En toch... het woord 'docent', dat woord van vreemden oorsprong, is voor 't gevoel bezwaarlijk te verbinden met den naam van BOLLAND, van den man, die de wijsbegeerte Néderlandsch, zuiver Nederlandsch, spreken deed. BOLLAND als docent... 't is een te zwakke woordverbinding. De gestalte van BOLLAND wekt andere gedachten op, dan die met het woord docent of met het woord professor plegen saam te gaan. Nederlandsche woorden als leermeester, leermeester van zuivere rede, redemeester, dàt zijn de woorden, die de nagedachtenis van BOLLAND waardig zijn.

Voor het nageslacht kan het een gelukkige omstandigheid worden genoemd, dat het BOLLAND als redenaar eenigszins kan leeren kennen

uit verschillende in druk verschenen redevoeringen. In de derde uitgave van Zuivere Rede en Hare Werkelijkheid zijn er enkele opgenomen [1]). Herlees daarvan b.v. de toespraak tot de stamverwante Vlamingen: ,,Het Nederlandsch als taal voor hoogere aangelegenheden des geestes", en ge wordt als 't ware weer gegrepen door BOLLAND'S hartstochtelijke, niets en niemand ontziende waarheidsliefde. Zijn gehoor ontzien, door de woorden zóó te kiezen, dat men zich niet zoude kunnen ergeren, dàt achtte BOLLAND beneden zich. ,,De nieuwsgierige, broeders," aldus sprak BOLLAND o.m., ,,is niet wijs. Ik wil daarmede niet zeggen, dat hij onwijs is op de wijze van den zot of den gek, maar dat hij van den zot iets heeft in zijne onnoozelheid. En Ulieden zeg ik als leeraar der waarheid, dat wanneer alleen de nieuwsgierigheid Uzelve naar deze plaats gevoerd heeft of gedreven, Gijzelve niet wijs, maar onnoozel, kinderlijk en onnoozel, zijt."

Zulke woorden klinken hard voor een, in zuivere rede ongeoefend, gehoor. Zij klinken vooral hard voor, en ergeren, . . . den nieuwsgierige als zoodanig.

Leermeester van zuivere rede, ,,leeraar der waarheid," zoo voèlde BOLLAND zich. En wie naar hem kwam luisteren, had zich te beschouwen als de leerling, die het woord der waarheid wenscht te vernemen. BOLLAND maakte het den menschen in 't begin niet gemakkelijk, zich als leerling te beschouwen. Bij de opening der Amsterdamsche colleges waren, behalve de talrijke getrouwe collegianten, uiteraard vele nieuwsgierigen, wien het minder om zuivere rede dan wel om den persoon van BOLLAND te doen was: men wilde 'hem' wel eens 'gehoord' hebben. Om het gehoor als 't ware te zuiveren van dergelijke nieuwsgierigen, gaf BOLLAND vaak onomwonden te kennen, hoe hij over hen dacht. Wanneer, na een of ander geestig gezegde van den redenaar, een dier ,,onwedergeboren gezichten" een natuurlijken lach liet weerklinken, terwijl een geestelijke glimlach oirbaar kon worden geacht,

---

[1]) Het Nederlandsch als taal voor hoogere aangelegenheden des geestes. Narede.
Het maatschappelijk vraagstuk en zijne slechte oneindigheid.
In den voorhof der schoonheid.
Het lijden en sterven van Jezus Christus.
De krisis in den godsdienst.
In den strijd om de waarheid.
Voor allen.

kon men er vrijwel zeker van zijn, dat de redenaar met een geweldige philippica den gang zijner rede onderbrak.

De eerste lessen van een nieuwen leergang waren merkwaardig in dit opzicht, dat BOLLAND op bewonderenswaardige wijze rekening hield, zoowel met de meerdere of mindere geoefendheid, die de spreker bij de oudere collegianten mocht vooronderstellen, als met de ongeoefendheid der nieuwe hoorders. ,,Nu doet zich," heeft BOLLAND volgens mijne aanteekeningen [1]) van de Amsterdamsche colleges den 19en November 1915 gezegd, ,,de moeilijkheid voor, dat het òf te gemeenzaam in de ooren klinkt, zoodat men meent er niets aan te hebben, òf te onverstaanbaar, zoodat men meent er niet vertrouwd mee te kunnen worden. Er moet als 't ware de diagonaal worden getrokken tusschen de volmaakte duidelijkheid en de volmaakte onverstaanbaarheid. Het is dus moeilijk, duidelijk te zijn en leerrijk in eenen."

In het trekken van die ,,diagonaal" was BOLLAND een meester. Zoo had een openingscollege dan ook tot gevolg, dat niet alleen vele hoorders, als nieuwsgierigen gekomen, hunne aanvankelijke weetgierigheid openbaarden door zich als collegiant te laten inschrijven, doch ook, dat de geestelijke behoeften der meest geoefenden bevredigd werden.

BOLLAND was er juist de man naar, zich rekenschap te geven van de moeilijkheden, welke het onderwijs in zuivere rede uiteraard en vanzelf medebrengt. Denk de *rede* als de eenheid, waartoe de denkbaarheden *gevoel* en *verstand* zich hebben te verheffen om er zich in op te heffen, dan is het te begrijpen, dat van het gehoor van den redemeester het aantal 'redelijke' menschen de minderheid, het aantal 'gevoels'- en 'verstands'menschen de meerderheid vormde. Het ligt in het begrip der rede zelf, dat het onderwijs in zuivere rede, noch eenzijdig den nadruk op den gevoels-, noch eenzijdig op den verstandsfactor heeft te leggen, doch zoowel gevoel als verstand heeft te verheffen tot het redelijke inzicht, waarin gevoel en verstand beide als factoren zijn te onderkennen en te erkennen. Wijl een typisch gevoels- en een typisch verstandsmensch als min of meer geaccentueerde eenzijdigheden in levenden lijve zijn te qualificeeren, komen de bezwaren tegen het onderwijs n zuivere rede van twee kanten: BOLLAND'S redevoeringen prik-

[1]) In die aanteekeningen is zoo getrouw mogelijk het gesproken woord vastgelegd. De geciteerde aanhalingen worden in 't vervolg gewoonlijk met den datum aangeduid.

kelden den gevoelsmensch, inzooverre deze daarin de 'koude' verstandigheid van het scherp onderscheidende denken onderkende; zij ergerden den verstandsmensch, inzooverre deze door de 'warme' gevoeligheid in de redeneering onaangenaam getroffen werd. Zoo is het alleszins begrijpelijk, dat BOLLAND, in weerwil van de onovertroffen wijze, waarop hij les gaf, door velen niet begrepen werd, niet begrepen kòn worden. En zoo is het ook niet te verwonderen, dat over BOLLAND's onderwijs de wonderlijkste 'op'- en 'mis'vattingen heerschten en . . . nòg heerschen.

BOLLAND was gevoelsmensch — zeker: BOLLAND zou het niet ontkennen: ,,Men moet er den wijze niet op aanzien, dat hij zonder gevoel is. De ware wijsheid is van gevoel vervuld, . . . vervuld van verhèlderd gevoel" (2 Febr. 1918). — ,,De gelijkmoedigheid van de wijsheid is de gelijkmoedigheid, die overal iets van voelt en voelen kan en zelfs vijanden niet geheel ongelijk kan geven." (8 Febr. 1918). — ,,Het gevoel van ons is in hoogsten aanleg zeer duidelijk geestelijke werkelijkheid, die aldoor voorondersteld blijft in de wijsheid zelf. We moeten de waarheid echter niet blijven voèlen, we moeten ze leeren bedenken en begrijpen." (8 Febr. 1918).

Bolland was ook verstàndsmensch — zeker: Het verstand is immers de kennis des onderscheids. BOLLAND allerminst kon men het vermogen ontzeggen, dat hij 'iets' van 'iets anders' niet zoude onderscheiden: het was zelfs zoo groot, dat BOLLAND onderscheid stelde, waar de verstandsmensch zelf geen onderscheid vermocht te onderkennen.

Doch . . . . BOLLAND was méér dan gevoels-, méér dan verstandsmensch: BOLLAND was, als bewust rédelijk mensch, gevoels- en verstandsmensch in eenen. Vandaar dat zijn onderwijs geen onderwijs was in den verstandelijken zin van het woord: het was méér dan kennis aanbrengen, het beoogde méér dan eenzijdige intellectueele ontwikkeling. Onderwijs op zichzelf is een eenzijdigheid. Onderwijs is niet zonder het àndere van zichzelf. En als dat àndere van het onderwijs een naam zal hebben, wat zal dit dan anders zijn dan opvoeden. En of men nu bij het woord onderwijs aan lager, middelbaar dan wel aan hooger onderwijs denkt, de opvoeding laat zich niet buitensluiten. Ook niet bij het hooger onderwijs? Tenzij men zich tevreden zou stellen met het aanbrengen van kennis zonder meer, dan zou voorzeker het element der opvoeding niet tot zijn recht komen. Doch zoodra het hooger onderwijs vergezeld gaat met de, zij het ook niet opzettelijk bedoelde, poging

den geest van wetenschappelijke nauwlettendheid te wekken, is het niet zonder het àndere, zonder dat element van opvoedkundige beteekenis. BOLLAND nu heeft het hóógste onderwijs, het onderwijs in zuivere rede, niet gegeven, niet kùnnen geven, zonder de in de rede liggende poging de menschelijkheid zijner hoorders te veredelen. ,,Wat doet ge," vroeg BOLLAND zijnen hoorders in het Amsterdamsche college van 28 Januari 1916, ,,wat doet ge in de redecolleges?"

,,Daarop laat zich," vervolgde BOLLAND, ,,om te beginnen antwoorden, dat de mensch niet bij zijn beroep alleen leeft. De meesten hebben wel te leven vàn hun beroep. Inzooverre we *van* ons beroep leven, hebben we ook *voor* ons beroep te leven, ja, met eenige hartstochtelijkheid zelfs. Wat is hartstochtelijkheid anders dan uitsluitendheid van belangstelling. Zonder hartstochtelijkheid wordt niets grootsch gewrocht. Hartstochtelijkheid is concentratie van belangstelling. Daarmee is al gezegd, dat ik geen pleitbezorger zou willen zijn van een verwaarloozing van beroepsplichten. Het spreekt vanzelf, dat we, *van* ons beroep levend, *voor* ons beroep te leven hebben. De belangstelling voor een uitsluitend maatschappelijke aangelegenheid vindt men echter te eng. Niemand ontgaat aan de gedachte, dat hij, lang genoeg met iets bezig zijnde, zich in een engen kring bewogen heeft. Dit wil zeggen: *Ieder heeft behoefte aan bevrijding*. We hebben den plicht ons in dienst te stellen van datgene, waardoor wij in ons levensonderhoud kunnen voorzien. Dat beteekent tevens *onvrijheid*".

,,Het is een soort van weelde om zonder bijgedachten aan maatschappelijk nut te vragen, hoe we te denken hebben over de ware werkelijkheid, de werkelijke waarheid. We bevrijden ons van de dagelijksche behoeften, niet meer om overtuigd te worden op de wijze van de geloofsartikelen, maar zoo, dat we vragen op de wijze der begrijpelijkheid. We vragen om vermeerdering, verheldering van begrijpelijkheid. *We leeren*, goedwillig luisterend, *ons vrijmaken van den leermeester*. We geven ons gevangen aan den spreker, die daartegenover de bedoeling stelt om ons vrij te laten heengaan. Leidslieden heeft men in de zaal van zuivere rede niet, maar wel voorlichters".

,,Als, zoo kan men vragen, er in de zaal van zuivere rede maar geredeneerd wordt, is dat dan niet anders dan woordenspel? . . . Bij het geringste spel hebben we altijd te denken aan bevrijding, aan vrijheid. Dat is de zin van het geringste kinderspel, dat is ook

de zin van deze samenkomst. Spelen is bezig zijn, werkzaam zijn, maar ongedwongen. Het wóórdenspel is het géestelijkste spel, dat er gespeeld kan worden: het is het spel der rede met zichzelf. Wij leggen ons niet vast aan eenige formule. We leeren ons als 't ware bevrijden van alles, waaraan we tot dusver hebben gehangen. Het is het spelen der rede met zichzelf, der rede, die zich vrijmaakt van vóóroordeelen, die tot vooróórdeelen zouden zijn geworden in het verstandige leven.... Wie kan zeggen, dat zijn vóóroordeel nooit verstijfd is geworden tot een vooróórdeel! Wie zal het niet vastloopen in eigen bedenkselen gering noemen! Men bedoèlt met woordenspel een spel met zinledige klanken. Het wáre, het zuiver géestelijke woordenspel: wat is het *woord*, waarmee wordt gespéeld, wat is dat anders dan datgene, wat getuigt van onze menschelijkheid! Neem het *woord* weg, en er blijft van den mensch de dierlijkheid over. Bóven de dierlijkheid gaat de menschelijkheid uit in het *woord*. De léér van het woord is de leer, waarin de werkelijkheid aan de ommezij komt van eigen donkere natuurlijkheid. Door *niets* laat de menschelijke natuur zich zóó verhelderen als door het ware woordenspel."

BOLLAND'S onderwijs was onderwijs in zelfkennis die wereldkennis, in wereldkennis die zelfkennis is. Voor BOLLAND was geen moeite te veel, om de waarheid, die zich door en in het woord van zuivere rede openbaarde, door zijn gehoor mede te doen beleven. „We bedoelen tot ons zelf te komen in het licht der eeuwigheid. We beleven een verpoozing, die we, gelijk de Heilige Schrift, een verademing zouden kunnen noemen. Genot is bevrediging, die met zinnelijkheid is aangedaan. Hier is verademing te beleven, die tot gelatenheid stemt in het leven, gelatenheid die men niet eens meer berusting kan noemen. In berusting klinkt nog na verzet. Hièr komen we, niet om te leeren berusten, maar om te begrijpen." (25 Januari 1918).

Het luisteren naar BOLLAND vorderde meer dan passief aanhooren, 't eischte een zeer actief mededenken. De begripsontwikkeling, welke BOLLAND als 't ware vóórdeed, bracht mede de inspanning van den hoorder om eigen begrip te ontwikkelen. Wie dan ook begreep, dat begripsontwikkeling niet is zonder de niets ontziende kritiek van eigen begrip, beleefde een innerlijke bevrijding door en in de waarheid zelve, welke zich in en als begrip kenbaar maakte. Zoo iemand dan mocht — als ik mij zoo eens mag uit-

drukken — BOLLAND zeggen wat hij wilde: men wist, dat BOLLAND, al mocht de schijn ook vaak tegen hem zijn, niet kritiseerde op de wijze der gelijkvloersche verstandelijkheid, maar om het gekritiseerde met eigen tegenstelling te vervolledigen tot het ruimere, wijl beide omvattende, begrip en zoo de plaats aan te wijzen in den begrippencyclus. Zoo heeft ook de wetenschappelijkheid, gelijk elke factor van het menschelijke denken, het zich moeten getroosten, door BOLLAND gekritiseerd te worden. Het is heel 'natuurlijk', dat iemand, voor wien de wetenschap àlles is, van BOLLAND diens kritiek niet kon dulden, omdat hij meende, dat BOLLAND de wetenschap geen recht liet wedervaren. Doch het lag geenszins in de bedoeling van BOLLAND'S onderwijs aan een denkbaarheid, welke ook, niet de eer te geven, die haar redelijkerwijze toekomt. ,,Onze wiskunde en onze geschiedenis," zei BOLLAND den 24en Maart 1912, ,,zijn de twee zuilen van de Europeesche geestelijke grootheid. De wiskunde maakt de natuurkunde mogelijk. De geschiedenis is de doorvorschende feitenkunde." ,,Zonder de ontwikkeling van de ervaringswetenschappen zou de wijsbegeerte niet veel verder zijn gekomen dan ten tijde der Ouden. Dat heeft HEGEL reeds gezegd." (8 Oct. 1915). ,,Wetenschappelijk zijn alle menschen, inzooverre zij de verschijnselen zakelijk beredeneeren, ze proefondervindelijk en berekenend nagaan." (31 Oct. 1913). ,,De wetenschappelijkheid is niet een bepaalde kunde, 't is een toestand van den geest. 't Is de nauwlettendheid, die men kan betrachten zonder te doen aan een bepaalde wetenschap. Doch wetenschappelijkheid is niet àlles. Wetenschappelijk spreken is objectiveerend spreken. Wijsgeerig spreken is *niet* objectiveerend spreken: het is een inkeer tot zichzelf en méér dan wetenschappelijk." (20 Oct. 1916). — ,,Als men philosophisch onderwijs geeft, onderwijst men *niet* een wetenschap. Het philosophische onderwijs gaat de wetenschappelijke geleerdheid te buiten: de geest van nauwlettend onderscheiden is in wijsgeerigheid voorondersteld." (4 Dec. 1919).

BOLLAND'S onderwijs was daarvan dan ook een voortdurende demonstratie. Het te buiten gaan der wetenschappelijke geleerdheid wil juist zeggen, dat in het onderwijs van zuivere rede de wetenschap en haar zin voor proefondervindelijk onderzoek als factor mededoet. Men beseft gewoonlijk niet, dat men ook ,,in zichzelf kan experimenteeren". (31 Oct. 1913). — ,,Logisch redeneeren," zei BOLLAND den 6en Maart 1914, ,,is een soort van ex-

perimenteeren. De proefneming is niet aan de zuivere redeneering weg te denken. En van den anderen kant wordt geen experiment te werk gesteld zonder een of andere voorstelling of hypothese, die dus voorafgaat. Redeneeren als zoodanig noch proefondervindelijkheid bestaan op zichzelf: de logica staat meer onder het teeken van het a priori en de natuurwetenschappelijke proefondervindelijkheid onder het teeken van het tegengestelde." (6 Maart 1914).

Wie BOLLAND's colleges langen tijd heeft gevolgd, kan hebben opgemerkt dat BOLLAND over zijn grooten voorganger HEGEL steeds met piëteit sprak. Die piëteit uitte zich o.m. hierin, dat bij verschillende gelegenheden wel HEGEL's woorden met instemming werden geciteerd, doch dat men zelden, als ik 't zoo eens noemen mag, aan- of opmerkingen te hooren kreeg. ,,KANT sprak," zei BOLLAND eens den 4en October 1912, ,,van de deductie van verstandsbegrippen. HEGEL richtte zich naar Kantische spreekwijze en sprak van deductie, waar hij ontwikkeling bedoelde." — ,,De eerste afdeeling van de leer van den persoonlijken geest," aldus den 19en October 1912, ,,werd door HEGEL psychologie genoemd met de bedoeling te spreken over den afzonderlijken mensch. HEGEL was aan het woord psychologie gebonden, ten einde door zijn tijdgenooten beter te worden begrepen." Dergelijke uitingen wijzen m.i. met groote stelligheid op BOLLAND's streven naar verzuivering van HEGEL's uitdrukkingswijze, om, met de middelen van eigen tijd, in den geest van zuivere rede onderwijs te geven. Voor BOLLAND was het een vanzelfsprekende zaak, dat men een eeuw ná HEGEL met HEGEL zonder meer niet kon volstaan, en dat de middelen van de 20e eeuw — denk b.v. aan de ontwikkeling van verschillende wetenschappen — eischten, dat 'hetzelfde' 'anders' herzegd moèst worden. Zoo is het begrijpelijk, dat BOLLAND in een van zijn colleges heeft kunnen zeggen: ,,Al mag HEGEL voor onzen tijd verouderd heeten, het beginsel door hem uitgewerkt is onsterfelijk." (4 Oct. 1912). Zoo geeft BOLLAND zijnen grooten voorganger tegelijk de eere, die hem toekomt. Belangwekkend is, om de verhouding van BOLLAND tot HEGEL te verstaan, de rede eens te herlezen, die BOLLAND den 25en Sept. 1906 tot opening van zijne colleges te Amsterdam heeft uitgesproken. (,,Voor allen," Z. R. W.[3] blz. 1193—1296). BOLLAND's piëteit jegens HEGEL heeft hem m.i. weerhouden in de colleges HEGEL's uitdrukkingen te

kritiseeren, wijl de 'methode' niet is ,,op zij te zetten door verwijzing naar zonderlinge gezegden, of ook naar misgrepen, die nooit veel meer kunnen bewijzen, dan dat HEGEL in 1825 met de middelen van 1825 heeft gedacht en gesproken." (Uit: ,,Voor allen".) Hoezeer men het ook jammer moge vinden, dat BOLLAND de verhouding van eigen arbeid tot dien van HEGEL niet op uitvoerige wijze heeft besproken, toch kunnen wij het niet genoeg waardeeren, dat zijn onderwijs — en hierop komt het toch aan — van den Hegelischen géést was doortrokken. Zijn onderwijs bedoelde de leerlingen tot zelfstandige denkers te ontwikkelen. Om de wáárheid alleen gaat het, en wijl de waarheid zich in geen enkele bepaaldheid, in geen enkelen zin gevangen geeft, is het nimmer BOLLAND'S bedoeling geweest, dat men slaafsch zou hangen noch aan het door hem noch aan het door HEGEL gesproken of geschreven woord, wat echter niet wil zeggen, dat de uitdrukkingswijze niet door de groote denkers beinvloed zou zijn. BOLLAND heeft zijn leerlingen in Hegelischen zin leeren denken maar met BÒLLAND'S accent: BOLLAND heeft als 't ware den Hóllandschen stempel gedrukt op de táál van zuivere rede.

BOLLAND als 'docent': dan denkt men ook aan zijne alzijdige belangstelling in het geestesleven van onzen tijd. Op welk onderwerp BOLLAND ook het licht der rede liet vallen, of het de theosophie, de vrijmetselarij, den oorsprong van het Christendom dan wel GOETHE'S Faust betrof, geene bewering werd geuit zonder dat ze gestaafd werd door een overvloed van citaten, die, behalve van zijn enorme belezenheid, getuigenis aflegden van zijn zin voor ,,doorvorschende feitenkunde". Bewonderenswaardig was de wijze, waarop BOLLAND er in slaagde zijn gehoor te oriënteeren in de veelheid van gegevens en levendige belangstelling voor het gegeven onderwerp te wekken.

Na BOLLAND'S heengaan werd in vele, aan de nagedachtenis van den redemeester gewijde, artikelen ook diens onderwijs herdacht. Laat ik eindigen met enkele woorden daaruit aan te halen. Zoo schreef wijlen Dr. J. M. FRAENKEL in De Amsterdammer, weekblad voor Nederland:

,,Laat ik mij herinneren hoe de Redemeester optrad, de volmaakte redenaar dien ik, die vele goede redemeesters gehoord heb, heb beleefd.

Zoodra hij zijn machtigen denkerskop getoond had en de zacht-

stemmige aanvangszinnen ons grepen, werden wij als één man opgenomen in een verheffing van denken, waarin wij bleven. Stemgeluid, gebaar, woorden en gedachten, alle afzonderlijk zoo gansch uniek, wij onderscheidden ze niet, we hoorden, wat hij sprak. Zelf schertste hij wel vaak beminnelijk over zijn artisticiteit en wij deden dan als menschen van de (domme) wereld mee; maar noch ons noch hem ontging het, dat die scherts niet het ware was — het wàre, de amor intellectualis Dei, waartoe zijn spreken opvoerde. Van tijd tot tijd kwamen er onverwachte wendingen, ook wel kwinkslagen — maar ook die bedoelden mee te werken in 't geheel om den hoorder de wel noodige rustpoos te geven. Want het was moeilijk en gemakkelijk om BOLLAND's hoorder te zijn. Makkelijk: men behoefde maar te luisteren, men werd niet afgeleid; hij zorgde er wel voor, dat men aan niets anders dacht en dat men zich niet verveelde. Maar moeilijk was het om de werkzaamheid van het mee-denken, die het toch vorderde; moeilijk vooral om de bezwaren voorloopig dáár te laten tegen wat gezegd werd en rustig het gezegde te aanvaarden, allereerst. Dat is de moeilijkheid, die velen niet aan konden. Die het konden, hoorden daar niet een man, maar de Rede zelf dóór den Man; een overtuiging, die overtuigde. En toen ik den eersten avond hem hoorde — ik was er gekomen in den geest der oppositie — en hij mij te midden van het gehoor uitgelegd had de noodzakelijkheid van het onzuivere uitgangspunt, toen dacht ik niet meer aan verleiding of misleiding van studenten, toen zag ik, dat dit niemand kon bederven, al had ik tevens het gevoel dat niet ieders warmte het hoogtepunt van den Leeraar zou bereiken of behouden. Zoo heeft hij meer dan tien jaar ons geleerd, buiten zijn eigenlijken Leidschen werkkring om, in alle weer en wind voor ons verschijnende; evenals later te Amsterdam, den Haag, Delft, Rotterdam, ook te Groningen en Nijmegen, de rustelooze propagandist van het denken."

En in de Nieuwe Gids van Maart 1922 schreef LODEWIJK VAN DEYSSEL: „Komt nu, Nederlanders, gij, die studenten waart te Leiden, of zijn leerlingen elders, herinnert u nu den tijd, dat gij naar hem luisterdet. Herinnert u niet wat hij u voor grove woorden en voor trotseerends soms kon toevoegen; maar herinnert u zijn gestalte, die voor u was verschenen, die tegenover u stond, en herinnert u zijn van de hitte zijns geestes doortrokken woord. Hij was een ontzag-wekkende gestalte — in zijn ernstig, zwart, leeraarsgewaad; zijn hoofd was een machtig hoofd en in zijn, niet groote,

maar ongewone oogen, met hun vreemden glans en hun in uw geesten dringenden blik, was het fascineerende van zijn den ontbloeijingen en andere levensbewegingen van hetgeen wij de Waarheid noemen, in haar hoogste vormen, hartstochtelijk toegewijden geest. Herinnert gij u zijn stem? Was die melodieus? Ik voor mij, ik weet het niet. Ik weet dát niet. Ik weet niet of hij haperde of hoestte, ik weet niet of zijn orgaan vele of weinig onvolkomenheden had. Men vergat die stem, men hoorde die niet meer. Men hoorde alleen een geest, die, ondersteund door het hart met zijn krachtigste en warmste stuwingen, door den mond in prachtige weefsels de begrippen uitte, waarin de hoogste wijsgeerige waarheden waren gevangen.

Nu zullen wij hem niet meer hooren. Nu zal hij niemand meer hinderen of ergeren. Nu is alles weêr gewoon en goed! En nu heeft Nederland een der grootsten van zijn volk, een levend kleinood, een onvervangbaren, verloren."

Inderdaad: Wij, Nederlanders, hebben verloren onzen „verlosser der gedachte."

BOLLAND EN DE UNIVERSITEIT

DOOR

IR. B. WIGERSMA.

Aangezocht om over *BOLLAND en de Samenleving* iets te schrijven voor het Bolland-Nummer van *De Idee*, kwam ik, denkende over de wijze, waarop ik dit onderwerp zou aanvatten, tot de conclusie, dat zelfs een vrij oppervlakkige behandeling van dit onderwerp té uitvoerig zou worden, indien ik daarin de verhouding van BOLLAND tot de verschillende uitingen van de samenleving zou willen schetsen. Want allerlei maatschappelijke vraagstukken heeft hij, met de hem kenmerkende activiteit, bestudeerd en behandeld. Denken we b.v. slechts aan de theosophie, de vrijmetselarij, de democratie, de godsdienst, het jodendom en vele andere, dan zou, om de verhouding van BOLLAND tot deze vraagstukken juist te belichten, voor ieder een zeer uitvoerige studie noodig zijn. Mogelijkerwijze zal ik later nog eens een of meerdere van deze onderwerpen kunnen behandelen; voor het Bolland-Nummer wensch ik me te beperken tot de verhouding van BOLLAND tot de universiteit en de daar beoefende vakwetenschappen.

Hoe BOLLAND tot hoogleeraar benoemd is, mag, althans wat de uiterlijke omstandigheden betreft, als bekend vooropgesteld worden. Dit is zeker, dat hij niet op voordracht en niet met volledige instemming van de philosophische faculteit aan onze oudste academie is benoemd; en ook dat is zeker, dat zij, die indertijd voorspelden, dat de Leidsche hoogleeraren weinig genoegen van deze benoeming zouden beleven, niet geheel ongelijk gekregen hebben: de verhouding van BOLLAND tot zijne collega's was een zéér ongewone en hij stond

alleen, te midden van een hem niet begrijpende menigte van, in 't algemeen, achtenswaardige en uitmuntende vertegenwoordigers der Nederlandsche wetenschap. Dat het tot zulk een afzondering wel moest komen, terwijl BOLLAND toch, bij zijn dood, door een SNOUCK HURGONJE als een der mannen van groote beteekenis der Leidsche universiteit werd geprezen, zullen we hierna pogen duidelijk te maken.

In de universitaire kringen zal men ook thans nog wel eens met een zekere huivering terugdenken aan den man, die niet bereid was, den menschen naar den mond te spreken, zoodra het de door hem onderwezen philosophie betrof, en die, daarom, met een ongekende, soms wel eens wat sterk geaccentueerde, vrijmoedigheid de geesteshouding van de collega's der vakwetenschap durfde te critiseeren, wijl hij de ongenoegelijke plicht op zich wist te rusten, om óók de gebreken van het geleerde specialistendom op wetenschappelijke wijze bloot te leggen.[1]) Dat aan dit specialistendom de noodige gebreken kleven, wil men, en wilde men ook toen ter tijd wel, in vertrouwelijke gesprekken of in niet streng wetenschappelijke beschouwingen toegeven. Maar dit ging buiten de wetenschap zelve om. Een wetenschappelijk wijsgeerige uiteenzetting van het tekort der vakwetenschap, nog wel voor studenten, die zich aan de wetenschap zullen wijden, was meer dan kon worden verdragen in den tijd toen nog de natuurwetenschap als dé wetenschap gold en, na OPZOOMER, HEYMANS de denkwijze van zijn wijsgeerig systeem aan de natuurwetenschap meende te moeten ontleenen.

Immers, in onzen tijd van breede geleerdheid en eng gespecialiseerde vakkennis, nu de mannen van het *vak* hardnekkiger voor hunne vakwetenschap strijden, naarmate deze, naar de zijde van het begrip, duidelijker haar onvermogen toont; in onze dagen van quantitatief groote, doch qualitatief oppervlakkige en ondiepe kennis, nu, zooals ADOLF VON HARNACK het eens uitdrukte, de „Spezialisten in der Gelehrtenrepublik die Meister sind und die Anderen zusehen mögen, wie sie ihren Platz behaupten"; in onzen tijd verkondigt men, ook aan de in de wetenschap in te wijden studenten nog gaarne, dat van deze uitgebreide, ondiepzinnige veelweterij der vakwetenschap stoffelijk en geestelijk heil voor de menschheid

[1]) De ware vriend heet hij, die ons onze gebreken toont! Dit erkennen we veelal op voorwaarde, dat hij *onze* vriend niet is en *wij* onze gebreken kunnen behouden.

is te verwachten, en in ons land, met een bijna volkomen gemis aan wijsgeerig inzicht bij de hooggeleerde vakmenschen, *voelen* de besten daaronder het allicht wel, doch *begrijpt* de meerderheid ervan het zeker niet, dat zulk eene steeds scherper eenzijdig georiënteerde verstandswetenschap meer en meer zich van de werkelijke eenheid der samenleving vervreemdt, zoodat deze samenleving den geestelijken ruggegraat, dien ze vroeger in de universiteiten bezat, gaat verliezen. Dat overigens een steeds meer van haren oorsprong vervreemde en haar doel in de nuttige toepasselijkheid zoekende, economisch uitgebuite en binnen het vak opnieuw gespecialiseerde geleerdheid ons niet alleen de bronnen voor een verfijning, doch tevens voor een verbastering der cultuur verschaft, wordt door een deel der vakgeleerden wel beseft, waarbij dan vooral de jaren van den grooten oorlog leerzaam geweest zijn, doch, ondanks dit besef propageeren ze hunne vakwetenschap, zonder *op wetenschappelijke wijze* ernstig de gevaren onder het oog te zien, welke aan zulk een roekeloos en onbewust voortwerken aan gespecialiseerde veelweterij verbonden zijn.

Dit propageeren der vakwetenschap blijft niet beperkt tot hen, die zich aan de wetenschap wijden. In allerlei bladen wordt de vakwetenschap gepopulariseerd, zoogenaamde 'volksuniversiteiten' verbreiden, onder medewerking van vele hooggeleerden, een oppervlakkige kennis van de zelve reeds oppervlakkig zijnde vakkennis, waardoor het geslacht der eenzijdig verstandelijk georiënteerde halfweters wordt uitgebreid; en daarbij toonen tal van hoogleeraren een streven naar partijpropaganda, waardoor de onpartijdige houding, die de wetenschap, óók ten opzichte van de maatschappelijke vraagstukken, dient in te nemen, voor de buiten de wetenschap blijvende menigte schijnbaar niet meer aanwezig is. Toch kan slechts zulk een onpartijdige geesteshouding, een houding moeilijker dan iedere andere, aan het volk vertrouwen schenken in hare wetenschappelijke leiders. Mengen deze zich echter in den strijd der partijen door eenzijdige partijkeus, benutten ze verder al te openlijk de wetenschap ter bevordering van eigen eer, nut en voordeel, of worden ze té openhartig in het verkondigen van de gebreken der wetenschap in populaire bladen en voordrachten, dan heeft dit alles onvermijdelijk ten gevolge, dat de niet wetenschappelijk-geschoolde meerderheid des volks haar onberedeneerd, maar tot zoolang althans aanwezig, vertrouwen in de wetenschap en hare beoefenaren verliest, om, overslaande van het eene uiterste

naar het andere, met domme minachting te gaan spreken over de geleerdheid en de geleerden, die 'er' toch óók niets van afweten, die óók hun eigen belang beoogen en voor en om 't geld werken. Wanneer dan aangelegenheden van nationaal en dus van algemeen belang een volk beroeren, wanneer er oogenblikken komen in het leven eener natie, waarop zou moeten worden geluisterd naar de stem van hen, die hunne onbevooroordeeldheid, hunne onpartijdigheid of hunne belangeloosheid *door hunne onthouding* hebben getoond, dan blijkt, dat het volk niet meer wil luisteren naar hen, die ál te dikwijls eigen partijdigheid en zelfzucht in hun openbare optreden hebben getoond.

De vakgeleerden, die van velerlei (in hun vak) verstand hebben, echter geen verstand hebben van de wijze, waarop zij zelf verstaan, die daarom niet méér de onzijdig-alzijdige organen kúnnen zijn, door middel waarvan de geest van een volk zich uit, maar die, ondanks hunne eenzijdigheid, zich desniettemin herhaaldelijk als leiders van dit volk aandienen, hebben, áls geleerden, hunnen invloed en daarmede den invloed van de universiteit op het volk verspeeld. Het volk toch *voelt*, dat de vakgeleerdheid het verband met de algemeenheid heeft verloren, en in vragen van nationaal belang luistert het volk niet meer naar den onpartijdigen raad, die van de hoogescholen komt of behoort te komen.

Steeds losser wordt intusschen ook het verband tusschen de verschillende wetenschappen; terwijl *de* wetenschap zich ontplooit tot een groeiende veelheid van meer en meer bepaalde, beëngde of bekrompen wijzen van weten aangaande dit of dat, zoodanig, dat ieder der geleerden tehuis is in de stof van eigen leervak zonder in die van de andere georiënteerd te zijn, terwijl, door deze voortwoekerende zelfverdeeling, bijna niemand van de vakgeleerden meer *op wetenschappelijke wijze weet*, wat aan de vele wijzen van weten, het wezenlijke, allen verbindende, algemeene of ware is en *de* wetenschap aller wetenschappen voor de meesten een holle klank is geworden, hebben tóch alle geleerden een onberedeneerd, wonderlijk en dús *onwetenschappelijk gevoel* voor de eenheid, de vrijheid, de onpartijdigheid en de belangeloosheid der wetenschappen. Zij *voelen*, wat zij als beoefenaren der vakwetenschap en op de wijze van deze wetenschap *niet waar kunnen maken*, zij voelen dat *de* wetenschap méér is dan vakkennis en dat ze, *wezenlijk*, niet wordt beoefend om der wille van nut of voordeel, ook niet om hare toepasselijkheid in de techniek of om platte

populariseering in de samenleving, doch dat ze, wil ze wáárlijk wetenschap zijn, volledige zelfverloochening eischt, teneinde aan hare beoefenaren de rust en den vrede te kunnen geven te midden van de onrust der wereld en den strijd der partijen.

Wat men in den kring der geleerden wel *voelt*, *weet* men nóg niet en kan men dus niet op beredeneerd wetenschappelijke wijze uiten; en zoo schommelt men heen en weer tusschen de beredeneerdheid der bekrompen vakwetenschap, prat gaande op de uiterlijke resultaten en de nuttige toepasselijkheid, en het zuivere doch onberedeneerde gevoel voor dé wetenschap in 't algemeen, waarbij nu eens de eene kant, dan weer de andere naar voren wordt geschoven, zonder dat men, met behulp van de vakwetenschap, die wordt beoefend, in staat is tusschen deze beide kanten het verband te bedenken. Toch is dit mogelijk, echter op voorwaarde, dat, 't geen verbonden moet worden, zijne zelfstandigheid verlieze, een offer dat voor de meeste vakgeleerden te zwaar is. Want zoowel de vakwetenschap zelve áls het onberedeneerde gevoel voor *de* wetenschap moeten als onafhankelijkheden geofferd worden, indien men wil *begrijpen* wat het algemeene, het ééne van alle wetenschappen is. *De* wetenschap van alle wetenschappen is, in hare algemeenheid, niet méér *een* wetenschap, naast of gelijkwaardig aan een veelheid van vakwetenschappen; *de* wetenschap is, als het algemeene, juist *niet* een bijzondere wetenschap; ze is *de ontkenning van alle bijzondere wetenschappen*, de ontkenning van alles, wat aan de vakwetenschappen het bijzondere is. Aanvankelijk *schijnt* zulk een algemeenheid een leegheid, een fictie, . . . ,,maar een begrip" zonder degelijken inhoud; want zou *de* wetenschap op de eene of andere wijze *vorm* krijgen, dan ware, daardoor, het algemeene, wegens de onvermijdelijke bepaaldheid van zijnen vorm, geworden tot de eene of andere bijzonderheid naast de andere bijzondere wetenschappen, zoodat derhalve de vraag: ,,wat dan eigenlijk de algemeene wetenschap is" nooit beantwoord zou kunnen worden, omdat ieder niet in 't onbepaalde blijvend, doch nader bepaald antwoord, door zijne bepaaldheid in de bijzonderheid moet terugvallen.

Het is zeker mede deze ervaring, die de vakgeleerden huiverig heeft gemaakt voor iederen vorm van universeele wetenschap, weshalve zij zeggen, aan de wetenschap van alle wetenschappen niet meer te gelooven; en dit temeer en terecht, omdat de meesten van hen, die zich als verkondigers van de algemeene wetenschap aandienen, blijk geven, zóóveel waarde te hechten aan de bijzondere

wijze, waarop *zij* deze formuleeren, dat ze húnne bijzonderheid van vorm, húnne theorie 'over' deze algemeenheid, tegenover soortgelijke theorieën van anderen als de betere trachten te verdedigen, waardoor mede het vertrouwen van den vakgeleerde in de wetenschap der wetenschappen verloren gaat. Terwijl de vakman bij de philosophen volmaakte belangeloosheid ten opzichte van het bijzondere en met het toeval behepte zoekt, vindt hij daar een strijd over persoonlijke en daarom wezenlijk onbelangrijke meeningen en opvattingen, waarbij ieder om *de* zaak zelve heen praat en in de argumentaties voor én tegen, die alle 'over' de zaak handelen en alle ook aan de zaak zijn ontleend, doch de zaak in háár voor én tegen niet raken, het wezen der zaak verborgen blijft. Ieder onder de zich zoo noemende philosophen houdt het met zijne theorie of meening en ieder acht *de zijne* de beste of de meest gevorderde.

Hoe moet nu de vakwetenschap voorgelicht worden omtrent de algemeene wetenschap, indien deze niet de ééne of andere bijzondere vorm van wetenschap kán zijn en indien ze ook niet eene, al het bijzondere afwijzende, zuiver negatieve en daarom niets-zeggende of abstracte algemeenheid zónder eenigen vorm mag zijn. De Sopper heeft, in zijn intreêrede als hoogleeraar in de wijsbegeerte, de waarheid in hare algemeenheid genoemd „het niet-werkelijke dat toch niet-niets is" terwijl zooals hij, even verder, opmerkte „niet te loochenen valt, dat we de van alle feitelijkheid onafhankelijke geldigheid der waarheidswaarde veronderstellen, wanneer we van waarheid spreken." Op deze wijze sprekende is het zeker dat de hooggeleerde voorlichter weinig succes zal hebben bij de vakgeleerden; want indien hij vooropstelt, dat 't geen hij verkondigt, *niet te loochenen* valt, dan wil hij *zijne bepaalde opvatting* (dat n.l. de 'waarde' der waarheid geldt onafhankelijk van alle feitelijkheden) als dé ware, namelijk niet te loochenen opvatting geven, waarnaast dan alle andere, gedeeltelijk hem allicht bekende opvattingen, als onware opvattingen zouden hebben te gelden; en terwijl derhalve *de* ware opvatting, de alle verschillende en bijzondere opvattingen gemeenschappelijke of algemeene *moest* zijn, maakt zij zich, door zich als dé onloochenbare te poneeren, tot een bijzondere opvatting naast vele andere, die dan wel ónwaar of loochenbaar heeten, doch die, op hunne beurt, zichzelve waar en alle andere onwaar noemen. Wie een onloochenbare opvatting omtrent het algemeene wil verkondigen, degradeert daarmee het algemeene tot eene, immers zijne, bijzonderheid (van opvatting) en heeft niet

het recht te verwachten, dat hij als leidsman door de vakgeleerden, die naar het algemeene vragen, aanvaard zal worden.

Ondanks de schijnbare onmogelijkheid van een antwoord komt de vraag naar hét algemeene van alle bijzondere wetenschappen steeds weer op, een vraag, die, als dé vraag, ook binnen het kader der vakwetenschappen voortdurend gedaan wordt en die daarom wel waard is, nader doordacht te worden. 'Eigenlijk' moet, voor een verstandig mensch, zulk een vraag . . . onverstandig heeten. Het bijzondere is toch, wat het is, namelijk het bijzondere, het is, volgens het beginsel van de identiteit, aan zichzelf gelijk en het is zeker niet iets anders, niet hét andere, niet eigen tegendeel, dat ook aan zichzelf gelijk is. Zoo is de wetenschap der natuur . . . de wetenschap der natuur en niet de wetenschap der historie, . . . die de wetenschap der historie is. Wie zulk een niets-zeggend gezegde, met of zonder variatie, maar dikwijls genoeg zou willen herhalen, die zal daardoor allicht tot het inzicht kunnen komen, dat hij van *alle* bijzondere wetenschappen deze zelfde onbenulligheid kan verkondigen, door welk inzicht dan echter de onbenulligheid geen onbenulligheid blijft, doch is ontwikkeld tot een algemeene, voor alle bijzonderheden geldende uitspraak. Nemen we dus alle bijzonderheden zóó als ze alle zijn (en niet zooals wij ze met of zonder onze voorkeur en met of zonder onze argumenten als waar óf onwaar *meenen* te moeten nemen), nemen we dus de bijzonderheden, zooals ze zich *alle* laten gelden, of beter nog: laten wij de bijzonderheden gelden, zooals ze zich alle in en als onze gedachten *doen* gelden [1]), dan gelden ze, voor ons als onbevooroordeelde denkers, alle opdezelfde wijze: alle zijn ze wat ze zijn (n.l. deze bepaalde bijzonderheid) en alle zijn ze niet iets anders dan 't geen ze zijn (n.l. niet eenige andere bijzonderheid). Opmerkelijk is aan deze uitspraak dat, terwijl bedoeld is, het bijzondere op zichzelf te stellen en het geheel te isoleeren van iedere andere bijzonderheid, juist het algemeene van álle bijzonderheden gezegd moet worden en al die bijzonderheden, in en als onze gedachte, op eene voor allen gemeenschappelijke wijze blijken te gelden en dus ook in en als de gedachte, die ze wil scheiden, samenhangen. Zoo komt het verstand, dat in zijne

---

[1]) De streng wetenschappelijke eisch, waarmee de philosophie heeft te *beginnen*, welken gewelddadigen eisch ze dan in haren gang heeft te rechtvaardigen. HESSING heeft in onze dagen de noodzakelijkheid van dezen eisch duidelijk en uitvoerig ontwikkeld.

werkzaamheid alles wil scheiden en op zich zelf wil stellen, in en als deze werkzaamheid tot het verbinden van wat het gescheiden wil houden en zich van deze zijne werkzaamheid bewust wordende, komt dan het verstand tot ,,zijne verlegenheden". Aangezien het in deze verlegenheden niet vermag te blijven, tracht het zich er uit te redden, niet door de moeilijkheden, waarin het komt, te aanvaarden, ze te laten gelden, zóó als ze *zich* doen gelden, doch door schijnbaar de moeilijkheden weg te argumenteeren. Zoo zou 't dan hier kunnen opmerken, dat zulk een gemeenschappelijkheid aan de bijzonderheden ,,maar" bedacht wordt, doch dat (wat dan ook bedacht wordt) het bijzondere, 'zuiver' als bijzonderheid genomen, toch zeker het niet-algemeene is en dat omgekeerd het algemeene het niet-bijzondere is. Mocht het ons dus om de 'zuivere' algemeenheid te doen zijn, dan dienen we al het bijzondere af te wijzen en, wanneer we ons dan bedienen van de terminologie van DE SOPPER, moeten we, althans om te beginnen, toegeven, dat het niet te loochenen valt, dat *het* algemeene de volstrekte verloochening is van alles wat bijzonder is.

Zulk een opmerking is zeker niet zonder waarheid, doch ook haar hebben we, áls bijzondere of bepaalde gedachte, te trekken binnen het kader van de opmerking, als vorm te betrekken op haar eigen inhoud, welke te kennen geeft, dat, terwille van het algemeene, het bijzondere verloochend dient te worden. Daarmede komen we dan toch weer in de verlegenheid; want wat zich als het volstrekt onloochenbare en daarmede als het algemeen en voor allen geldende aandient, kán slechts algemeen zijn op voorwaarde, dat het zichzelf, als bijzondere gedachte, ontkent of verloochent. Eisch ik dus, dat het algemeene niet deze of gene en dus geen enkele bijzonderheid mag zijn, dan moet ook *mijne* opvatting, als bijzondere opvatting over het algemeene, verloochend worden en *moet ik zelf de consequentie aandurven, om eigen opvatting te verloochenen*, moet ik dus verloochenen, dat het bijzondere te verloochenen valt. Echter ook deze opvatting zal wederom, als bijzonderheid van gedachte, door het denken verloochend moeten worden en terwijl we dus zoo onbevooroordeeld mogelijk het algemeene definieeren of vorm geven, worden we *door den inhoud* van dezen ónzen min of meer bekrompen vorm, dat is dus *door het algemeene zelf, gedwongen tot de tegenstrijdigheid*: ter wille van het algemeene is het bijzondere zoowel te verloochenen áls niet te verloochenen, het bijzondere móet ontkend, maar deze ontkenning moet ook weer ontkend

worden enzoovoort, zoodat in ieder geval het bijzondere, dat óntkend moet worden, ter wille van het algemeene ook érkend dient te worden.

Onze poging, om het algemeene in een bepaalde gedachte vast te leggen, uitloopende op dezen overgang van tegenstrijdigheden in elkander, levert toch zeker meer op dan de eerste gedachte, waarin het algemeene als het niet bijzondere werd gedefinieerd. Blijven we hierbij en trekken we dus al het bijzondere van de bijzonderheden af, in de meening, dan het algemeene over te houden, dan loopt een dergelijke aftrekking uit op een niets, een volkomen ledigheid. Wij daarentegen, die niet aan *onze* definitie vasthielden, doch het algemeene in *zijne* afwijzing van het bijzondere (ook dus van onze bijzondere gedachte over het algemeene) zóó lieten gelden, als het zich deed gelden, werden *door den inhoud* onzer omlijning of omschrijving van het algemeene *gedwongen*, de grenzen door *ons* gesteld te overschrijden, zoodat deze inhoud zich als 't ware meester maakte van alles, wat door ons buiten de omlijning was gedacht en ons dwong het bijzondere, dat *wij* van het algemeene hadden uitgesloten, mede als tot het algemeene behoorende te erkennen. Op deze wijze doet zich, buiten *onze* bedoeling om, het algemeene uit eigen kracht kennen als proces en blijkt het algemeene niet beperkt te kúnnen worden tot de van de bijzonderheden afgetrokken algemeenheid. Deze overschrijdt eigen grenzen, om eigen tegendeel ook te omvatten, om zoo wáárlijk algemeen te zijn, dat zij eigen tegendeel niet buiten, doch in zich houdt. Deze zich expandeerende algemeenheid, deze concrete en werkelijke, niet meer door ons geisoleerde, algemeenheid toont zich daarmee de eenheid van zich (als abstractie) en van eigen tegendeel, en dit niet op de wijze van sommeering of naast elkaar stelling, doch op de wijze van *bestendigen* overgang van het eene in het andere: het algemeene gedefinieerd als hét andere van de bijzonderheden, blijkt, als definitie, zelf een bijzonderheid te zijn en *moet* dus, wil het *den inhoud* der definitie waar maken, zichzelf als positieve waarheid afwijzen, zichzelf ontkennen: mijne bepaalde definitie van het algemeene is dus het algemeene óók niet, want het is een bijzonderheid; en deze bijzonderheid, die volgens de definitie moet worden ontkend, komt dus in tegenspraak met wat de definitie wilde geven: de bijzonderheden, die ontkend worden, moeten, volgens de definitie zelf, óók erkend worden. Ook deze ontkenning houdt *als bepaalde ontkenning* geen stand, moet als bepaald

heid of als bijzonderheid óók ontkend worden, alles gedwongen door den inhoud onzer definitie, die we, op hare wijze en *dus geheel objectief*, láten gelden. Dit alles zou zich dan in het eindelooze herhalen en nu is het merkwaardige, zeggen we het wonderlijke, dat ons dus weer opnieuw wat te bédenken *geeft*, dit, dat deze *duurzame* beweging, dit niet te stuiten proces ontstaat door ónze poging (en ondanks onze poging) om het algemeene *vast te leggen* of te definieeren, mits we onze subjectieve omschrijving willen offeren ter wille van den objectieven inhoud ervan. Indien we dat echter doen, komt toch ónze beschrijving tot haar recht, want de inhoud (n.l. het algemeene), die ons *dwingt* tot het hierboven beschreven denkproces, die ons dwingt de grenzen ónzer definities te overschrijden, dwingt ons ook weer binnen deze grenzen terug en rechtvaardigt dus, wat hij afwijst. De inhoud, die ons dwingt, en ten opzichte waarvan we ons vrijwillig passief gedragen, is echter, nader bedacht, niets anders dan wijzelf. Want *wij* voeren toch dit denkproces uit en, indien we ons dus maar niet *vasthoudend* betoonen ten aanzien van ónze definities, van onze bijzonderheid of van onze subjectieve opvatting óver het algemeene, denkt dit algemeene zich in ons of beter: denkt áls ons 'ik' het algemeene subject zich tot proces, waarin zoowel onze definitie erkend als ontkend wordt. Het algemeene subject, als onze verenkelingen, begrenst zich tot een bepaaldheid, om de gestelde grenzen bestendig te overschrijden en al het andere ook te omvatten. Zoo kunnen dan wij tot het bewustzijn komen, het algemeene te zijn, op voorwaarde, dat we niet aan de eene of andere bepaaldheid van vorm vasthouden, waarin wij, op ónze bijzondere wijze, het algemeene hebben gedacht. Welke bepaalde gedachte ik over dit of dat object heb, *altijd* zal de inhoud dezer bepaalde gedachte mij dwingen, de door mij gestelde grenzen te overschrijden, teneinde óók eigen tegendeel in zich te betrekken en, als de zoo ontstane bewegelijke betrekking, zich te betoonen als het over mijne bijzondere subjectiviteit heerschende algemeene subject, dat toch áls mijn 'ik' werkzaam is en zich dus objectiveert, teneinde zich als algemeen subject uit deze objectivatie te ontwikkelen.

De ware algemeenheid staat daarom niet op zichzelve buiten de bijzonderheden, doch ze verbijzondert zich tot bijzondere algemeenheid om deze zoowel te ontkennen áls te erkennen. Iedere bijzonderheid (ook iedere bijzondere wetenschap b.v.) *is* bijzonderheid van *hare* algemeenheid en ook de algemeene waarheid staat

niet naast of buiten en is dus niet onafhankelijk van de bijzondere feiten, doch ze is slechts werkelijke of concrete waarheid áls een veelheid van bijzonderheden en feitelijkheden, die ze stelt, ontkent en door de ontkenning heen weer érkent [1]). Als deze werkzaamheid verwerkelijkt of bewerkt zij (de algemeenheid) zich door middel van hare verbijzonderingen, die, áls verbijzonderingen, tegenover het algemeene geen stand kunnen houden en die het algemeene niet kunnen begrenzen of bepalen, (b.v. als bijzondere denkwetten) omdat ze erdoor gesteld zijn.

Het algemeene heeft niet de behoefte, zich op iets anders te gronden, of van iets anders zich af te leiden, doch bewerkt zichzelf, is dus het zichzelf bepalende ware, dat niet hier of daar en vooral niet buiten den denkenden geest *aanwezig* is, doch dat áls geest, als idee *geldt*, om aldus *een weten te zijn van het algemeene als het zich in zichzelf grondende, vrije en onafhankelijke.*

Dit zich weten als het vrije is daarom hét kenmerk van den menschelijken geest, óók in de vakwetenschap. Het is echter nóg niet een weten, dat *door middel van de wetenschap* is verkregen, doch het is een *on*middellijk weten, dat, als de zooeven besproken onmiddellijkheid van gevoel, door de *wetenschap* niet zonder meer erkend kan en dus, om te beginnen, afgewezen of ontkend moet worden. Wijst nu de wetenschap, als *weten*schap, het onmiddellijke of onberedeneerde gevoel, dat de aanvankelijke uiting van den geest is, af, ontkent dús de wetenschap de zekerheid omtrent haar vrijheid en onafhankelijkheid, dan zal ze, terwijl ze zich tegenover het gevoel stelt, den nadruk gaan leggen op de beperktheid van het denken en daarbij o.a. wetten 'ontdekken', waaraan het denken zelf meent te gehoorzamen, zonder dat de, tot zoover gevorderde, wetenschap inziet, dat deze grenzen en deze wetten niet *aan* het denken, door iets anders, *gesteld* zijn, doch dat ze *door* het zichzelf bepalende denken *binnen* zich *gedacht* worden.

Kenmerkend voor de wetenschap is dus hare innerlijke tegenstrijdigheid, omdat zij, door een tekort aan zelfkennis, eenerzijds waant, door een haar onbekende macht gebonden te zijn aan denkwetten, waarvan nu eens deze, dan eens een andere, doch in den regel de z.g. wet van het uitgesloten midden als de belangrijkste genoemd wordt, terwijl anderzijds haar onwetenschappelijk, want

[1]) Zoo is *de* zedelijkheid niet buiten en behalve de min of meer onzedelijke gedragingen der menschen, doch ze is slechts door middel van eigen tegendeel n.l. de veelheid van zonden tegen de zedelijkheid.

ondoordacht, gevoel het bewustzijn meebrengt van de vrijheid en onafhankelijkheid der wetenschap, die (zoo zegt men gaarne, zonder nochtans dit gezegde te doorzien) wezenlijk niets anders bedoelt dan zichzelve en dus om der wille van zichzelve beoefend wordt.

Zal nu dit gevoel op wetenschappelijke wijze bewezen, dat is: gerechtvaardigd worden, dan moet het, als 'zuiver' gevoel, als gevoel zonder meer, betwijfeld en dus aanvankelijk ontkend worden; het gevoel zal als onmiddellijke en *ondoordachte zekerheid* van den geest geen stand kúnnen houden, doch dient door den wetenschappelijken twijfel heen, als zekerheid van den *geest*, door het denken gerechtvaardigd te worden, om, als deze doordachte zekerheid, niet méér gevoel doch begrip te heeten. De algemeene, van iets anders buiten zich onafhankelijke wetenschap zal dus, om te beginnen, het onberedeneerde gevoel van de vakgeleerden moéten ontkennen en zal zich daarmee *den schijn* van een vijandige houding tegenover dit gevoel moeten geven; want het gevoel dat in zijn onmiddellijkheid zeker van zich blijft, voelt (ook weer onberedeneerd) zich als onmiddellijke zekerheid bedreigd en trekt zich, in zijne gevoeligheid terug, zoodra het door den dóórdenkenden geest betwijfeld, dat is, als zijnde onwetenschappelijk, afgewezen wordt. Ook van de andere zijde moet de algemeene wetenschap de vak-wetenschap aantasten en wel voor zooverre ze meent hare grondslagen te vinden in denkwetten, axiomata e.d. Want ook deze houden, in hun bepaaldheid, geen stand tegenover de werkzaamheid van het algemeene, dat iedere bijzonderheid, iedere formuleering slechts láat gelden (zooals ze zich doet gelden), namelijk als ééne van *zijne* zelfverbijzonderingen (zie bladz. 110). Zulk een zelfverbijzondering is dus wel een uiting, een zelfbegrenzing van het algemeene, doch kan niet tegenover het algemeene als het dit algemeene begrenzende of bepalende stand houden. Begint dus de vakwetenschap met vooropzetsels, waaraan ze met zekerheid zegt te hechten en waarvóór ze dan, juist omdat het zelfbepalingen van het algemeene zijn, ook algemeene of ware argumenten kan aanvoeren, dan zullen zulke vooropzetsels, voor het van zichzelf bewuste algemeene weten, niet zonder meer onloochenbaar kúnnen zijn en ook de „vaste grondslagen" *moeten* derhalve aan de vakwetenschap ontnomen worden, zal deze vakwetenschap ooit kunnen komen tot zelfkennis. Dit betwijfelen door de wijsbegeerte (als dé algemeene wetenschap) van de sterk en onbetwijfelbaar ge-

waande, positieve grondslagen der vakwetenschappen, wordt, door vakgeleerden, weer als een bedreiging gevoeld. Dat dit betwijfelen, evenals de betwijfeling van de zekerheid van het gevoel, wederom den schijn van vijandigheid moet wekken, is begrijpelijk en indien het bij dit *betwijfelen en ontkennen* bleef, zou de wijsbegeerte ook niet in staat zijn de bevrediging te brengen, die ze, aanvankelijk, aan de vakwetenschappen ontneemt. Doch, omdat ze alles en dus ook haar eigen twijfelzucht, in hare positiviteit, weer vertwijfelt, zal ze ten slotte alles, wat ze betwijfelt en betwijfelen moet, ook rechtvaardigen. Hoe en op welke wijze ze nu alles rechtvaardigt, kan dan blijken in den gang der wijsbegeerte. De meeste vakgeleerden echter hebben noch den lust, noch den tijd, om dezen zwaren gang mede te gaan en daarom blijven ze, zoodra ze de grondslagen hunner wetenschap, zoowel naar de zijde van het weten, áls naar de zijde van het gevoel bedreigd achten, afkeerig van de hun eenzijdig vijandig toeschijnende zuivere redelijkheid, die *alles* (en dus niet alleen de bepaalde vooropzetsels) wil doen gelden, zóó als het *zich* laat gelden.

BOLLAND nu had de hachelijke taak op zich genomen, zoowel het gevoel der geleerden omtrent de vrijheid der wetenschap, als wetenschappelijke waarheid af te wijzen, áls „verhard verstand op de eksteroogen zijner waanvoorstellingen te trappen" en hoewel hij zich, bij het uitspreken van zijn intrêerede als hoogleeraar (1896) nog lang niet helder bewust was van de zware taak, die hem wachtte, toch komt reeds in een publicatie van 1897 uit, dat hij noch de mathematische, noch de in die dagen hare groote triomphen vierende physische denkwijze als de ware kon erkennen: „echte kennis levert „natuurwetenschap" dan ook ganschelijk niet; zij levert slechts praktisch toepasselijke doch innerlijk zelfs door en door irrationeele bewegingsbeelden . . . „Natuurgeleerden" zullen zich op den duur hebben neer te leggen bij het inzicht, dat alle uit voorwerpswaarnemingen getrokkene leeringen ons in zichzelven omtrent het wezen en den waren zin des wereldloops nog geen tittel of jota leeren." (*Aanschouwing en verstand* 137, 138). Al kan nu niet ontkend worden, dat in deze en ook wel, in latere uitingen, BOLLAND, *tegenover de eenzijdigheid der vakgeleerdheid*, wel eens wat scherp accentueerde, toch moet in de bepaaldheid van formuleering, die aan BOLLAND 'eigen' was, niet de bron gezocht worden van het conflict tusschen hem en de meeste andere hoogleeraren. Ook indien BOLLAND zich met de

meest mogelijke zachtmoedigheid zou hebben geuit, ook indien hij nimmer namen zou hebben genoemd, doch slechts de zaak der vakwetenschap zelve zou hebben gecritiseerd, ook dan zou men hem hebben gehouden voor een ,,Geist, der stets verneint", voor een afbreker, die, ondanks de zekerheid, die de natuurwetenschap heette te geven en ondanks de vrijwel algemeene instemming, welke dit axioma toen ter tijde kreeg, zelfs van de hoogleeraren in de wijsbegeerte (o.a. HEYMANS), uit zucht tot critiek het door allen als waar erkende wilde afbreken; en men moest hem wel aldus beschouwen wegens de hierboven nader ontwikkelde gekwetstheid, die onvermijdelijk het eerste gevolg van zijn niets sparende critiek moest zijn, terwijl even onvermijdelijk een vakgeleerde, wilde hij een vákgeleerde blijven, zich niet kón gaan wijden aan een, den geheelen mensch opeischende, wijsbegeerte, die zich scherp stelde tegenover alles, wat nu al jarenlang en vrijwel algemeen onder de menschen van het vak als de grondslag of als het doel der wetenschap had gegolden. Hoe zachtzinnig, hoe zelfverloochenend (waar het aangaat eigen bijzondere wijze van uiting) de wijsbegeerte zich ook uit, door de aan vooropzetsels gehechte en een onberedeneerd gevoel van bevrediging beoogende vakgeleerdheid op haar best *moet* ze als de haar bedreigende vijand worden gebrandmerkt, waartegen verzet noodzakelijk is. Dit verzet had en heeft nog steeds plaats, 't zij door doodzwijgen [1]), 't zij door een beneden de wetenschappelijkheid blijvende waarschuwing [2]) tegen den man, door wien de algemeene rede zich uit of door een antwoord op een ,,poging tot voorlichting", waarin de, door den schrijver van het antwoord niet gekende zaak niet aangeroerd, doch haar woordvoerder als een geval van psychose beschreven wordt [3]). Onwetenschappelijk is zulk een verzet, omdat het zich, om te beginnen, niet heeft opgewerkt tot de kennis van wat 't bestrijdt en desniettemin *waant*, dit in den persoon van een schrijver te kunnen bestrijden. Dat het begrip zulk wanbegrip niet wederom bestrijdt, doch als het tot zich zelf behoorende erkent, is o.a. ook gebleken uit het door BOLLAND gegeven antwoord op de 'kritiek' van Prof. HEIJMANS.

---

[1]) ,,Das einzig consequente Mittel *gegen* die Vernunft ist, sich mit ihr gar nicht einzulassen" (HEGEL W. W. 5 : 186).

[2]) Prof. Dr. C. JELGERSMA, *Open brief aan Prof. G. J. P. J. Bolland.*

[3]) Prof. Dr. G. HEYMANS, *De kritiek van den heer Bolland,* (deze kritiek was bedoeld als antwoord op ,,Eene poging tot voorlichting" door Prof. BOLLAND gepubliceerd onder den titel: *Nieuwe kennis, oude wijsheid.*)

Het wanbegrip der vakgeleerdheid eischt echter van den niet deze geleerdheid zelve, doch hare wijze van kennen doordenkenden en critiseerenden philosoof, dat hij eerst dán tot critiek van hare, door haar-zelve overigens niet gekende denkwijze zal overgaan, indien hij zich de kennis van den vakgeleerde heeft eigen gemaakt. BOLLAND heeft daarom van allerlei vakgeleerden het verwijt moeten hooren (en zijne leerlingen krijgen dit nog geregeld te hooren), dat hij de vakkennis onvoldoende beheerschte en daarom niet het recht had tot critiek. Dat dit verwijt het wezen der wijsgeerige critiek niet raakt, omdat deze de juistheid der kennis van de vakmenschen met vertrouwen aanneemt, om alleen over de wijze, waarop deze verkregen of geinterpreteerd wordt, na te denken en zoo deze wijze als een onvermijdelijke eenzijdigheid te rechtvaardigen, wordt door de mannen der vakwetenschap niet doorzien en hunne protesten maken daarom op den, hunne wijze van kennen doorzienden en als bepaaldheid of bekrompenheid van denken begrijpenden, criticus den indruk van ,,een slag in de lucht" [1]). De zich zelve in hare vrijheid niet kennende, zich aan denkwetten en onmiddellijke en dus onbegrepen zekerheden gebonden wanende, onvrije en bekrompen vakgeleerdheid kán alleen op eigen, d.i. bekrompen wijze reageeren en zal hare geprikkeldheid toonen, indien het zichzelf kennende, vrije en onbekrompen begrip het wanbegrip als een zijner eenzijdige uitingen bespreekt en als wanbegrip rechtvaardigt. Want het wanbegrip is wezenlijk méér, dan hetzelf waant te zijn en voelt daarom het ware in de uitingen van het begrip, die het echter, uit hoofde van eigen eenzijdigheid en gewaande gebondenheid, toch afwijst. Zulk een tegenstrijdigheid tusschen gevoel en verstand is, omdat het verstand zich ook moet keeren tegen de onberedeneerde inzichten van het gevoel, de oorzaak van de geprikkelde stemming, waarin geleerde verstandelijkheid zich schamper en hoonend uit over het begrip, omdat haar de wapens der redelijkheid ontbreken. BOLLAND heeft zulke uitingen, die, bij allerlei gelegenheden en in allerlei toonaarden, aan de studeerenden en het volk van Nederland zijn voorgezet als protesten tegen hem en de zuivere rede, ontvangen of beantwoord met de noodige gelijkmoedigheid. Dat óók hij zijn menschelijke 'natuur' niet kon afschudden en dat hij daarom, bij gelegenheid, wanneer zijn afzondering hem drukte, wel eens heeft ,,uitgepakt", is begrijpe-

[1]) Dr. H. G. TEN BRUGGECATE, *Een slag in de lucht.*

lijk, doch blijft onbelangrijk, waar 't er om gaat, hem als wijsgeer te begrijpen; voor hen, die dit laatste ernstig beoogen, komt het er op aan, na te gaan, hoe hij na rustige bezinning zijne antwoorden heeft ingekleed. Daarbij is dan zijn antwoord op de z.g. „kritiek" van Prof. HEYMANS kenmerkend voor de bezadigde lankmoedigheid, voor de gevende en nemende wijze, waarmede de zuivere rede de onzuivere, op ervaring, denkwetten, evidenties e.d. zich gegrond wanende verstandelijkheid behandelt.

De breuk tusschen BOLLAND en HEYMANS moet men niet terug trachten te brengen tot persoonlijke gevoeligheden; voor BOLLAND althans was het geen botsing tusschen personen, doch een botsing van den redelijken met den verstandelijken geest, een botsing, waarbij de rede, het verstand bestrijdende, dat wat het bestrijdt als tot haar zelve behoorende erkent, terwijl de geest der verstandelijkheid, noodzakelijkerwijze, naar middelen moet grijpen, die beneden het wetenschappelijke peil blijven. Het verstand 'gelooft' aan houdbaarheden, aan *zijne* bepaalde theoriëen, de rede erkent álle theorieën als bijzondere middelen, waardoor de redelijkheid van geest zich verwerkelijkt, als factoren dus, die op zichzelve en tegenover de rede alle onhoudbaar blijken, terwijl ze desniettemin in de zelfverwerkelijking der rede meedoen en erkend *blijven*. In zuiverheid van rede worden alle bijzondere zienswijzen en opvattingen verloochend én niet verloochend, omdat ze begrepen worden als zelfverbijzonderingen van de algemeene rede. Voorzoover echter deze of gene zienswijze er aanspraak op maakt, beter te zijn dan een andere (wat dan in BOLLAND's tijd zoowel door de natuurgeleerden als door HEYMANS [1]) is gedaan), moest de vertegenwoordiger der redelijkheid, zijn plicht getrouw, de uiterlijke samenhoorigheid en de z.g. collegialiteit offeren ter wille van de waarheid en hij moest *tegen zulke aanspraken* zijn woord doen hooren. Hij deed dit echter op redelijke wijze; wat dan moge blijken uit het volgende citaat overgenomen uit zijn antwoord op 't boekje van

[1]) HEYMANS: (*Einf. in die Metaph.* Vorwort. Alle curs. van mij. W.). „Vorliegendes Buch versucht nachzuweisen, dasz und wie die empirische, besonders in der Naturwissenschaft geübte und ausgebildetes Forchungs- und Beweismethode, wenn man sie auf ein umfassenderes Tatsachenmaterial, als der Naturwissenschaft zu Gebote steht, anwendet, bei stetig zunehmender Kenntnis dieses Materials zu verschiedenen, *stets besser* dem Materiale angepassten *Welthypothesen* führt; und wie diese Entwicklung für unsere Zeit in der *Hypothese des psychischen Monismus* mit kritizistischen Ausblicken *ihren vorläufigen Abschlusz findet.*"

Prof. HEYMANS waarin deze zich een zeer persoonlijke beschrijving van BOLLAND als een ,,esprit synthétique" had veroorloofd, welke, geheel buiten het wijsgeerige werk van BOLLAND omgaande, een duidelijk blijk gaf van geraaktheid. BOLLAND dan antwoordde o.a.: ,,wat men eeuwen lang heeft laten gelden als onweersprekelijke wettelijkheid van het verstand, het uiteendenkende en uiteenhoudende, ontledende of 'analytische' verstand, *het is te erkennen* als eene onmiddellijke, dat is altoos van voren af ondoordachte en voorloopige vanzelfsprekendheid, die dan echter *verder* doordacht of *nader* bedacht slechts eenzijdigheid mag heeten. En *deze eenzijdigheid is wel niet af te schaffen*, maar wordt in doordenkende wijsbegeerte toch niet meer uitgegeven voor *het vaststaande, dat geene zijde van onzelfstandigheid of onhoudbaarheid heeft*; het begrijpende denken weet, dat het zijne uiteenhoudende 'wetten' *niet verloochent, zonder ze te vooronderstellen*, maar ze ook niet vooronderstellen kan, zonder ze ten halve te verdoen. *Om te beginnen*, geven wij allen toe, dat iets is wat het is, dat iets niet iets anders is en dat iets iets anders zijn óf niet zijn moet, doch den werkelijken wijsgeer geeft al aanstonds op zijn minst dit laatste gezegde te denken, *en wie dan doordenkt*, moet redelijker wijze tot het bewustzijn komen, dat de zoogenoemde denkwetten niet meer zijn dan zinnen, waaraan het streven tot uitééndenken tot uiting komt, *een streven, dat niemand onzer kan laten varen* en allen niettemin verwerkelijken als de eenzijdigheid, die zich volgens professor Heymans zelve corrigeert." (Alle curs. van mij. W.). Hoe eenzijdig b.v. HEYMANS deze analyse poogt te verwerkelijken, kan men in zijn werken op iedere bladz. constateeren, doch spreekt wel heel duidelijk uit zijn geloof aan een ,,Weltbewusstsein", waarin alle zielen zich zouden ,,auflösen", derhalve als individuën zouden verdwijnen, waarin dus geen onderscheid meer aanwezig zou zijn, doch waarin dan, wijl dit weer in de theorie van H. over de zedeleer past, alleen ,,alles Bessere und Höhere, welches sie in sich 'enthielten' 'für die Zukunft' aufgehoben bleibt". BOLLAND heeft over dit *geloof* van HEYMANS aan zulk een goeie wereldziel, die eenzijdig alleen het betere (niet eens het goede) en niet het slechtere, ,,voor de toekomst" (altijd die goede toekomst) heeft te 'bewaren', opgemerkt: ,,dat men het in geen geval als wetenscháppelijkheid behoeft op te vatten, HEYMANS moge op een plaats in de wetenschap zoo stellig aanspraak maken als hij wil. De wetenschap spreekt *hier* niet mede, en de ervaring (in den gewonen zin des woords) al even weinig: veeleer toont HEYMANS

hier verwantschap met *theosophen*, hij mag het prettig vinden of onprettig en zelfs beleedigend."

Beleedigend of onwelvoegelijk mag m.i. het antwoord van BOLLAND niet heeten; het is een milde karakteriseering van de geestes-houding van HEYMANS, die bij herhaling te kennen gaf dat hij hoopte en verwachtte, dat het nog eens 'goed' zou worden in de wereld en die daarmee dus te verstaan gaf, dat hij de wereld, zóó als ze thans is niet goed vond, een houding, die een theosophisch aangelegd gevoelsmensch kenmerkt, doch zeker niet de houding van een wetenschappelijk wijsgeer, die de wereld heeft te begrijpen, zooals ze is, *onverschillig, of hij ze goed dan wel kwaad vindt.* Dat HEYMANS openlijk BOLLAND als onwetenschappelijk man qualificeerde en dat hij zich ook systematisch onthouden heeft, BOLLAND voor te dragen als lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, is begrijpelijk. Te goeder trouw kon hij, die het meer dan wetenschappelijke buiten zich waande, de zuivere rede, die álles laat gelden, zooals het zich doet gelden, en die dus ook niet aan evidenties, noch aan vaste verstandswetten, noch aan een, alleen ,,het betere en hoogere" opgelost houdend, wereldbewustzijn gelooft, als het minder dan wetenschappelijke beschouwen. Want ook het onwetenschappelijke gevoel stoot zich aan de vastheid en onbuigzaamheid van denkwetten en evidenties en toont zich daarin dus één met de meer dan wetenschappelijke redelijkheid, die het door middel van de wetenschap tot rede ontwikkelde gevoel genoemd kan worden. En wanneer dus HEYMANS BOLLAND niet als lid van de Academie heeft voorgesteld, dan is achter deze zijne houding niet te zoeken naar kwade trouw of persoonlijken tegenzin, doch is te begrijpen, dat de consequent-onbuigzame denkwijze van den ,,op grond van ervaring" philosopheerenden Groninger hem de overtuiging moest schenken, dat BOLLAND niet in de academie paste. Wat dan ook inderdaad het geval was [1]). In Bollandsche redelijkheid werden echter de denkwetten, de evidenties en zelfs het wereldbewustzijn niet verloochend, zonder vooronder-steld te blijven; hij wenschte een en ander alleen niet als onmiddellijkheden en ondoordachtheden, als ,,laatste gegevens" e.d. te aanvaarden en hij toonde aan, hoe ze zich tot eigen tegendeel ver-

[1]) Een soortgelijk geval heeft zich eens voorgedaan met den grooten chemicus VAN 'T HOFF, die niet tot leeraar te Breda benoemd werd, omdat men op de Breda'sche societeit, te goeder trouw en terecht, van oordeel was, dat hij geen man was voor Breda.

keeren, indien wij slechts afzien van ónze eigenzinnigheden, en ónze bepalingen niet bij voorbaat als dé bepalingen van zulke begrippen willen vastzetten

BOLLAND zag dan ook zeker niet neer op de wetenschap; hij kende ze als de bloesem der ontwikkeling van het denken, die echter als bloesem in de vrucht moest opgaan en door de vrucht moest worden „verloochend" om vooropgesteld te blijven. Zóó hoog achtte hij de wetenschap, dat hij deze nimmer heeft gebruikt tot eigen voordeel en naast die, in ons land nog een minderheid vormende, hooggeleerden, welke hunne wetenschap op de meest economische wijze (en ook al op goede gronden) uitbuiten, zonder te begrijpen dat dáármee de wetenschap zelve allerminst gediend wordt, steekt een daad van den door deze heeren verwaarloosden (en met 't oog op hún belang zeer terecht verwaarloosden) BOLLAND wel zeer sterk af, een daad, die door een der fijnste geesten onder de Leidsche hoogleeraren in de N. R. Crt. van 19 Febr. 1922 is beschreven en die waard is hier gememoreerd te worden. Prof. W. VAN DER VLUGT schreef dan o.a.:

„Het was twintig jaar geleden. Het echtpaar Bolland woonde „hier pas sinds kort. Het huwelijk was mooi en gelukkig, door diepe „genegenheid van weerszijden. Er lag op dat geluk één schaduw: „mevrouw Bolland was zwak en niet gezond. Zij hadden, aan het „einde van den Nieuwen Rijn, een goede woning, maar met te „weinig zon. Kon slechts een zonniger huis worden betrokken; „misschien zou dat de redding zijn. Er werd gezocht, maar steeds „vergeefs. Wel waren een paar woningen te koop van de gewenschte „grootte en ligging; waar echter de ± ƒ 14,000 te vinden, die „voor den aankoop noodig waren? In die dagen ontvangt Bolland „een schrijven van den vermaarden James Hutchison Stirling, die „met één boek: „The secret of Hegel", de alleenheerschappij der „school van Locke in zijn vaderland had gebroken en vele denkende „Britten tot Hegel gebracht. Hij was een machtig man in Groot-„Brittanië en had o.a. zitting in „the Board of Trustees" van het „vermogende Gifford-fund. Uit een briefwisseling met onzen ambt-„genoot was hem gebleken, dat deze op Europa's vasteland in „diepte van kennis der Hegelsche wijsbegeerte door niemand werd „overtroffen. Op dien grond richtte hij nu tot zijn vereerden geest-„verwant het verzoek, dezen te mogen voordragen, om tegen het „volgende jaar te worden uitgenoodigd als „Gifford-Lecturer". Het „aanbod was zeldzaam verleidelijk. Terecht, of ten onrecht, Bol-

„land waande zich in zijn vaderland miskend; de onderscheiding, „hem toegedacht, zou daartegenover een mooie voldoening zijn „geweest. Maar bovendien was het Bolland niet onbekend, dat kort „te voren onze ambtgenoot Tiele als „lecturer" van hetzelfde „fonds een „honorarium" had genoten van ƒ 14,400, juist dat „bedrag, welks gemis zoo pijnlijk voelbaar een gezondere huis- „vesting tegen hield. Aannemen, dat was, wie weet?, een mooie „kans op een begin van herstel der sukkelende vrouw. Slechts „jammer, dat juist in die dagen Zuid-Afrika het tooneel was van „ongerechtigheden, die elken man van hart, elken rechtgeaarden „Nederlander bovenal, deden beven van verontwaardiging. Bolland „bedacht zich dan ook geen minuut. In een zeer beleefd briefje, „dat alle recht deed wedervaren aan Stirling's hoog te waar- „deeren bedoeling, gaf hij het categorische antwoord, dat, „hoe gaarne hij ook onder andere omstandigheden aan de tot „hem gekomen roepstem zou hebben gehoor gegeven, zijn „geweten hem verbood, iets te aanvaarden uit de handen dier „Britten, die het recht zijner stamgenooten daar ginds vertrap- „ten en er de vrouwen en kinderen vermoordden in de concen- „tratiekampen."

Bolland zou voldoende argumenten (ook ethische!) hebben kunnen vinden, om een eventueel aannemen van de uitnoodiging goed te praten; en was hij niet hoogleeraar te Leiden geweest, misschien dat hij dan ook zijn verstand over zijn geweten had doen zegevieren. Maar hier gold het een daad van een aanzienlijk man, van een Leidschen professor, die zich niet kan veroorloven, wat de eerste de beste, niet geëxponeerde burger zich wél zou kunnen veroorloven, van een man, die, als ongewoon burger, alle persoonlijke belang op zij wist te schuiven, omdat hij het een schande voor de universiteit en daarom voor de natie gevonden zou hebben, indien hij het aanbod had aanvaard: Hij begreep, dat hij als vertegenwoordiger van de wetenschap geen daad mocht verrichten, die geen zijner collega's hem ten kwade zou hebben geduid, doch die door het buitenland allicht zou zijn geaccepteerd als een karakterloosheid van den vertegenwoordiger van een volk van handelaren, die „om der wille van het smeer" tot allerlei laagheden in staat zijn. Hij wilde daarom de eer en waardeering, welke hem in eigen land niet te beurt vielen, als Nederlander en als Leidsch Hoogleeraar niet aanvaarden van de vertegenwoordigers eener natie, die, om hare houding tegenover

de Zuid-Afrikaansche broederen, in ons land toen ter tijde veracht werd.

Tot aan zijn dood heeft BOLLAND de wetenschap gediend en de man, die door de faculteit, waartoe hij behoorde, niet begeerd was, die als een verderfelijk docent is betiteld, dien men onwetenschappelijk noemde en niet waardig achtte, om opgenomen te worden in de Koninklijke Academie van Wetenschappen, de man, aan wien ook onthouden is de Koninklijke onderscheiding, die aan bijna iederen hoogleeraar wordt toegekend, is een sieraad geweest van Nederland's oudste en beroemdste universiteit; en wanneer de namen van de meesten, die met hem hoogleeraar waren, reeds lang zullen zijn vergeten, wanneer het nageslacht met een glimlach zal verhalen, hoe kleinzielig men ,,toen ter tijde" tegenover een groot man kon handelen, zal zijn naam nog klinken als van een der groote Europeesche wijsgeeren, die in zijn universaliteit en vreemdheid meer Nederlander was, dan de zich van andere talen bedienende, bekrompen Nederlandsche vreemdelingen. Noch op deze, noch op eenige andere wijze heeft hij de populariteit *gezocht*. Hij achtte zich verplicht, niet alleen de wetenschap te dienen, doch dit te doen als Nederlander, wien door zijn volk een financieel betrekkelijk zorgeloos en onafhankelijk bestaan was gewaarborgd. Door het houden van goed betaalde voordrachten, door het schrijven van min of meer bevattelijke artikelen voor binnen- en buitenlandsche tijdschriften, had hij, die dikwijls daartoe aangezocht is, zich ruime ,,bijverdiensten" en een goedkoope populariteit kunnen verwerven. Hij heeft dit niet gewild; wie nog meende, dat hij in één voordracht of in één 'bevattelijk' opstel *de* waarheid kon verkondigen, die kende blijkbaar hem noch zijn werk, maar speculeerde op de eigenaardige populariteit, die hem evenals andere groote mannen ten deel viel en die bestond in min of meer opgesmukte verhalen omtrent zijne kleine menschelijke zwakheden, welke de menigte van hoorders of lezers konden lokken, menschen die hem, als een merkwaardigheid, ook wel eens wilden zien of hooren, vooral echter wilden *zien*. Ook openbare debatten, moderne gladiatorengevechten ten aanschouwe van een slechts den strijd en den ondergang van één der strijders wenschende menigte, heeft hij nimmer aanvaard en, voor zoover hij er openlijk of niet openlijk toe werd uitgenoodigd, deze uitnoodigingen niet eens beantwoord. In zulke wedstrijden wordt de waarheid niet gediend en de redelijke mensch, die geeft én neemt, die tracht niet éénzijdig te zijn, is altijd de

schijnbaar zwakkere. Toch was BOLLAND niet bitter gestemd tegenover de kleinzielige, afwijzende of althans zeer gereserveerde houding, die de meesten van zijne collega's ten opzichte van hem aannamen, al zou hij aan een andere houding voor zijn persoonlijk leven de voorkeur gegeven hebben. Vooral in de laatste jaren van zijn leven, toen ik veel gelegenheid had met hem te spreken, vertelde hij mij eens, hoezeer 't hem genoegen deed, ook onder zijne collega's althans eenige uiterlijke waardeering te bespeuren voor zijn geweldige werkkracht; dat men hem b.v. op de faculteitsvergaderingen, die hij vroeger zelden bezocht, doch waarvan hij in 't laatst van zijn leven het decanaat vervulde, een plaats vrijhield naast den decaan, bereidde hem, den gevoeligen man, een kleine vreugde. Toch konden zulke kleine blijken van hoogachting hem niet vergoeden, wat hij als mensch moest ontberen: de gelijkgezindheid van andere mannen der wetenschap.

Hoewel hij begreep dat hij niet voor zijn genoegen hoogleeraar in de wijsbegeerte was geworden en dat verguizing en miskenning het deel is, dat aan de grooten van geest redelijker wijze toekomt, hoewel BOLLAND dus met gelatenheid zijn lot droeg, moest hij, als eindig mensch zijn eenzaamheid toch wel heel sterk voelen, vooral toen hij zijn vrouw had verloren; ook de trouwe aanhankelijkheid van enkele vrienden en vriendinnen, die hij op hoogen prijs stelde, kon hem zijn leven niet zóó aantrekkelijk maken, dat hij 't lang zou willen voortzetten. Troost zocht hij echter niet bij anderen; als begrijpend wijsgeer had hij die troost niet meer noodig. ,,Zonder verheugenis of neerslachtigheid" begreep hij dat ,,zijne eenzaamheid in vol gezelschap" de ándere zijde was van den vrede, dien de redelijk begrepen waarheid geeft met den strijd der meeningen en met het aan eigen eenzijdigheden en theorieën hangende en vasthoudende wanbegrip; zonder bitterheid zag hij ook in, dat, terwijl ,,door (zijn) sterfelijken mond geest van zuivere rede heeft gesproken, 'men' slechts zag den 'raren' sterveling", den mensch, die ook het recht had, om zijne gebreken te hebben, doch wiens gebreken alléén door de menigte, die óók deze gebreken had, gekend konden worden. Begrijpelijk is het echter, dat hij den last, dien hij op zich had genomen, niet langer begeerde te dragen, toen hij *zijn* werk voltooid achtte, toen hij niet meer den lust had om nog eens eenzelfden zwaren weg te gaan, teneinde het licht der rede in zijn vaderland te doen schijnen. Hij had er genoeg van, want ook of juist van de waarheid, die in hare verandering steeds

dezelfde blijft, kan men genoeg krijgen[1]), en toen BOLLAND zijn einde voelde naderen, was het hem, den wijsgeer welkom, al verzette dan ook, zooals hij me 10 dagen vóór zijn dood nog opmerkte, ,,zijn lichaam, dat niet dacht, zich nog tegen den dood."

Thans, bijna vijf jaren na zijn dood, werkt in ons zijne leerlingen zijn geest, de geest van HEGEL, dat is de geest der zelfbewuste waarheid na, nu hebben wij een kleiner of grooter deel van de plaats ingenomen[2]), die niet weer is ingenomen en die ook niet weer kán worden ingenomen op de wijze, waarop hij ze innam, nu hebben wij op *onze* wijze den geest der waarheid, door hem in ons gewekt, *bewust* te laten spreken en ook wij zullen daarbij den steun moeten ontberen van de universiteiten, waar weliswaar de geest der waarheid spreekt, echter zónder bewustheid van haar eigen wezen; waar de universaliteit door de specialiseering verbasterd is tot een uitwendigen, op wetenschappelijke wijze niet begrepen samenhang van vakwetenschappen, temidden waarvan de wijsbegeerte nog hoogstens als een gelijkwaardig 'vak' wordt geduld, doch waar zij, de alle vakken *als bijzonderheden* verloochenende en tevens de alle vakken als eindige, beperkte of bekrompen vormen van *de algemeene waarheid* erkennende, als ,,éérste wetenschap" 'eigenlijk' niet meer de haar toekomende plaats kan vinden.

Haarlem, Dec. 1926.

---

[1]) BOLLAND Spreuken II: 21, 22.

[2]) JELGERSMA in 1906: ,,Evenwel, ik geloof niet, dat uwe *oprakeling* (curs. van mij W.) van Hegel grooten invloed zal hebben."

P. FELDKELLER in 1926 bij de bespreking van het tijdschrift *De Idee* in den *Philosophischen Weltanzeiger*: ,,wer heute und immerdar von Grund auf Hegel studieren will, musz Holländisch können."

BOLLAND-BIBLIOGRAPHIE.

DOOR

JHR. H. DE BRAUW.

Een philosophische Hoax	
1886	*Bataviaansch Nieuwsblad*, N°. 159.
Denken en Zijn	
1886	Idem N°. 161.
Eduard von Hartmann	
1886	*Bataviaansch Handelsblad* Bijvoegsel 7 Juli N°. 155.
Hartmann's Realisme	
1886	*Bataviaansch Nieuwsblad*, 8 Juli,
Voorzienigheid en Natuurwet	*Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*,
1887	Batavia.
Schijn en Wezen	
1887	Idem.
De Wereldbeschouwing der Toekomst	
I. Wereldnood en Werelddoel	
1888	Idem.
1889, herdruk	Batavia.
1890	*De Nieuwe Gids I*, blz. 210, 404.

1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden, A. H. ADRIANI.

II. Levenswaarde en Levenstaak

1888 ..... Batavia.
1890 ..... Idem.
1890 ..... *De Nieuwe Gids II* blz. 33.
1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

Natuurwetenschap en wijsbegeerte

1888 ..... Batavia.
1889 ..... *De Nieuwe Gids I* blz. 23.
1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

Het Objectivisme en zijne eenzijdigheid

1888 (Juli) ..... Batavia.
1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

De ruimtevoorstellingen

1889 ..... 8° *Kon. Natuurk. Vereeniging in Ned. Indie.* Voordrachten N°. 1.
1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

De lichamelijke Verschijnselen en hunne gewaande zelfstandigheid. Proeve eener wijsgeerige kritiek der waarneming

1889 ..... *De Nieuwe Gids II* blz. 8 (April).
1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

Het Denken inzijne zelfkritiek
Proeve eener wijsgeerige theorie der kennis ..... Batavia.
1889 ..... *De Nieuwe Gids II*, blz. 313.
1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

Twee Gesprekken
De wijsbegeerte en de waarneming. Een gesprek..... *Paedagogisch Litterarisch.*

1889, overdruk uit ..... *Maandschrift*, 2e afl., Batavia.

De grond onzer overtuigingen. Een gesprek Idem. Nov. afl., Batavia.
1889 overdruk.
1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

Aan de Redactie van „De Dageraad"
1889 ..... *De Dageraad*, 15 October.
1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

Ein unbewusster Metaphysiker
1890, (Mei) ..... Batavia.
1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

Die Lebenserscheinungen und der Erklärungswahn in der Physiologie der Gegenwart
1890, (Juni) ..... 8°. Batavia.
1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

Notes and Gleanings. An explanatory list of names and titles relating to English institutions
1891 ..... 8°. ERNST & Co., Batavia en Noordwijk.

Het Johannesevangelie in zijnen oorsprong onderzocht. Eene proeve van kritisch-historische studie op het gebied der oud-christelijke letteren ..... 8°. ERNST & Co., Batavia en Noordwijk.
1891

De kerk van Rome en de moderne Maatschappij
1891 ..... 8°. Batavia.
1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

Open brief aan den heer T. M. Overstra (4 Oct. 1891)
1892 ..... *De Dageraad*, Januari.

1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

De Pentateuch naar zijne wording onderzocht. Proeve van studie op het gebied der oud-israelitische letteren.
1892 8°. ALBRECHT & RUSCHE, Batavia.

Die althellenische Wortbetonung im Lichte der Geschichte. Ein Beitrag zur Klarstellung der Griechische Sprachfrage.
1893, (Dec.) ..... Batavia.
1897, (Mrt.), 2er verbesserter Druck 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.

Het Godsbegrip. (Batavia 1890)
1894 ..... *De Nieuwe Gids II*, blz. 207.
1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

De Onbevlekte Ontvangenis der Heilige Maagd Maria
1894, Sept. ..... *De Nieuwe Gids II*, blz. 334.

Een leerrijk boek
1894, (Amsterdam, Sept.) ..... *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, Nov. blz. 205.
1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

Onleerstellig Christendom, Voordracht, den 21en Nov. 1894 uitgesproken in de Vrije Gemeente te Amsterdam .....
1894 ..... Amsterdam.
1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, Leiden.

Rome en de Geschiedenis
Een weinig kerkhistorie voor den eerw. heer G. van Noort
1895, (Batavia 25 Mei) ..... *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, Sept. blz. 84.

1897, *Twee verhandelingen voor Roomsche landgenooten* ..... 8°. N. H. ADRIANI, Leiden.

1899, *Herziene en vermeerderde druk* Idem.

Verandering en Tijd. Intreerede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan 's Rijks Universiteit te Leiden den 19en *September* 1896 *uitgesproken.*

1896 ..... 8°. S. C. VAN DOESBURGH, Leiden.

1896 ..... In *Het Wereldraadsel*, A, H. ADRIANI, Leiden.

Het Wereldraadsel, Wijsgcerige verhandelingen

1896 ..... 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.

Het Christendom in zijne wording met het oog op externe aanwijzingen onderzocht

1896 ..... *Tweemaandelijksch Tijdschrift.*
Mei, blz. 210.
Juli blz. 327.

Continua & Discreta
Nieuwe beschrijving van oude verlegenheid

1897 ..... *Tweem. Tijdschrift*, Juli blz. 462.

Aanschouwing en Verstand
Gedachten over continua & discreta in wiskunde en bewegingsleer

1897, (Aug.) ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

Eene Levensbeschouwing. Lezing, gehouden den 16den *Maart* 1898 *voor de afdeeling van den Nederlandschen onderwijzersbond te Amsterdam*

1898 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

Hegel. Eene historische studie

1898 ..... *Tweem. Tijdschrift* Sept. blz. 38. Nov. blz. 234.

Petrus en Rome
Een vertoog voor Roomsche landgenooten
1898, (Dec.) ... . A. H. ADRIANI, Leiden.
1899, (April) 2e druk..... Idem.
1899, (April) 3e druk..... Idem.
1899, Juni. *Vierde aanmerkelijk vermeerderde druk. Het getuigenis van Irenaeus over den voorrang van de Romeinsche Gemeente* ..... Idem.

De gelijkheid in de wiskunde
Eene proeve van het dialectische in de Rede..... *De Spectator*, 18 Febr. N°. 7.

Spinoza. Rede tot inwijding van het herstelde Spinozahuis te Rijnsburg op den 24Maart 1899 uitgesproken
1899 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

Open brief aan den Heer H. J. A. M. Schaepman
1899, (15 April)..... Idem.

Sethianisme
1899 ..... *De Spectator*, 8 Juli N° 27.

Oude Gegevens uit het verre verleden der Kerk meer bepaaldelijk den Roomschen landgenoot ter overweging voorgelegd
1899 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1899, Tweede druk ..... Idem.

Brief aan de redactie 1899. ..... *De Grenswachter* 22 Sept.

Roomsche Historie. Gegevens ter overweging voor pausvereerende landgenooten verzameld en voorgelegd
1899, Aug. .. .. A. H. ADRIANI, Leiden.
1899, Sept. 2e vermeerderde druk Idem.

Hegel's Kleine Logik nebst dem Kapitel über Raum, Zeit, und Bewegung nach dem Texte der Encyklopädie in der Ausgabe seiner sämmtlichen Werke für das akademische Studium mit einem Kommentar herausgegeben.

1899, *Erste Band Text* ..... 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.

Een boek der wijsheid

1899, 2 Sept. ..... *Nederlandsche Spectator*, 2/9'99.

Prof. Blok en de Jezuieten

1900 ..... Idem. 16 Juni N°. 24.

Briefwisseling

1900 ..... Idem. 15 Sept. N°. 37.

De Kerk van Utrecht
Een hoofdstuk uit de geschiedenis des vaderlands

1900 ..... *Tweem. Tijdschrift*, Juli bl. 114.
Idem. Sept. blz. 249.

1900 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

Wat is protestantenplicht bij de eerstkomende algemeene verkiezingen? Rede, uitgesproken op den 5en *September* 1900 *in de* 48ste *algemeene vergadering der Evangelische Maatschappij*

1900 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

Eenheid van Tegendeelen
Eene proeve van spraakleer der wetenschap

1900 ..... *Tweem. Tijdschrift*, Nov. blz. 372.

1900 ..... 8°. SCHELTEMA & HOLKEMA, Amsterdam.

Hoe verstandige menschen denken. Eene poging om het verstand tot rede te brengen

1900 ..... *De Amsterdammer*, 2 Sept. 1900.

G. A. Gabler's Kritik des Bewusstseins Eine Vorschule zu Hegel's Wissenschaft der Logik
1901, (Jan.) ..... 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.

J. E. Erdmann's Grundriss der Logik und Metaphysik. Eine Einführung in Hegel's Wissenschaft der Logik
1901 ..... 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.

Verstandige wijsbegeerte (Jan. 1901)
1901 ..... *Nederl. Spectator*, 2 Mrt. 1901 N°. 9.

Vrijheid of onvrijheid (Febr. 1901)
1901 ..... *Nederl. Spectator*, 9 Mrt. 1901 N°. 10.

Het Bewustzijn en zijne waarheid
1901 ..... *Nederl. Spectator*, 11 Mei N°. 19.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Vorlesungen über die Philosophie der Religion mit einem Commentar herausgegeben. Erster Teil Text. 2er Teil Commentar Erste Hälfte
1901 ..... 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.

Alte Vernunft und neuer Verstand oder der Unterschied im Princip zwischen Hegel und E. v. Hartmann. Ein Versuch zur Anregung neuer Hegelstudien
1902 ..... 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.

Verstand en Rede
1902 ..... *De Nederl. Spectator*, blz. 122.

Christendom en Rente. Eene geschiedkundige schets
1902 ..... XXe Eeuw, Mei blz. 509.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Grundlinien der Philosophie des Rechts mit einer Einleitung herausgegeben
1902 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

Het Recht
1902 ..... XXe Eeuw, Sept. blz. 249.

Johann Eduard Erdmann's Abhandlung ueber Leib und Seele. Eine Vorschule zu Hegel's Philosophie des Geistes
1902 ..... 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.

Gegenstand und Vernunft
1903 ..... *Studenten weekblad Vox Studiosorum*, 19 Maart en 26 Maart 1903, P. DEN BOER, Utrecht.

Zuivere Rede in hare toepasselijkheid op leven, ziel en geest
1903 ..... XXe Eeuw, Mei blz. 131.

Verstand en Rede. Eene proeve van zuivere wetenschap
1903 ..... XXe Eeuw, Aug. blz. 129.

Zuivere Rede in hare toepasselijkheid op de samenleving
1903 ..... XXe Eeuw, Oct. blz. 22.

Het Verstand en zijne verlegenheden Proeve van inleiding eener leer van Zuivere Rede
1903 ..... 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.

Christendom en wijsbegeerte Iets voor geletterden, die noch Christenen noch wijzen zijn
1904 ..... XXe Eeuw, Jan. blz. 76.

Het maatschappelijk Vraagstuk en zijne slechte oneindigheid. Akademische les, den 16den *Januari* 1904 *te Leiden en den* 21sten *dier maand te Utrecht in het openbaar gegeven.*

1904 ..... 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.
1904, Tweede druk ..... Idem.
1904 ..... In *Zuivere Rede*, A. H. ADRIANI, Leiden.
1909 ..... In *Zuivere Rede en hare Werkelijkheid*, A. H. ADRIANI, Leiden.
1912 ..... Idem.

Hegels overgang van de idee tot de natuur

1904 ..... XXe Eeuw, Mei blz. 179
1904 ..... In *Zuivere Rede*, A. H. ADRIANI, Leiden.
1909 ..... In *Zuivere Rede & H. W.*, A. H. ADRIANI, Leiden.
1912 ..... Idem.

De Roomsche Biecht in hare wording Eene proeve van kerkgeschiedenis

1904 ..... 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.

Zuivere Rede
Een boek voor vrienden der wijsheid

1904, (met portret)..... 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.

Zuivere Rede en hare werkelijkheid

1909, tweede uitgave (met opdracht aan KLASINA HARMANNA).. Idem.
1912, derde uitgave (met portret) Idem.

De grondslag der 'Vrije' Universiteit Een woord van voorlichting

1904, (Aug.) ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

De grondslag der 'Vrije' en 'De Tijd' een wederwoord

1904 ..... *'Het Vaderland'* 9 Sept. en 10 Sept.

1904, *Nader wederwoord* ..... Idem. 18 Sept. en 20 Sept.

1904, *De grondslag der 'Vrije' en 'De Heraut'* ..... Idem. 21 Sept.

1904 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

Mechanistische Natuurverklaring

1904 ..... *'Het Vaderland'* 4 Nov. 1904.

Hegel en Marx
een woord tot voorlichting onzer socialisten

1904 ..... XXe Eeuw, Nov. blz. 139.

Het nut der wijsbegeerte
een woord van voorlichting

1905 ..... XXe Eeuw, Maart blz. 310.

1905, *Een woord van opwekking en voorlichting* ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

1909 ..... In *Zuivere Rede & H. W.* A. H. ADRIANI, Leiden.

1912 ..... Idem.

Collegium Logicum
Stenographisch verslag van eenen cursus in zuivere rede, gedurende het academische studiejaar 1904—1905 te Leiden gegeven en uitgegeven door eenige leerlingen, gestenographeerd door H. J. VAN DEN BERG

1905, (2 deelen met portret)..... 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.

Hegel en... Prof. Bruining

1905 ..... Av. bl. *'Het Vaderland'* 16 Januari.

Hegel en het Christendom

1905 ..... Av. bl. *'Het Vaderland'* 18 Januari.

Denken en werkelijkheid
een woord van voorlichting

1905 ..... XXe Eeuw, Aug. blz. 188 (zie onder).

Oude en Nieuwe Rede
een woord van voorlichting
1905 ..... XXe Eeuw, Sept. blz. 294.
1905, *Twee verhandelingen* (overgedrukt uit XXe Eeuw).... SCHELTEMA & HOLKEMA'S Boekhandel, Amsterdam.

In den strijd om de waarheid.
Akademische les, den dertigsten September 1905 *te Leiden en vervolgens ook te Delft, te Amsterdam en te Utrecht in het openbaar gegeven.*
1905 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1909 ..... In *Z. R. en H. W.*, A. H. ADRIANI, Leiden.
1912 ..... Idem.

Het eerste Evangelie in het licht van oude gegevens. Eene bijdrage tot de wordingsgeschiedenis des Christendoms
1906 ..... 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.

De Natuur. Een openbare les in miniatuur
1906 ..... *'Het Vaderland'*, Ochtendblad, 7 Maart 1906.

Bis in Idem voor de nog ondoorhegelde achterlingen
1906 ..... *'Het Vaderland'*, Ochtendblad. 8 Maart.

De Duivel. Eene les voor geloovigen en ongeloovigen.
1906 ..... *'Het Vaderland'* Avondbl. D. 10 Maart.

De duivel af
Aan den heer W. Meijer
1906 ..... *'Het Vaderland'* Av.bl. C. 19 Maart.

Hegeliana (78)
1906 ..... *'Het Vaderland*, Av.bl. B. 13 Juli.

Hegeliana (168)
1906 ..... *'Het Vaderland'* Ochtendbl. 3 Aug.

De achtergrond der Evangelien eene historische studie
1906 ..... XXe Eeuw, Juni, blz. 307 XXe Eeuw Aug. blz. 199.

1907, *eene bijdrage tot de kennis van de wording des Christendoms* ..... XXe Eeuw, Juli en Aug. blz. 37 en 212.

1907 ..... SCHELTEMA & HOLKEMA'S Boekhandel, Amsterdam.

Gnosis en Evangelie
1906 ..... XXe Eeuw, Sept. blz. 333.

1906, *Eene historische studie + toegift* A. H. ADRIANI, Leiden.

Georg Wilh. Friedr. Hegel's Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse mit den Zusaetzen aus den Collegien und einigen Anmerkungen zur Erlaeuterung, Verteidigung oder Berichtigung für den akademischen Gebrauch herausgegeben
1906 ..... 8°. A. H. ADRIANI, Leiden.

Verslag van de Rede, door Prof. Bolland in het gebouw Odeon te Amsterdam tot opening zijner colleges den 25sten *September* 1906 *uitgesproken*
1906, gestenographeerd door W. DREES ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

1909, *Voor allen* ..... In *Z. R.* en *H. W.* A. H. ADRIANI, Leiden.

1912 *Voor allen* ..... Idem.

In den voorhof der schoonheid Verslag van de Rede, door Prof.

Bolland voor zijne collegianten te Amsterdam den 28sten *September* 1906 *uitgesproken.* Gestenographeerd door W. DREES

1906 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1909 ..... In *Z. R. en H. W.* A. H. ADRIANI, Leiden.
1912 ..... Idem.

Het Schoone en de Kunst
of de naaste en onmiddellijke zelfbevrediging van absolute geestelijkheid in het kort besproken

1906 ..... XXe Eeuw, Oct. blz. 47.
1906 ..... SCHELTEMA & HOLKEMA'S Boekhandel, Amsterdam.
1925, (facsimile druk van persklaren nieuwen druk) (met portret repr. schilderij door GEORG RUETER)..... W. VERSLUIJS' Uitgevers Mpij., Amsterdam.

Het lijden en sterven van Jezus Christus
Verslag van de Rede, door Prof. Bolland voor zijne collegianten te Amsterdam den 29sten *Maart* 1907 *uitgesproken*

1907, gestenographeerd door W. DREES & E. D'OLIVEIRA JR. .... A. H. ADRIANI, Leiden.
1909 ..... In *Z. R.* en *H. W.*, A. H. ADRIANI, Leiden.
1912 ..... Idem.

De Evangelische Jozua
Eene poging tot aanwijzing van den oorsprong des Christendoms

1907 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

Stoa-Gnosis-Evangelie

1907 ..... XXe Eeuw, Oct. blz. 61.

Het ding op zichzelf

1907 ..... *Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, blz. 222.

Aesthetische Geestelijkheid
Proeve van spraakleer omtrent schoonheid en kunst
1907 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1909 ..... In *Z. R.* en *H. W.*, A. H. ADRIANI, Leiden.
1912 ..... Idem.

Hegeliana
1907 ..... *De Nederl. Spectator* blz. 27.

Hegel spreekt
1907 ..... Idem., blz. 35.

Honderd spreuken
1907 ..... Idem., blz. 210.

De kerkelijke Crisis in Frankrijk
1907 ..... Idem., blz. 237.

Honderd spreuken over leven, ziel en geest
1907 ..... Idem., N°. 34, 24 Aug. blz. 285.

Honderd spreuken uit de leerzaal der wijsheid
1907 ..... *De Nederl. Spectator*, 7 Sept. blz. 301.

Vijftig spreuken uit de leerzaal der wijsheid
1907 ..... Idem. 14 Sept.

Spreuken over de samenleving
1907, (103) ..... Idem., 28 Sept. blz. 325.

Chrestus en Christus
1907 ..... Idem., 19 Oct. blz. 350.

Vijftig spreuken over de natuur
1907 ..... Idem., 2 Nov. blz. 365.

Spreuken uit de leerzaal der wijsheid
1907, (70) ..... Idem., 28 Dec. blz. 429.

Inleiding en Bijdrage van Prof. Bolland
Voorbeeld van Gebed tot inleiding van kerkelijke stichting

1907 ..... In *Rust een Weinig*! Preeken van Dr. G. A. VAN DEN BERGH VAN EIJSINGA, P. N. VAN KAMPEN, Amsterdam.

Het ware op zichzelf. Het ware in de ondervinding. Het ware in de... Liefde

1908 ..... *De Nederl. Spectator*, N°. 6 8/2 blz. 41 en 42.

De Natuur

Proeve van centraliteit der wetenschap

1908 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

1909 ..... In *Z. R. en H. W.*, A. H. ADRIANI, Leiden.

1912 ..... Idem.

1915, *Proeve van toegepaste redeleer vierde, opnieuw herziene en vermeerderde druk*..... A. H. ADRIANI, Leiden.

1916, *vijfde, opnieuw herziene en vermeerderde druk* (met portret).... Idem.

De krisis in den godsdienst

Akademische leerrede 7 Dec. 1907 te Leiden en vervolgens ook te Delft, Amsterdam en Utrecht voorgedragen.

1908 ..... *De Nieuwe Gids*, Januari blz. 3.

1909 ..... In *Z. R. en H. W.*, A. H. ADRIANI, Leiden.

1912 ..... Idem.

Spreuken, (100)

1908 ..... *De Nieuwe Gids*, Febr. blz. 129.

Over Geschiedenis der Wijsbegeerte

1908 ..... Idem., Febr. blz. 137.

Beweging, verschijnsel en leven in de natuur

1908 ..... Idem., Mrt. blz. 233.

Spreuken uit de Leerzaal der Wijsheid
1908, (51) ..... Idem., Mrt. blz. 249.

Spreuken uit de Leerzaal der Wijsheid
1908, (100) ..... Idem., April blz. 333.

Over de Natuur
1908, (50) ..... Idem., April blz. 341.

Bordeelen
1908 ..... *Het Vaderland* 29 April 1°. Av.bl.

Spreuken, (75) .
1908 ..... *De Nieuwe Gids*, Mei blz. 471.

Over Empirisme in Metaphysica
1908 ..... Idem., Nov. blz. 1114.

Spreuken, (25)
1908 ..... Idem., Nov. blz. 1119.

Het Evangelie
Eene 'vernieuwde' poging tot aanwijzing van den oorsprong des Christendoms
1909, I, II, III, IV, V..... Idem., Febr. bl. 123, Mrt. blz. 284. April blz. 438, Mei blz. 627. Juni blz. 739.
1909 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1910, Tweede uitgave ..... Idem.

De 'absolute' meetkunde
1909 ..... *De Amsterdammer*, N°. 1679, 1680, 1682; 29 Aug. 5 en 19 Sept.

De oude Gnosis
Eene geschiedkundige bijdrage
1909 ..... *De Nieuwe Gids*, Dec. blz. 731.

Het boek der spreuken
1909 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1909, *De Geest der Wijsheid*.... In *Z. R. en H. W.*, A. H. ADRIANI, Leiden.
1912, Idem. ..... Idem.

Bewijzen en Verklaren
1910 ..... *De Nieuwe Gids*, Gedenkboek blz. 24.

De Theosophie in Christendom en Jodendom
Eene nieuwe bijdrage tot verduidelijking van den oorsprong des Christendoms.
1910 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

Nieuwe Kennis, Oude Wijsheid
Eene poging tot voorlichting
1910 ..... Idem.
1912 ..... In *Z. R. en H. W.*, A. H. ADRIANI, Leiden.

Het Antwoord op de 'poging tot voorlichting'
1910 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1912 ..... In *Z. R. en H. W.*, A. H. ADRIANI, Leiden.

Schelling, Hegel, Fechner en de nieuwere theosophie
Eene geschiedkundige voor- en inlichting
1910 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1912 ..... In *Z. R. en H. W.*, A. H. ADRIANI, Leiden.

De Logica
Leiddraad bij het onderwijs in zuivere rede .....
1911 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1912, Tweede Uitgave ..... Idem.
1912 ..... In *Z. R. en H. W.*, A. H. ADRIANI, Leiden.

Onze Evangeliën en de oude theosophie
Eene nieuwe bijdrage tot verduidelijking van den oorsprong des Christendoms
1911 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

Mevrouw Blavatsky en hare 'theosophie'.
Eene poging tot voorlichting

1910/1911 ..... In *De Samenleving*, 1910/1911.
1911 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1912, *De Wijsheid van Adyar*.... In *Z. R. en H. W.*, A. H. ADRIANI.

De groote vraag van de Christenheid onzer dagen
Eene geschiedkundige studie
1911 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1913, Tweede uitgave ..... Idem.

Saturnus en zijn dag
1911 ..... *De Amsterdammer*, N°. 1778, 1781, 23 Juli, 13 Aug.

Spreuken uit de leerzaal van Zuivere Rede
1911/1912, (200) ..... *De Amsterdammer*, N°. 1798, 10 Dec.
Idem., 17 Dec., 24 Dec., 31 Dec., 7 Jan., 14, 21 en 28 Jan. '12.
1911, (300) ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1912, (500) Tweede vermeerderde uitgave ..... Idem.
1912, (600) *Nieuwe spreuken uit de leerzaal van Zuivere Rede*... In *Z. R. en H. W.*, A. H. ADRIANI, Leiden.
1913, (750) ..... In *De Boeken der Spreuken*, A. H. ADRIANI, Leiden.
1915, (1000) ..... Idem.
1919, (1000) ..... Idem.

De Vrijmetselarij
1912 ..... *De Amsterdammer*, Nos. 1809, 1810, 1812, 25 Febr., 3 Mrt., 17 Mrt.

Het Nederlandsch als taal voor hoogere aangelegenheden des geestes
Rede, in het Athenaeum te Antwerpen den 16den, in het stadhuis te Brussel

den 18den, *in de hoogeschool te Gent den* 21sten, *in het Gouvernementshuis te Brugge den* 22sten *December* 1911 *en in de Reuzenzaal te Mechelen den* 14den *Januari* 1912 *uitgesproken.* Uitgegeven door den Vlaamschen Vooruitstrevenden Studentenkring „Geen Taal, geen Vrijheid"

1912 ..... Drukkerij N. DE BREMAEKER-WAUTS, Sleutelstraat 1, Brussel.

1912 ..... In *Z. R. en H. W.*, A. H. ADRIANI, Leiden.

De Boeken der Spreuken uit de leerzaal van zuivere rede

1913, *Afzonderlijke en vermeerderde uitgave* (met portret van KLAZINA HARMANNA BAKKER) zakformaat ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

1915, Voltallige uitgave ..... Idem.

1919, Voltallige uitgave, tweede druk gr. 8°..... Idem.

De Vrijmetselarij voorheen en thans

1913, (Juli) ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

1913, (Oct.) *Tweede sterk vermeerderde druk met Toegift uit de leerzaal van Zuivere Rede*.. Idem.

1915, *Derde, herziene en opnieuw vermeerderde druk*..... Idem.

Natuurkunde en Natuurbegrip

Academische les, den dertigsten September 1915 *te Leiden en voorts te Amsterdam, 's Gravenhage en Rotterdam in het openbaar gegeven*

1915 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.

1916 ..... Opgenomen in *De Natuur*, 5e druk.

Een Brief van Prof. Bolland

1915 ..... *De Toekomst*, 1e Jaarg. N°. 39, 25 Dec. 1915.

Vrijmetselarij en Humaniteit
Rede voor vrijmetselaren te 's Gravenhage den 13den *Mei* 1916 *uitgesproken in de Loge l'Union Frédéric*
1916 ..... GIUNTA D'ALBANI, den Haag.

Natuurbegrip en Leven
Academische les uit de leerzaal van zuivere rede
1917 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1917, tweede druk ..... Idem.

De evenwijdigheidsleer omtrent lijf en ziel, natuur en geest
Academische les uit de leerzaal van zuivere rede
1917 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1917 ..... Idem.

De Orphische Mysteriën
Eene geschiedkundige schets
1917, (Juli) ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1917, (Sept.) met twee toegiften tweede druk ..... Idem.

Zu Goethe's Faust
Leitfaden zur Einführung
1918 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1918, Zweite Ausgabe ..... Idem.

Prof. Bolland over den Geest der Samenleving (brief)
1919 ..... *Het Vaderland*, 24 Mei Av.bl. C.

De Oorsprong der Grieksche wijsbegeerte
Eene geschiedkundige schets met eene toegift voor vrijmetselaren
1919 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1920, Tweede uitgave ..... Idem.
1921, Derde uitgave ..... Idem.

De Teekenen des tijds
Academische les, den 28sten *September* 1921 *te Leiden, en voorts te 's Gravenhage, Rotterdam en Amsterdam tot opening van colleges uitgesproken*
1921 ..... A. H. ADRIANI, Leiden.
1921, Tweede druk ..... Idem.
1921, Derde druk ..... Idem.

CATALOGI.

(vele der in de hier volgende catalogi genoemde werken bevatten belangrijke aanteekeningen in 't handschrift van Prof. BOLLAND).

Hegel-Bolland verzameling van Dr. J. J. van der Harst, geschonken door Prof. G. J. P. J. BOLLAND aan de Koninklijke Bibliotheek ..... Drukkerij Humanitas den Haag, 1919.

Koninklijke Bibliotheek
(Geschenk BOLLAND) *aanwinsten gedurende* 1919 ..... 's Gravenhage, 1920.

Catalogus der Schenking-Bolland aan de bibliotheek der Rijks Universiteit te Leiden
1925 ..... N. V. W. VERSLUYS' Uitgevers Mij. Amsterdam.